

**Ш. УБАЙДУЛЛАЕВ, Б. ГАФУРОВ,
Д. УБАЙДУЛЛАЕВА**

ЧАКЫРУУГА ЧЕЙИНКИ БАШТАПКИ ДАЯРДЫК

*Жалпы орто билим берүүчү мекемелердин
II-класстары үчүн окуу китеби*

1-басылышы

*Өзбекстан Республикасынын Эге билим берүү
министрлиги басмага сулуштаган*

Ташкент – «ILM ZIYO» – 2018

Пиқир жазгандар: **А. ШУМАН** – Ўзбекистан Республикасынинг Қорғоо министрлигининг аскердик кадрларды даярдоо башқармасынын башчысы, полковник;
М. ТЫНЫБЕКОВ – Жараңдык қорғонуу институтунун ага окутуучусу;
И. МАМАТОВ – Ташкент Медициналык академиясынын алдындагы аскердик-мединалык факультеттин окутуучусу, полковник;
А. САТВАЛДИЕВ – Низамий атындагы ТМПУ аскердик кафедрасынын доценти;
Х. АТАЖАНОВ – Шайхантахур районундагы 102-жалшы орто билим берүүчү мектептин «ЧЧБД» аскердик мугалими;
Т. КАРИМОВ – Юнусабалтрайонундагы 5-жалшы орто билим берүүчү мектептин «ЧЧБД» аскердик мугалими;
М. РАХМАНОВ – Р.Глиэр атындагы Республикалык адистенптирилген музыкалык академиялык лицейдин аскердик башкаруучусу.

Ch 16 Убайдуллаев Ш. ж.б.

Чакырууга чейинки баштапкы даярдык. 11-классе үчүн окуу китеби/ Ш. Убайдуллаев, Б.Гафуров, Д. Убайдуллаева. – Ташкент: «ILM ZIYO», 2018. – 200 б.

ISBN 978-9943-16-436-9

Ушул окуу китебинде жараңдык қорғонуу, жашоо көөнеуздуктун негиздери, көөнеуздук жана озгочо кырдаалдарда адамды қорғонуусу, аскердик кызматтыгунуқтук негиздери, аскердик иштин негиздери, атуу даярдыгы, сапка туруу даярдыгы, практикалык аскердик-дене тарбиялык даярдык жана медициналык билимдин негиздери жөнүндө маалыматтар берилген. Китепте берилген темаларды оздоштүрүү аркылуу окуучулар озгочо кырдаал болгондо каңдай аракеттенүү жөнүндө коңутуулорго ээ болушат.

Окуу китеби 11-класстыг окуучулары жана ушул предметтег сабак берүүчү мугалимдер үчүн арналган.

UO*К 355.253.2(075.3)=512.154

КВК 68.49 (50')3

Республикалык мақсагтуу китеп фонду қаражаттары эсебинен басылды.

ISBN 978-9943-16-436-9

© Ш. Убайдуллаев, ж.б., 2018-ж.

© «ILM ZIYO» басма үйү, 2018-ж.

АЛГЫ СӨЗ

Өзбекстан Республикасынын Куралдуу Күчтөрүндө алып барылган реформаларды улантып, өлкө башчыбыз Ш. Мирзиёев: «Көздөлгөн стратегиялык максаттарга жетишүүдө жана аларды турмушка толук колдонууда ар тараптуу жана мыкты даярдалган, өз Мекенине туруктуу, жогорку квалификациялуу аскердик кадрларды тарбиялоо, мамлекет тарабынан алардын социалдык коргоосун кепилдөө чечүүчү жана негизги фактор эсептелет. Ошондуктан республиканын баардык окуу мекемелеринде патриоттук тарбиясы жөнүндөгү предметтерди киргизүү жана күчөтүү боюнча практикалык иштер башталды», – деп айтып өттү.

Колундагы ушул китеп 10-класстар үчүн басмадан чыккан «Чакырууга чейинки баштапкы даярдык» окуу китебинин уландысы болуп, 11-класстар үчүн түзүлгөн программанын негизинде даярдалган. Китеп төмөнкү бөлүмдөрдөн турат: 1-бөлүм: Жарандык коргонуу. Өмүр коопсуздугунун негиздери. Коопсуздук жана өзгөчө кырдаалдарда адамдын коргонуусу; 2-бөлүм: Сапка туруу даярдыгы; 3-бөлүм: Аскердик кызматтын укуктук негиздери; 4-бөлүм: Аскердик иштин негиздери; 5-бөлүм: Атуу даярдагы; 6-бөлүм: Практикалык аскердик-дене тарбиялык даярдык; 7-бөлүм. Медициналык билимдин негиздери.

Окуу китебинде аскердик тармакка тиешелүү буйрук, токтом, жобо, окуу колдонмо жана башка окуу адабияттардан кеңири пайдаланылган.

Окуучуларга окуу китебиндеги темалардын мазмуну өздөштүрүүгө ыңгайлуу болуусу үчүн анда фото маалыматтар, чиймелер колдонулган. Ар бир бөлүмдүн аягында теманы өздөштүрүү даражасын аныктоо максатында текшерүүчү суроолор берилген.

«Чакырууга чейинки баштапкы даярдык» предмети химия, физика, дене тарбия сыяктуу предметтер менен тыгыз байланышта болуп, бул окуучулардын келечекте Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү катарына аскердик кызматка чакырылган убагында өз конституциялык бурчтарын өтөөгө көмөктөшөт.

Жаштарга аскердик таалим берүүдө аларга кошуундардын окуу-күжүрмөн ишинде аткарылуучу көнүгүүлөр, аракеттер жана машыгууларды аскердик бөлүмдөрдөгүгө мүмкүн болушунча жакындаштырган түрдө үйрөтүү көздө тутулат. Бул көнүгүүлөрдү көп жолу кайталоонун натыйжасында жаштарда керектүү аскердик билим жана көнүкмөлөр пайда болот.

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE
**1-БӨЛҮК. ЖАРАНДЫК КОРГОНУУ. ӨМҮР КООПСУЗДУГУНУН
НЕГИЗДЕРИ. КООПСУЗДУК ЖАНА
ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАРДА АДАМДЫН КОРГОНУУСУ**

**1-бөлүм. ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАРДЫН АЛДЫН
АЛУУ ЖАНА АРАКЕТТЕНҮҮНҮН БИРДИКТҮҮ
СИСТЕМАСЫН УЮШТУРУУ**

*1.1. Өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аракеттенүүнүн
мамлекеттик системасы (ӨКМС)*

Эгемендүүлүккө жетишкенден кийин, элибиздин тынч жана бейпил жашоосу үчүн кабыл алынган мыйзамдардын негизинде республикабыздын бардык ишкана, окуу жай жана мекемелеринде тийиштүү иш-чаралар өткөрүлүүдө. Бул иштердин ичинде жарандык коргонуу маселелерине айрыкча көңүл бурулган.

Ушул маанилүү милдетти ишке ашыруу максатында Өзбекстан Республикасы Президентинин «Өзбекстан Республикасында Өзгөчө кырдаалдар министрлигин уюштуруу жөнүндөгү» Указы жарыяланды жана ага ылайык түрдө Өзгөчө кырдаалдар министрлиги түзүлдү.

Министрликтин негизги милдетине эл жана калк чарбалары объекттерин табигый кырсыктардан коргоонун эффективдүү системасын түзүү, республикада табигый жана техногендик кырдаалдардын алдын алуу жана алардын кесепеттерин жоюу, ошондой эле, өзгөчө кырдаалдарда алардын алдын алуу жана аракеттенүүнүн бирдиктүү системасын уюштуруу кирет. Ушул максатта Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин «Өзбекстан Республикасынын Өзгөчө Кырдаалдарда алардын алдын алуу жана аракеттенүүнүн мамлекеттик системасын андан да өркүндөтүү жөнүндөгү» токтому кабыл алынган.

Өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аракеттенүүнүн мамлекеттик системасы адамдардын курман болушун, алардын саламаттыгы же айлана-чөйрөгө зыян жетиши, олуттуу материалдык жоготуулар келтирип чыгарышы жана жашоо шартынын изден чыгышына алып келиши мүмкүн болгон же алып келген авария, кырсык, кооптуу табигый кырсык, табигый же башка кырсык натыйжасында белгилүү бир аймакта пайда болгон кырдаалды;

өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аларды жоюунун чаралары, усулдары, каражаттарынын системасын, иш-аракеттердин комплексин; алдын ала өткөрүлүп, өзгөчө кырдаалдардын болуу коркунучун мүмкүн болушунча азайтууга, мындай кырдаалдар болгондо, адамдардын саламаттыгын сактоо, айлана-чөйрөгө жете турган зыян жана материалдык жоготуулардын санын азайтууга каратылган иш-чаралардын комплексин; өзгөчө кырдаалдар болгондо өткөрүлүп, адамдардын өмүрү жана саламаттыгын сактоону, айлана-чөйрөгө жете турган зыян жана материалдык жоготуулардын санын азайтууга, ошондой эле, өзгөчө кырдаалдар жаралган зоналарды курчоого алып, кооптуу факторлордун таасирин жоюуга каратылган авариялык-куткаруу иштери жана кечиктирилгис башка иштерди өзүнө камтыйт.

ӨКМС милдеттери, түзүлүшү, даражалары, башкаруу жана ишин жондоочу органдар. ӨКМС башкаруу органдары, мамлекет жана чарбалык башкаруу органдар, жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары өзгөчө кырдаалдарда калк жана аймактарды коргоо маселелерин чечүү ыйгарым укугуна кире турган башка мекемелердин күч жана каражаттарын бириктирет жана өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана жоюу боюнча иш-чараларды уюштуруу жана ишке ашыруу, алар болгондо калктын коопсуздугун, айлана-чөйрөнү коргоону, о.э. тынчтык жана аскердик тартип учурунда мамлекеттин экономикасына тийүүчү зыянды азайтууну камсыздайт.

Тынчтык жана аскердик тартип учурунда калкты жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча мамлекеттик саясатты ишке ашыруу, нормативдик-укуктук документтерди иштеп чыгуу жана ишке ашыруу; республика аймагындагы мүмкүн болгон өзгөчө кырдаалдарды прогноздоо, алардын социалдык-экономикалык кесепеттерин баалоо; өзгөчө кырдаалдардын алдын алууга, адамдардын коопсуздугун камсыздоого, кооптуу технологиялар жана өндүрүштөрдүн тобокелдигин төмөндөтүүгө, экономиканын тармактары жана башка мекемелердин ишинин туруктуулугун ашырууга каратылган максаттуу жана комплекстүү илимий-техникалык программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу; башкаруу органдары жана өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу, аларды жоюу үчүн мерчемделген күч жана каражаттардын туруктуу даярдыгын камсыздоо; калк жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча маалыматтарды чогултуу, иштеп чыгуу, өз ара алмашуу жана берүү; калкты, башкаруу органдарынын кызмат адамдарын, ӨКМС күчтөрүн жана каражаттарын өзгөчө кырдаалдарда аракеттенүүгө даярдоо; өзгөчө кырдаалдарды жоюу үчүн каржылык жана материалдык ресурстардын запастарын түзүү; калк жана аймактарды

өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча мамлекеттик экспертиза, текшерүүнү жасоо; өзгөчө кырдаалдарды жоюу; өзгөчө кырдаалдардан жабыркаган элди социалдык коргоо боюнча иш-чараларды аткаруу; калкты жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча жарандардын, ошондой эле аларды жоюуда түздөн-түз катышкан адамдардын укук жана милдеттерин ишке ашыруу; калк жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча эл аралык кызматташуу; пайда болушу мүмкүн болгон өзгөчө кырдаалдардан камсыздандыруунун ылайыктуу системасын камсыздоо ӨКМСнын негизги милдеттеринен эсептелет.

ӨКМС аймактык жана функционалдык төмөнкү системалардан турат жана курамында маалыматтык-башкаруу системасы иштей турган республикалык, жергиликтүү жана объекттер масштабындагы үч даражага ээ.

ӨКМСнын ар бир даражасы төмөкүлөрдөн турат:

- ӨКМС башкаруу органдары;
- ӨКМС күндөлүк башкаруу органдары;
- өзгөчө кырдаалдарды жоюу күчтөрү жана каражаттары;
- өзгөчө кырдаалдарды жоюу үчүн каржылык жана материалдык ресурстардын запастары;
- кабар берүү, байланыш системалары, башкаруу жана маалымат менен камсыздоонун автоматташтырылган системалары.

ӨКМСнын аймактык төмөнкү системалары өз административдик аймактары чегинде өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аларды жоюу үчүн Каракалпакстан Республикасы, облустар жана Ташкент шаарында түзүлөт, о.э. тиешелүү райондор, шаарлар, шаарчалар, кыштактар жана айылдар масштабындагы муундардан турат.

ӨКМСнын функционалдык төмөнкү системалары мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, башка мекемелер жана объекттерде айлана-чөйрө жана жогорку даражадагы кооптуу объекттердин абалын күзөтүү жана текшерүүнү ишке ашыруу, ошондой эле, структуралык жактан тиешелүү объекттерде алардын өндүрүштүк иши менен байланыштуу өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аларды жоюу үчүн уюштурулат жана ӨКМС кызматтарынан, төмөнкү системалардын мамлекеттик көзөмөл органдарынан, күч жана каражаттарынан турат.

ӨКМС кызматтары, мамлекеттик көзөмөл органдары, о.э. күзөтүү жана текшерүүнүн башка мекемелери, ӨКМС функционалдык төмөнкү системалары өзгөчө кырдаалдарды жоюу күчтөрү жана каражаттарынын милдеттери, аларды уюштуруу курамы мамлекеттик жана чарбалык

башкаруу органдары, ошондой эле, башка мекемелердин айлана-чөйрөнүн абалын күзөтүү жана текшерүү иштериндеги функциялары, текшерүүгө тийиштүү жогорку даражадагы кооптуу объекттердеги өндүрүштүк технологиялардын өзгөчөлүгүн эсепке алган түрдө иштеп чыгылган ушул төмөнкү системалар жөнүндөгү жоболор менен белгиленет жана Өзбекстан Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги (кийинки орундарда ӨКМ деп аталат) менен макулдашылган түрдө тиешелүү мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, башка мекеме жетекчилери тарабынан тастыкталат.

ӨКМС маалымат-башкаруу системасы төмөнкүлөрдү өз ичине алат:

- ӨКМнин курч жагдайларды башкаруу борбору;
- ӨКМС аймактык жана функционалдык төмөнкү системаларынын маалыматтык-анализ борборлору;
- айлана-чөйрөнү жана жогорку даражада кооптуу объекттердин абалын күзөтүү жана текшерүү органдарынын маалымат борборлору;
- кыймылсыз башкаруу пункттары;
- өзгөчө кырдаалдарды жоюунун күч жана каражаттарын башкаруунун мобилдик пункттары;
- ӨКМС аймактык жана функционалдык төмөнкү системаларынын кезекчилик-диспетчердик кызматтары;
- байланыш жана маалымат узатуу каражаттары, ошондой эле башкаруу жана маалымат менен камсыздоонун автоматташтырылган системасы.

Маалыматтык-башкаруу системасы төмөнкүлөрдү камсыздашы керек:

– ӨКМСнын аймактык жана функционалдык төмөнкү системаларынан алынган сейсмологиялык, геологиялык, гидрометеорологиялык кооптуу кырсыктар, өнөр жай жана транспорттогу авариялар жана кырсыктар, эпидемиялар, эпизоотиялар, эпифитотопиялар, радиоактивдүү, химиялык жана биологиялык (бактериологиялык) абал жөнүндөгү маалыматтарды чогултуу жана кайра иштетүү (анализдөө, сактоо);

– жетекчи органдар, ӨКМСнын күндөлүк башкаруу органдары, өзгөчө кырдаалдарды жоюу күчтөрү жана каражаттары, о.э. элге өзгөчө кырдаалдардын пайда болуу абалдары, өзгөчөлүктөрү, өнүгүү көлөмдөрү жана жүрүшү, болушу мүмкүн болгон кесепеттери, өзгөчө кырдаалдарда аракеттенүү тартиби жөнүндө кабарлоо жана маалымат берүү;

– ӨКМС төмөнкү системалары жана муундары, ӨКМСнын жетекчилик кылуучу башкаруу органдары, башкаруу пункттары, өзгөчө кырдаалдарды жоюу күчтөрү жана каражаттары ортосунда өз ара маалымат алмашуу.

Өзгөчө кырдаалдар жөнүндөгү маалыматтардын чендери, мазмуну жана түрлөрү, аларды ӨКМСна, анын төмөнкү системалары жана муундарына, ошондой эле, калкка жеткирүү мөөнөттөрү жана тартиби Өзбекстан Республикасы Жарандык коргонуунун башчысы тарабынан тастыкталуучу Мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары жана башка мекемелердин ортосунда өзгөчө кырдаалдар маселелери боюнча күндөлүк кызматташуу жана кабар берүү инструкциясы менен белгиленет.

ӨКМС жетекчи органдары – бул ыйгарым укуктарына калкты жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча төмөнкү маселелерди чечүү кире турган мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары, о.э. башка мекемелер жана объекттер болуп саналат.

– республика деңгээлинде – ӨКМ борбордук аппараты, мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, о.э. айлана-чөйрө жана жогорку даражада кооптуу объекттердин абалын күзөтүү жана текшерүү үчүн жооптуу болгон, о.э., курамында химиялык, жарылуучу, өрт чыгышы мүмкүн болгон жана башка кооптуу объекттер бар болгон мекемелер;

- жергиликтүү даражада – жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары;
- объекттер даражасында – мекеме жана объекттердин администрациясы.

ӨКМС, анын төмөнкү система жана муундарынын ишин уюштуруу, калк жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча аларга жүктөлгөн милдеттерди аткарууга даярдыгы үчүн толук жоопкерчилик тиешелүү жетекчи органдарга жүктөлөт.

ӨКМСнын күч жана каражаттары төмөнкүлөрдөн турат:

- жарандык коргонуу кошуундары;
- ӨКМге түздөн-түз жана оперативдүү баш ийүүчү республикалык адистештирилген түзүмдөрү, куткаруу системалары;
- министрликтер жана мекемелердин профессионалдык адистештирилген бөлүмдөрү жана түзүмдөрү, республикалык, жергиликтүү жана объекттер даражасындагы ӨКМС тийиштүү аймактык жана функционалдык төмөнкү системаларынын куткаруу кызматтары жана куткаруу түзүмдөрү;
- Өзбекстан Кызыл Жарым ай коомунун ыктыярчылар отряддары (командалары, топтору), коргоого көмөктөшүүчү «Vatanparvar» мекемеси.

Прогноздоштурулуп жаткан же пайда болгон өзгөчө кырдаалдардын абалы, көлөмдөрүнөн келип чыгып Өзбекстан Республикасынын Премьер министри – Жарандык коргонуунун башчысы, ошондой эле, жарандык

коргонуунун башчысы – Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеши төрагасы, тийиштүү облустар жана Ташкент шаар акиминин чечими менен белгилүү бир аймактын чегинде ӨМКС иш алып баруунун төмөнкү режимдеринен бири орнотулат:

– күндөлүк иш режими – нормадагы иштеп чыгаруу-өнөр жай, радиациялык, химиялык, биологиялык (бактериологиялык), сейсмикалык жана гидрометеорологиялык кырдаалда, эпидемиялар, эпизоотиялар жана эпифитотиялар болбогондо;

– жогорку даярдык режими – иштеп чыгаруу-өнөр жай, радиациялык, химиялык, биологиялык (бактериологиялык), сейсмикалык жана гидрометеорологиялык кырдаал жамандашканда, өзгөчө кырдаалдар пайда болушу мүмкүндүгү жөнүндө прогноз алынганда;

– өзгөчө режим – өзгөчө кырдаалдар пайда болгондо жана өзгөчө кырдаалдар учурунда.

Төмөнкүлөр ӨМКС иш алып баруу убагында ишке ашырыла турган негизги иш-чаралар эсептелет:

а) күндөлүк иш режимиде:

– айлана-чөйрөнүн абалын, жогорку даражада кооптуу объекттер жана аларга жакын аймактагы кырдаалдарды күзөтүү жана көзөмөлдөөнү ишке ашыруу;

– өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу, калктын коопсуздугу жана коргонуусун камсыздоо, жетиши мүмкүн болгон зыян жана зыянды кыскартуу, ошондой эле, өзгөчө кырдаалдар шартында турак жай имараттары, өнөр жай объекттери, жашоону камсыздоочу системалар жана экономика тармактарынын иштөөсүнүн туруктуулугун ашыруу боюнча максаттуу жана илимий-техникалык программалар, о.э. иш-чараларды пландоо жана аткаруу;

– өзгөчө кырдаалдар боюнча башкаруу органдары жана ӨМКС күчтөрүн өзгөчө кырдаалдар убагындагы аракеттерге даярдоону өркүндөтүү, калкты өзгөчө кырдаалдар убагында коргоо усулдары жана аракеттенүүгө үйрөтүүнү уюштуруу;

– өзгөчө кырдаалдарды жоюу үчүн каржылык жана материалдык ресурстардын запасын түзүү жана толтуруу;

– камсыздандыруунун (страхование) максаттуу түрлөрүн ишке ашыруу;

б) жогорку даярдык режиминде:

– өзгөчө кырдаалдардын пайда болуу коркунучу жөнүндө мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары жана башка мекемелерге кабар берүү жана элди кабардар кылуу;

– ӨКМС тийиштүү төмөнкү системалары жана муундары ишине түздөн-түз жетекчилик кылууну мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары жана башка мекемелердин өз мойнуна алуусу, зарылдык болгондо кырдаалдын начарлоо себептерин аныктоо үчүн кырсык болушу мүмкүн болгон аймактарда ыкчам топторду уюштуруу, кырдаалды нормалдаштыруу боюнча сунуштар иштеп чыгуу;

– туруктуу жайгашуу пункттарында ӨКМС жетекчилери курамдын түнкүн кезекчилигин уюштуруу;

– өзгөчө кырдаалдар боюнча аймактык башкармалар (бөлүмдөр)дын ыкчам топтору, о.э. мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, объекттер жана башка мекемелердин кезекчилик-диспетчердик кызматтарынын кезекчилигин уюштуруу;

– айлана-чөйрөнүн табигый абалы, жогорку даражада кооптуу объекттер жана аларга жакын аймактардагы кырдаалды күзөтүү жана текшерүүнү күчөтүү, өзгөчө кырдаалдардын пайда болуу ыктымалын, алардын көлөмдөрүн жана кесепеттерин прогноздоштуруу;

– өзгөчө кырдаалдар шартында калк жана айлана-чөйрөнү коргоону, ошондой эле, турак жай имараттары, жашоону камсыздоо системалары, объекттер жана экономика тармактарынын туруктуу иштөөсүн камсыздоо чараларын көрүү;

– күчтөр жана каражаттарды даяр абалга келтирүү, алардын аракеттенүү пландарын аныктоо, о.э. зарыл болгондо өзгөчө кырдаалдар божомолдонуп жаткан аймакка жылдыруу;

в) өзгөчө режимде:

– өзгөчө кырдаалдар пайда болгону жөнүндө мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары, жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдарына кабар берүү жана элди кабардар кылуу;

– ыкчам топторду өзгөчө кырдаалдар аймагына жылдыруу;

– элди коргоону уюштуруу;

– өзгөчө кырдаалдарды жоюуну уюштуруу;

– өзгөчө кырдаалдар зоналарынын чек араларын белгилөө;

– экономикалык объекттердин туруктуу иштөөсүн камсыздоо, жабыркаган элдин жашоо шартын камсыздоо иштерин уюштуруу;

– өзгөчө кырдаалдар аймагындагы айлана-чөйрөнүн абалы, авариялык объекттер жана ага жакын аймактагы кырдаал боюнча мониторинг жүргүзүү.

1.2. Мектепте өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана жоюу аракеттеринин планынын түзүлүшү

Уюштуруу-укуктук формасына карабастан ар бир мектепте (окуу жайында) табигый жана техногендик өзгөчөлүктөгү өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана жоюу аракеттеринин планы иштеп чыгылат. Планды иштеп чыгуу ар кандай шартта адамдардын курман болушун жана материалдык байлыктарга зыян жетишин максималдуу азайтууга каратылган болушу керек.

Пландаштыруу объектте өзгөчө кырдаалдар келип чыгуусунун кооптуулук даражасын, кырсык жана табигый апаттар болушу натыйжасында келип чыгышы мүмкүн болгон кырдаалдарды болжоо, бар материалдык запас жана адамдарды ар тараптуу үйрөнүү жана баа берүүгө негизделиши керек.

Өзгөчө кырдаалдарда калкты эскертүү алардын натыйжасындагы материалдык жоготуулар жана жабыркагандардын санын азайтуу чараларынын көлөмү, мөөнөтү, уюштуруу жана аткаруу тартибин, авария, кырсыктар, табигый апаттардан (элди) мектеп кызматкерлерин жана окуучуларды, материалдык байлыктарды коргоо боюнча кечиктирилгис иш-чаралардын аткарылышы, ошондой эле, куткаруу иштерин уюштуруу жана алып барууну белгилейт.

Өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана жоюу аракеттеринин планы эки бөлүмдөн турат:

– *мектеп (объект) жана ага коңшулаш аймактардагы потенциалдуу кооптор.*

Бул бөлүмдө объектке кооп салуучу, чоң авариялар, өндүрүштүк кырсыктар болушу мүмкүн болгон ишкана, химиялык заттар жана башка кооптуу жүктөр ташып өтүлүүчү жана жүктөлүүчү темир жолдор, станциялар (бекеттер), эпизоотикалык, эпидемиялык позициядан ыңгайсыз аймактар көрсөтүлөт;

– *чоң өндүрүштүк авариялар, кырсыктар жана табигый апаттар, террордук аракеттердин болуу коркунучу туулганда аткарыла турган иш-чаралар (жогорку даярдык режиминде).*

Бул бөлүм:

а) өзгөчө кырдаал болуу коркунучу жөнүндө башкаруу органдарын, жетекчилер, ишчилер жана элди кабарлоо тартибин;

б) өзгөчө кырдаалдын таасири жөнүндө эскертүү жана аны азайтуу боюнча өткөрүлө турган иш-чаралардын саны, мөөнөтү, тартыла турган күч жана каражаттар;

в) бар күч жана каражаттарды, коргонуу имараттарын, башка жер төлөлөрдү, жер үстүндөгү үй жана имараттарды бекемдеп, мектеп кызматкерлери, окуучулар жана элди жашыруу үчүн даярдоо;

д) жеке коргонуу каражаттарын мектеп кызматкерлери жана окуучуларына берүүгө даярдоо жана берүү;

е) мектеп кызматкерлери жана окуучуларын, эвакуациялоо үчүн бириктирилген автотранспортту жана шаардан сырттагы зоналарды даярдоодо катышуу;

ж) медициналык жана эпидемияларга каршы коргоо иш-чараларын өткөрүү;

з) өрткө каршы иш-чараларды жана өндүрүштү авариясыз токтотууга даярдык көрүү иш-чараларын өткөрүүнү өз ичине алат.

Ар бир окуучу өзгөчө кырдаалдар болгондо эмне кылышы керектигин билиши, күндөлүк жашоодо мектеп аймагында жана мектептен сыртта туура аракеттенүү эрежелерин өздөштүрүү, өрткө каршы коопсуздук чараларын аткарышы, коргоо каражаттарынын каерде сакталышын, аларды туура колдонууну, жанындагыларга биринчи жардамды берүү эрежелерин билиши, эвакуация убагында жетекчилердин буйруктарын тез жана туура аткарышы шарт.

Текшерүүчү суроолор

1. Өзгөчө кырдаат дегенде эмнени түшүнөсүң?
2. Өзгөчө кырдаалдар министрлиги качан жана эмне максатта түзүлгөн?
3. ӨКМСнын жетекчи органдары кайсылар?
4. Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин күч жана каражаттарына эмнелер кирет?
5. Өзгөчө кырдаат пайда болгондо окуучулардын милдеттери эмнелерден турат?

2-бөлүм. АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮН ТЕРС ТААСИРЛЕРИНДЕ, ЖУГУШТУУ ЖАНА ЖУГУШТУУ ЭМЕС ООРУЛАРДА САЛАМАТТЫКТЫ САКTOO

2.1. Айлана-чөйрөнүн адам организминде терс таасири

Адам организминде айланабыздагы атмосфера чоң таасир көрсөтөт. Таза суу, аба жана өнүмдүү жерлер адамдын саламат жана жакшы жашашы үчүн керектүү нерселер эсептелет. Эгерде айланабыздагы аба булганган болсо, ал адам организминде дем алуу жолу аркылуу кириши мүмкүн.

Булганган суунун ичинде патогендик микроорганизмдер болушу мүмкүн. Ар түрдүү уулуу аралашмалар суу менен адамдын ички органдарына түшкөндө ден соолукка чоң зыян келтирет. Айланабыздагы жерлер жана агын суулар ууланса, жердин түшүмдүүлүгүнө доо кетет.

Жаратылышта миндеген микроорганизмдер жашайт жана алар дарактар, гүлдөр жана сейилбактарда азыктанышат. Ушул тирүү жаныбарлар абадан, суудан жана жерден пайдаланышат. Алардын арасында пайда жана зыян келтире тургандары да бар.

Адам жерди баалаганда анын пайдалуу жактарын издейт. Анткени жердин үстүндө жана астында байлыктар аябай көп. Жердин бетине түрдүү эгиндерди эксе болот. Тилекке каршы, сонку мезгилдерде адамзат табиятка чоң зыян келтирүүдө, мисалы, түрдүү таштандыларды жерге жана сууларга таштап жатышат. Натыйжада жер жана суу булганат, о.э. аларда жашоочу тирүү организмдер набыт болот. Завод жана фабрикалардан чыгып жаткан түтүн абага чоң зыян тийгизип, көп өсүмдүктөрдүн өсүшүнө жол бербейт жана айланасындагы жерлерге чоң зыян келтирет.

Табиятка эң чоң кооптуу оор металлдар келтирет. Алардын ичинде сымап, кадмий, жез, хром, ванадийлердин завод жана фабрикалардан аба жана жерге түшүү ыктымалы аябай чоң.

Автомобилдерден чыгып жаткан түтүн менен миндеген тонна уулуу заттар ар жылы абага көтөрүлөт. Буга кошумча, оор металлдар менен бирге зыяндуу заттар абага газ түрүндө чыгарылат. Булардын ичинде көмүртек оксиди, азот жана углеводороддорду өзүнчө бөлүп көрсөтүү мүмкүн.

Эң көп учуроочу аралашмалар күл жана чандар эсептелет. Күл мунайдын күйүшүнөн, күйүүчү отун, көмүр жана башка азыктардан пайда болот.

Курулушта кеңири иштетиле турган асбест адамдын дем алуу органдарында (өпкөдө) калып, оор ооруларга алып келиши мүмкүн. Ал дем алуу аркылуу организмге кирип, адамды ооруга чалдыктырат.

Адам үчүн эң чоң зыянды пестициддер келтирет. Алар айыл чарбасында кең көлөмдө колдонулат. Аларды иштетүүнүн эрежелери бар. Бирок ушул эрежелер бузулса, нерв системасы, адамдын көзү, дем алуу органдары жана терисине чоң зыян тийгизет.

Айлана-чөйрөдөгү радиоактивдүү таштандылар адам үчүн аябай кооптуу. Алар заводдордон дарыя жана көлдөргө түшүшү мүмкүн.

Иондук, ультракызгылт-көк нурлануу жана түрдүү химиялык аралашмалар да адамга чоң зыян келтирет.

Акыркы мезгилдерде табиятка синтетикалык жуучу каражаттар өтө чоң зыян келтирүүдө. Ушул азыктар азыркы күндө планетабыздын бардык жерлеринде бар.

Адамдар синтетикалык жуучу каражаттар менен ууланган көл жана башка киринүү жайларына барганда ар түрдүү аллергия оорууларын жуктуруп алышууда.

Булганган табияттын таасири аркылуу адамда гендик (мутация) өзгөрүүлөр пайда болот. Бул өзгөрүүлөр *мутагенез* деп аталат.

Айлана-чөйрөнүн булганышы адамзаттын генетикалык фондуна да таасир этет. Организмдин гендерин буза турган зат *мутаген* болуп саналат. Мутагендер организмге киргенден соң түрдүү ооруларга себепчи болот. Алардын ичинде кан тамыр жана рак оорулары көп учурайт. Мутагендер организмге түшкөндөн кийин организм алар менен күрөшөт. Мутагендерге каршылык көрсөтүү үчүн адам витаминдерге бай азыктарды жеши зарыл.

2.2. Негизги жугуштуу жана жугуштуу эмес ооруларга себеп болуучу кооптуу факторлор

Жугуштуу (инфекциялык) оорулар – бул атайын оору козготуучу (чакыруучу)лар: бактериялар, вирустар, бир клеткалуу козу карындар келтирип чыгара турган оорулардын тобу.

Адам организмде жугуштуу оору пайда болушунун түздөн-түз себеби оору козготуучулардын адам организмине түшүшү, алардын организм ткандары жана клеткалары менен өз ара таасирлениши.

Ооруу жараянынын оорлугу, клиникалык өзгөчөлүгү жана оорунун кандай аякталышы негизинен адам организмнин абалына, айрыкча, адамдын физиологиялык өзгөчөлүгү жана иммундук системасына байланыштуу болот.

Кээ бир оорулар жукпайт. Алар адам организмине оору козготуучусу түшпөгөн жагдайларда да өркүндөйт. Буларга инфаркт, инсульт, ашказан жара оорусу, аппендицит сыяктуу оорулар кирет. Мындай оорулар жугуштуу болбогон абалда да адамдар үчүн кооп туудурушу мүмкүн.

Оорулуунун организмде ооруларды сыртка чыгаруучу атайын микробдор барлыгы жана оорулардын адамдан адамга жугушу мүмкүндүгү жугуштуу оорулардын негизги белгилери саналат.

Жугуштуу оорулардын чыныгы себептери XIX кылымдын экинчи бөлүгүндө Л. Пастер, Р. Кох, И. И. Мечников жана башка аалымдардын иштеринде көрсөтүп өтүлгөн.

Кээ бир оорулар (холера, келте, паракелте, ич өткөк жана башка ичеги инфекциялары) синирүү жолу аркылуу (оорулуулардын заңы түшкөн суу жана тамак-аш же анын микроб тийген жуулбаган колу аркылуу) жугат.

Оорулуу жөтөлгөндө, чүчкүргөндө, сүйлөгөндө чыга турган майда суюк микробдор аба менен дем алуу жолдоруна киришинен келип чыга турган оорулар (тамчылуу инфекциялар)га сасык тумоо, көк жөтөл, паротит, дифтерия, кызамык жана башкалар кирет.

Кээ бир оорулар кан соруучу чымын-чиркейлер (бит, чиркей, бүргө, кене, чымын жана у. с.) аркылуу жугат (безгек, темгилдүү келте, кайталама келте,

кене жана чиркей аркылуу жуга турган энцефалиттер, чымын ысытмасы жана у. с.). Оорулууга жакын жүргөндө же анын сүлгүсү, идиш-аягы жана буюмдарынан пайдаланганда жугуучу оорулар (венерикалык оорулар, сибирь жарасы, таз жара ж.б.) өзүнчө топту түзөт.

Жугуштуу оорулар бир нече күн (сасык тумоо, кызамык, чымын ысытмасы) же бир нече жума (келте (тиф), темгилдүү келте) уланышы же айлап, жана ал тургай жылдап созулуусу мүмкүн (куркак учук (туберкулёз), пес оорусу, котон жара (сифлис)).

Жугуштуу оорулардын келип чыгышы организмге кирген патогендик микробдордун санына, вируленттигине (ооруу жуктуруу, таратуу касиети) кирген жайына, кишинин жашына, инфекцияга ынтаалыгына, о.э., микробдун айланасындагы сырткы чөйрөнүн шартына (ыңгайсыз шартта микробдун вируленттиги азаят) байланыштуу.

Жугуштуу оорулардын пайда болушу жана жүрүшүндө социалдык шарт (үй-жай, тамактануу таризи, маданий деңгээли, медициналык жардам) чечүүчү роль ойнойт. Ушул шарттын өз ара таасирине карап жугуштуу оорулардын түрдүү формалары көрүнөт. Жугуштуу оорулардын жүрүшү инкубациялык доор, оору белгилеринин пайда болуу жана өрчүп баруу доору, оору күчөгөн учур, оорунун басандоо жана айыгуу дооруна бөлүнөт. Жугуштуу оорулардын ар биринде ошол доордун өзүнө мүнөздүү касиеттери бар. Келте сыяктуу кээ бир жугуштуу оорулардын микробу ооруп өткөн организмде сакталып калат жана айланадагы чөйрөгө чыга берет.

Көптөгөн жугуштуу оорулардан кийин ага каршы иммунитет пайда болот. Жугуштуу ооруларды аныктоодо оорунун клиникалык белгилери, лабораторияда текшерүү натыйжалары жана эпидемиологиялык маалыматтар негиз кылып алынат. Оорулар атайын жабдылган жугуштуу оорулар ооруканасында дарыланат. Жугуштуу ооруларга каршы күрөштө профилактика иш-чаралары чечүүчү роль ойнойт. *Профилактика* адамдардын жогорку даражадагы саламаттыгын, узак жылдык ишмердүүлүгүн камсыздоого, сырकोолоо себептерин жоготууга, элдин жашоо, эмгек жана эс алуу шарттарын жакшыртууга, айлана-чөйрөнү коргоого каратылган иш-чаралардын комплекси болуп саналат.

Жугуштуу оорулардын андан да кеңири таралышына жол койбоо үчүн ушундай оорулар менен ооруган оорулуулар же ушундай оору бар деп күмөн кылынган адамдар ооруканада же үйүндө ажыратып коюлат.

Өлөт, холера, темгилдүү келте, ич келте, кара келте, ич өткөк, вирустуу гепатит, дифтерия жана ушул сыяктуу оорулар табылган же күмөн кылынган адамдарды атайын санитария транспортунда ооруканага алып барып жаткыруу шарт.

Сасык тумоо, кызамык, көк жөтөл жана башка кээ бир жугуштуу оорулар менен ооруган ооруларды өзүнчө бөлмөгө жаткыруу, мүмкүн болушунча жакшылап багуу жана дезинфекция өткөрүп туруу шарты менен үйүндө ажыратып коюу мүмкүн.

Санаториялар, эс алуу үйлөрү, балдардын саламаттыгын чындоо мекемелери, балдар бакчалары жана яслилерде, о.э., ооруканалардын терапия, хирургия, педиатрия жана башка (жугуштуу бөлүмдөн сырткары) бөлүмдөрүндө изолятор жабдылат.

Айрыкча, кооптуу инфекциялар (эпизоотия, холера) менен ооруган ооруларга жакын жүргөн адамдарды ошол оорулардын инкубациалоо дооруна туура келүүчү мөөнөткө ажыратып коюу милдеттүү. Башка жугуштуу ооруларда оорулар түрдүү мөөнөткө ажыратып коюлат. Жугуштуу оорулардын алдын алуу үчүн мектептерде эмдөө иш-чаралары өткөрүлөт.

2.3. Тамак-аш азыктары жана суу менен байланыштуу кооптуу факторлор

Ар бир адам туура тамактанууга өзгөчө көңүл бурушу керек. Эгерде таза суу, сапаттуу тамак желсе, адамдын ден соолугу дайыма жакшы болот жана ал такыр оорубайт. Бирок адамзат мол түшүм алуу үчүн ар түрдүү тажрыйбалар өткөрүп, азыктардын табигый абалын өзгөртүүдө. Натыйжада колдонулган химиялык дарылар жерге кирип, эгиндерге зыян келтирүүдө.

Химиялык заттардын өтө ашыкча колдонулушу натыйжасында мөмө-жемиш жана жашылчалардын гени өзгөрүп, түшүмдүүлүгү артат, бирок даамы жана сапаты төмөндөйт. О.э. бул заттар мөмө, жашылчалардын көрүнүшүн да өзгөртүп, организмге пайда келтирүүнүн ордуна зыяндуу өнүмгө айланат. Сапаты өзгөргөн мөмө жана жашылчалар адам организмде түрдүү аллергиялык ооруларды келтирип чыгарат. Гени өзгөргөн өнүмдөр желгенде организмге кирип, кан тамыр системасына чон зыян келтирет жана, өз кезегинде, башка оорулардын пайда болушуна негиз түзөт.

Күнөстүү өлкөбүз табигый жана сапаттуу мөмө-жашылчаларга бай болгондуктан, аларды жылдын каалаган мезгилинде таба алабыз. Өлкөбүздө мөмө жана жашылчалар жыл бою өстүрүлүп, базарларыбызды толтуруп турат. Эгерде биз табиятка зыян тийгизбесек, ага жардам колун созсок, жерлерибизди жашылдандырсак дасторконубуз дагы да төгүн-чачын болот.

Бул көмөк эмнеден турат? Качан ар бир адам өзү жашап жаткан аймакты, анын байлыктары, түзүлгөн шарттарынын кадырына жетсе гана буга жетишиши мүмкүн. Турмушубуз, ден соолугубуз, оболу, топурагыбыздын сапатына, дарыя, көлдөрүбүздөгү суулар табият жараткан абалда сакталышына жана дем алып жаткан абага байланыштуу. Ошон үчүн суунун

булгануусуна эч жол бербешибиз керек. Суу аккан жайларды асырап-абайлоо ар бир адамдын бурчу.

Адам организми негизинен суудан турат, ушул себептүү суу адам үчүн өтө зарыл. Адам суусуз жашай албайт. Таза суу адамдарга гана эмес, о.э. айыл-чарбада да керек болуп, суусуз түшүм алуу мүмкүн эмес. Демек, табият берген сууну асырап-абайлашыбыз керек. Бирок акыркы убакыттарда адам тарабынан табиятка, айрыкча, сууга келтирилип жаткан зыяндын көлөмү артып, чек билбес даражага чейин жетүүдө. БУУнун климат өзгөрүүсү боюнча даярдалган докладына көрө, 2050-жылга барып Дүйнө океаны сууларынын булгануу жана кислоталуулук даражасы 150 % га ашат. Бул деңиз экотизиминде артка кайтарып болбой турган өзгөрүүлөргө алып келет. Дүйнөлүк суулардын булганышынын негизги себеби адам тарабынан ар күнү 2 миллион тонна таштандынын табигый жана жасалма суу көлмөлөрүнө ташталышында. Жыл сайын 260 миллион тонна пластмасса идиштер океанга ташталат. Алардын чоң бөлүгүн болсо деңиз толкундары жээктерге чыгарып таштайт. Ичимдик суусунун булганышы күнүнө 14 миң кишинин өлүмүнө себеп болуп жатканы таң каларлык көрсөткүч.

Булганган суу адам организминде чоң зыян келтирет. Суу адамдын көрүү жөндөмүнө, терисин жумшак жана таза болушуна, чачтын өсүүсү жана мээнин жакшы иштешине оң таасир кылат.

Таза суу кан менен организмге кирип, аны витаминдерге байытат. Эгерде талаа жерлери булганган суу менен сугарылса, эгиндер кургайт жана ууланат. Адам пайдаланып жаткан ичимдик суунун 70-80% ы айыл-чарбасына сарпталат. Ошондой болсо да, сууну коромжулоо уланууда. Эгерде бир гана ирригация системасы өркүндөтүлсө, айыл-чарбасына сарпталып жаткан суунун 30% ын үнөмдөп калуу мүмкүн. Кыскасы, суунун булгануусунун натыйжасында келип чыга турган оорулардын түрлөрү күн сайын артып жатканын медициналык диагноздор да далилдеп турат. Эгерде сууну асырап-абайлабасак, ал бизден саламаттыгыбыздын эсебинен «төлөм» алат, натыйжада биз түрдүү ооруларга чалдыга беребиз.

Текшерүүчү суроолор

1. Топурактын оор металлдар менен жабыркашы натыйжасында келип чыга турган кооптор эмнелерден турат?
2. Мутагенез деген эмне? Ага каршы күрөшүү чараларын айтып бер.
3. Жугуштуу оорулар менен ооруган ооруларды дарылоо иш-чаралары жөнүндө айтып бер.

3.1. Ядролук курал

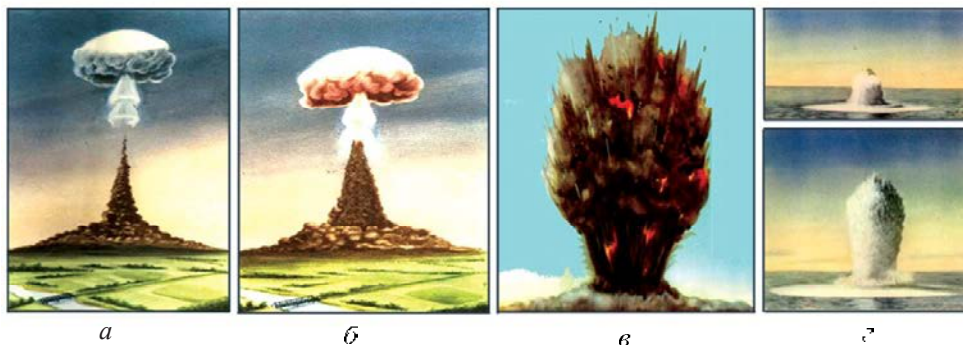
Ядролук куралдын таасири ядро реакциясы, демек бөлүнүү-синтез же бул экөөнүн тең жүрүшү натыйжасында ядронун ичинен ажырап чыга турган энергиядан пайдаланууга негизделген.

Ядролук куралдын кубаттуулугу тротил эквиваленти, б.а. тротил зарядынын салмагы менен туюнтулат. Тротил зарядынын жарылуу энергиясы ядролук куралдын жарылуу энергиясына тең.

Жарылуу борборунун жер (суу) бетине салыштырмалуу жайгашуусуна карап абада жарылуу, жерде жарылуу, жер астында жарылуу, суу үстүндө жарылуу жана суу астында жарылууларга бөлүнөт (1-сүрөт). Бул түрдөгү жарылуулардын ар бири объекттерге өзүнө мүнөздүү түрдө жабыркатуучу таасир көрсөтөт.

Абадагы ядролук жарылуу – мында жарылуу абада болот, жарык бөлүгү жер бетине тийбейт. Абадагы жарылуу жогоруда же ылдыйда болушу мүмкүн. Ылдыйдагы ядролук жарылууда көтөрүлүп жаткан чан устуну жарылуу булуту менен туташат жана натыйжада козу карын сымал булут пайда болот. Абада боло турган жогорку жарылууда чан устуну жарылуу булуту менен туташпайт.

Абадагы ядролук жарылуу кыска убакыт, көздү уялта турган жарыктын таралуусу менен жүрөт. Ушундан соң сфера түрүндөгү жарытылган бөлүк пайда болот. Анда температура бир нече миллион градуска жетет. Жарытылган бөлүк жарык нурлануусунун булагы болуп кызмат кылат.

1-сүрөт. Ядро зарядынын жарылуу түрлөрү:
а – абада; *б* – жер бетинде; *в* – жер астында; *г* – суу астында жана үстүндө жарылуу.

Ядролук жарылуу күн күркүрөгөндөгү үнгө окшош кескин күркүрөө менен жүрөт. Жарылуу булуту шамалдын багыты боюнча аракеттенип, өзүнө мүнөздүү формасын жоготот жана тарап кетет. Жогорудагы ядролук жарылууларда шарга окшош жарытылган бөлүк пайда болот. Анын өлчөмү жер бети атмосфера катмарында пайда болө турган ядролук жарылууга караганда чоң болот. Жарытылган бөлүк муздагандан кийин, чаң-тозондуу шар сымал булутка айланат. Жогорудагы жарылууда чаң-тозон булуту жана устуну пайда болбойт.

Жер бетиндеги ядролук жарылуу деп, жер бетинен анча бийик болбогон абадагы жарылууга айтылат. Мында жарытылган бөлүгү жер бети менен туташып, жарым сфера түрүндө болот. Жер бетинде жарылуудан алдын чункур пайда болот. Чункурдун өлчөмдөрү жарылуунун күчүнө байланыштуу болуп, бир нече жүз метрге чейин жетиши мүмкүн.

Жер астындагы ядролук жарылуу деп, жер астында өткөрүлө турган ядролук жарылууга айтылат. Мындай жарылууда жарык бөлүгү күзөтүлбөшү мүмкүн. Мында топуракка чоң басым берилет, пайда болгон сокку толкуну жер титирөөсүнө окшош термелүүнү пайда кылат. Жарылуу болгон жерде чоң оюк пайда болот, анын өлчөмдөрү жарылуунун күчү жана топурактын түрүнө байланыштуу болот. Оюктан көп өлчөмдөгү топурак катмары радиоактивдүү заттар менен айланага чачылат. Жарылуу устуну бир нече жүз метрге жетет.

Суу үстүндө болуучу ядролук жарылуу сырткы көрүнүшү боюнча жер бетиндеги жарылууга окшойт.

Суу астындагы ядролук жарылуу суу астында пайда болот, мында жарык бөлүгү көрүнбөйт. Суу бетиндеги бийиктиги бир километрге жете турган козу карын сымал булут пайда болот. Суунун жерге кайра түшүшү натыйжасында радиоактивдүү туман пайда болот. Кийинчерээк суулуу булут пайда болуп, андан радиоактивдүү жамгыр жаайт.

Ядролук куралдын жабыркатуучу факторлору: жарылуу толкуну же сокку толкуну, жарык нуру, көзөөчү радиация, жайлардын радиоактивдүү заттардан жабыркашы, электромагниттик импульстан турат.

Сокку (жарылуу) толкуну жарылуу борборунан ар жакка үн ылдамдыгынан да катуу тездикте тарай турган, өтө чоң басымда кысылган аба зонасынан турат.

Сокку толкуну алгачкы 1000 метрди 2 секундда, 2000 метрди 5 секундда, 3000 метрди 8 секундда басып өтөт, ушул убакыт арасында адам асманда жарык шооланы көрүшү менен жашынууга үлгүрөт жана сокку толкунунун жабыркатуусунан сактанып калат.

Жарык нурланышы – ядролук жарылуудан пайда болгон оттуу шардан чыгуучу жана өтө чоң даражада көп күйдүрүүчү жылуулук энергиясы

тарай турган жарык нурунун агымынан турат. Ядролук жарылуунун жалпы энергиясынын болжол менен 35 % ы жарык нуруна туура келет. Жарык нурунун таралуусу 8-15 секундга созулуп, бул нур түз багытта гана таралат. Тунук болбогон ар кандай тоскоол жарык нурунун таасиринен сактап калат.

Жарык нуру чоң аралыктарга бир заматта тарап, түрдүү материалдарды эритүү, күйгүзүү, коргонбогон адам жана жаныбарларды күйдүрүү же көздү жабыркатып, токой жана калктуу пункттарда өрт чыгаруу касиетине ээ.

Заттардын жарык нурлануусунан уулануусу алардын канчалык кыздырылганына байланыштуу болот. Заттардын кызышы болсо, төмөнкү факторлорго: жарык импульсунун күчүнө, заттардын касиетине, заттардын жылуулукту жутуу коэффициентине, нымдуулугуна, күйгүчтүгүнө байланыштуу болот. Кара түстүү кездеме ак түстөгүгө караганда жарык нурун көп жутат. Мисалы, кара түстөгү кездеме 99%, күрөң-жашыл (хаки) материал 60%, ак түстүү материал болсо 25% жарык энергиясын жутат.

Жарык нурланышы көзгө түшкөндө (айрыкча түндө, анткени көздүн кареги кеңейген болот) көз уялат. Көз уялышы убактылуу болуп өтөт. Буга себеп көздөгү родопсин пигментинин (кочкул кызыл түс) азайып кетүүсүнөн болот. Эгерде нур жакын аралыктан көзгө таасир кылса, көздүн торчосу күйөт жана туруктуу сокурлук абалы келип чыгат. Ошондуктан асманда кокусунан жаркыроо болгондо ага кароо мүмкүн эмес.

Козоочу (сиңүүчү) радиация ядролук жарылууда чыга турган көзгө көрүнбөй жана сезилбей турган гамма-нурлар менен нейтрондордун агымынан турат. Буга ядролук жарылуу энергиясынын 5% ы сарпталат. Ядролук жарылуу болгондон 15—20 секунд өтүп, ядролук жана термоядролук реакция натыйжасында гамма-нурлар, нейтрондор агымы, альфа жана бета-бөлүкчөлөрдүн аябай күчтүү агымы таралат.

Көзөөчү радиациядан сактануу үчүн тосмо жай жана имараттардан пайдаланылат. Коргоочу каражаттардын тыгыздыгы канчалык жогору болсо, ал гамма-нурларын өзүндө ошончо көп кармап калат.

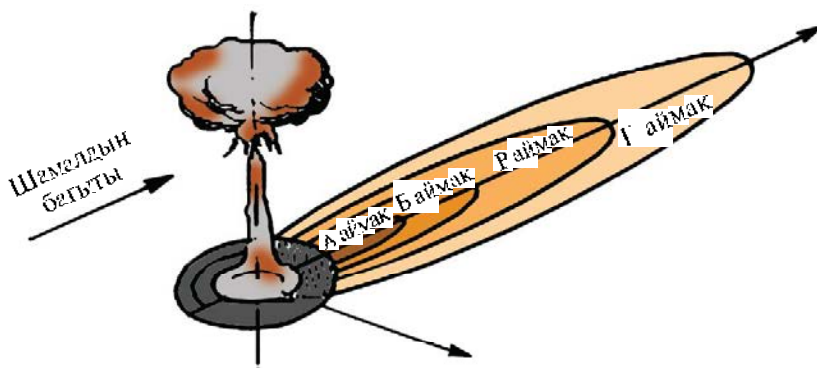
Көзөөчү радиация тирүү ткандардын молекулаларын иондоштуруп, организмдин жашоо ишин бузат жана адамды түрдүү даражадагы нур оорусуна чалдыктырат, кээ бир түрлөрү өлүмгө алып келет. Адамга аз радиация кыска убакыт ичинде таасир эткенде организмде сезилерлүү өзгөрүүлөр болбойт. Азыркы убакта нур оорусу жүрүшүнө карап: жеңил, оор жана өтө оор түрлөргө бөлүнөт.

Жерлердин радиоактивдүү заттардан жабыркоосу ядролук жарылуунун айынан болот, мында ядролук жарылуу энергиясынын болжол менен 10% ы сарпталат.

Ядро жарылуусу натыйжасында пайда болгон көп өлчөмдөгү радиоактивдүү заттар аба агымы боюнча ээрчип, жарылуу борборунан ондогон, жүздөгөн километр аралыкка тарайт. Аба турак жайлар, суу булактарын, айыл чарба өнүмдөрүн жана башкаларды жабыркатат. Жабыркаган жерлердеги радиоактивдүү заттар адам жана айбандарга сырттан таасир көрсөтөт. Мындай заттар тамак, суу аркылуу организмге түшүп, ичтен таасир көрсөтөт, натыйжада адам жана айбандарда түрдүү даражадагы нур оорусу пайда болот.

Ядро заряды жерде жарылганда жалындуу шардын жерге тийиши себеп жердин бетинин катмары эрип кетет жана жарылуу менен кошулган топурак сокку толкуну жардамында алыс аралыктарга чачылат. Жарылуу болгон жерде пайда болгон жогоруга умтулуучу аба агымы куюн сымал болуп, жердеги чаң, кум-топурактарды жогоруга алып чыгып кетет. Ал жарылуу өнүмдөргө аралашып, козу карын формасындагы булутту пайда кылат. Пайда болгон булут шамал жүргөн жакка акырындап жылып, узак аралыктарга таралат. Мунун натыйжасында көп жерлерге радиоактивдүү заттар түшөт жана зыян тартуу болот. Радиоактивдүү заттар менен кошулган булут өткөн жерлерде сүйрү эллипс сымал радиоактивдүү «из» калат (2-сүрөт). Радиоактивдүү булут калтырган «из» радиоактивдүү заттардын изинин огуна канчалык алыстаса, радиация даражасы ошончо аз болот жана адам организmine аз таасир көрсөтөт.

Электромагниттик импульс жана жигит даражадагы жабыркатуучу факторлор. Ядро заряддарынын жарылуусу натыйжасында абанын иондолушу күзөтүлөт, пайда болгон электрондордун жогорку ылдамдыктагы арекети себеп электромагниттик талаа пайда болот. Мунун натыйжасында

2-сүрөт. Ядро заряды жарылуусу натыйжасында пайда болгон радиоактивдүү «из».

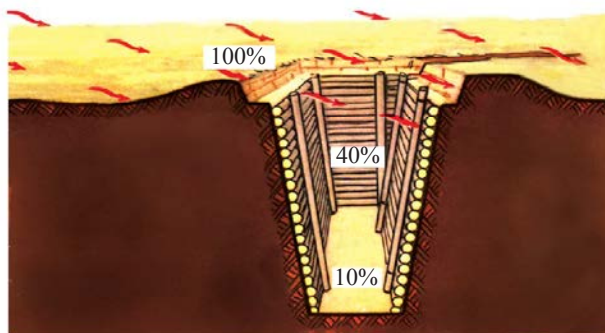
электромагниттик разряд жана ток пайда болот. Атмосферада пайда болгон электромагниттик импульс чагылган сымал таралган түрдө антенналарда, кабелдерде, электрузатуу тармактарында жана зымдарда чыңалууга ээ болгон ток пайда кылат.

Жер бетинде жана абанын төмөнкү бөлүктөрүндө ядро заряды жардырылганда электр импульсунун жабыркатуучу таасири жарылуу борборунан бир нече километр узактыкта күзөтүлөт. Жер бетинен кыйла бийиктикте жана абада жардырылган ядро заряды натыйжасында электромагниттик импульс талаасы, жарылуу борборунда жана жер бетинен 20–40 км бийиктикте да электромагниттик импульс талаасы пайда болушу күзөтүлөт. Чыңалуу талаасы пайда болгон электромагниттик талаанын жабыркатуучу фактору эсептелет. Бул талаанын күчтүүлүгү жардырылган ядро зарядынын кубатына, жардыруу бийиктигине, жарылуу борборунан алыстыгына жана айлана чөйрөнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот.

Пайда болгон ток автоматтык өчүрүү курулмаларын иштен чыгарат, радиоаппараттар, электр аспаптарынын бузулушуна алып келет, натыйжада ушул аспаптар менен иштеп жаткан адамдар электр тогунан жабыркашы мүмкүн.

Ядро заряды жарылуусу натыйжасында пайда болгон электромагниттик импульстардан коргонуу үчүн аспаптарды экрандоо керек болот. Бардык сырткы электр узатуу тармактары эки кабаттуу зымдан болушу жана алар жакшы изоляциялануусу зарыл.

Мындай кырсыктардын алдын алуу үчүн аскердик бөлүмдөр жайгашкан жер жана ишканаларда инженердик-коргонуу иштери өткөрүлгөн болушу керек (3-сүрөт).

3-сүрөт. Окопун радиоактивдүү нурларды басаңдатуу касиети.

Ядро заряды жарылганда калктын аракеттери төмөнкүлөрдөн турат:

- 1) сокку (жарылуу) толкунунан талаа шартында корголгон чуңкур жерлерден пайдалануу керек;
- 2) тунук болбогон ар кандай тоскоол жарык нурлануусунун таасиринен сактап калышы мүмкүн;
- 3) көзөөчү радиациядан коргонуу үчүн жабык жерлер жана имараттардан пайдаланылат;
- 4) өздүк коргонуу каражаттарынан пайдалануу зарыл.

3.2. Химиялык куралдар

Ууландыруучу заттардын жалпы классификациясы

Азыркы күндө дүйнөнүн бир нече мамлекеттеринде химиялык куралдар бар экени эч кимге сыр эмес. Бирок бул куралдар эл аралык конвенциялардын талабына ылайык колдонулушу мүмкүн эмес. Бул темада химиялык курал жана анын адамга таасири жөнүндө түшүнүктөр берилет.

Химиялык курал да массалык жабыркатуу каражаттарына кирет. Химиялык куралдын таасири ууландыруучу заттардын күжүрмөн касиеттеринен пайдаланууга негизделип, ууландыруучу заттар болсо адамдарды, айбандарды жабыркатат, түшкөн жайын, суу көлмөлөрүн жана өсүмдүктөрдү ууландырат. Ууландыруучу заттар ракета, авиация, артиллерия, атайын химиялык аспаптардын жардамында колдонулушу мүмкүн.

Ууландыруучу заттар жайды ууландыруу үчүн тамчы түрүндө, абаны ууландыруу үчүн буу (туман, түтүн) түрүндө болот. Ошондуктан адам ууланган аба менен дем алганда, терисине, көзүнө, кийимине ууландыруучу заттар түшкөндө, о.э., ууланган тамак жегенде же суу ичкенде ууланып калышы мүмкүн.

Уулуу заттардын жабыркатуучу таасири алардын концентрациясы, ууландыруу тыгыздыгы жана туруктуулугуна карап бааланат. Ууланган абанын көлөм бирдигинде ууландыруучу заттардын оордук курамы анын *концентрациясы* деп аталат. Концентрация, көбүнчө 1 литр абадагы ууландыруучу заттардын эсебиндеги саны mg/l менен туюнтулат.

Уулануу көлөмү жайдын же башка аянттын бети бирдигиндеги ууландыруучу заттардын саны болуп эсептелет. Уулануу тыгыздыгын g/m^2 менен туюнтуу кабыл алынган. Ууландыруучу заттын туруктуулугу ууландыруучу заттардын абада же жерде өзүнүн жабыркатуучу таасирин маалым убакыт сактап туруу өзгөчөлүгү саналат.

Жабыркатуу таасирин бир нече сааттан бир нече күнгө чейин сактап тура турган ууландыруучу заттар туруктуу ууландыруучу заттар тобуна (V газдар, иприт) кирет. Туруктуу эмес ууландыруучу заттар (цианид кислота, фосген, хлорциан) жабыркатуучу касиеттерин болгону бир нече минутага чейин сактап тура алат.

Ууландыруучу заттарды жабыркатуучу таасиринин күчүнө карап: *нервди жабыркатуучу, терини ириңдетүүчү, муунтуучу, жалпы ууландыруучу, психо-химиялык, таасирлентирүүчү* ууландыруучу заттар тобуна бөлүү кабыл алынган. Жалпы ууландыруучу заттардын тобуна цианид кислота, хлорциан кирет.

Нервди жабыркатуучу ууландыруучу заттардын тобуна зарин жана V газдар кирет. Алар күчтүү жана тез таасир эте турган уулардан эсептелет. Бул ууландыруучу заттар адам организмине дем алуу органдары, тери катмары жана тамак синирүү жолдору аркылуу кирип, нерв системасын жабыркатат.

Зарин – түссүз же ачык сары түстүү, жытсыз, аябай уулуу суюктук. Кышында тоңбойт, суунун таасирине чыдамдуу. Майларда жакшы эрийт. Кадимки аба-ырайы температурасында щелочтор жана аммиак эритмелери таасиринде тез майдаланып кетет. Зарин менен уулангандык белгилери дароо байкалат: көз каректери тараят, шилекей агат, дем алуу оордойт, кусат, эстен танат. Андан кийин кишинин кол-буттары катуу калтырай баштайт, оор уулангандардын дем алуу борборлору шал болуп калышы жана алар каза болушу мүмкүн. Уулануунун алгачкы белгилери сезилиши менен тез газдан коргонуу маскасын кийип алуу жана организмге ууга каршы зат (антидот) жиберүү зарыл, антидот болсо шприц-тюбикте же пакеттерде болот.

Цианид кислотасы – түссүз, тез буулануучу суюктук болуп, андан ачуу бадамдын жыты келет. Күчтүү жана тез таасир этүүчү уу адам организмине уулуу аба менен дем алганда кирет. Цианид кислотасына ууланган адамдын оозунда металлга мүнөздүү даам сезилет, тамагы кырылат, башы айланат, булчуңдары бошошот жана коркуу басат.

Уулануунун алгачкы белгилери сезилээри менен, дароо газдан коргонуу маскасын кийип алуу керек. Эгерде ууга каршы заттуу ампула болсо, ампуланы сындырып, масканын астына киргизүү керек.

Хлорциан – түссүз, оңой учма суюктук болуп, андан кескин жыт келет. Таасири цианид кислота сыяктуу жалпы уулануудан турат. Хлорциан менен ууланган кишинин көздөрү жана дем алуу жолдору катуу жабыркайт.

Терини ириңдетүүчү ууландыруучу заттарга иприт кирет. *Иприт* (айдалган иприт) – майга окшош, түссүз суюктук болуп, андан сарымсак же горчицанын жыты келет. Иприт күбөлүү уулар тобуна кирет, териге иприт тамчылары түшсө, алгач тери кызарат, андан кийин (биринчи күндүн

аягында) шишип чыгат. 2–3 күндөн кийин ыйлаакчалар жарылат жана алардын ордунда узак убакыт айыкпай турган жара пайда болот.

Дем алуу жолдору иприт менен ууланганда мурун жана тамак ооруп, чүчкүрөт жана мурундан суу келет. Адам оор ууланганда бронхит жана пневмония болушу да мүмкүн. Иприт айрыкча көзгө тез таасир кылат. Иприт буусу таасир эткенде көздүн былжыр чели кызарат, сайгылоо пайда болот, б.а. адам өзүнөн-өзү сыгылат, көздөн жаш агат. Иприттин жабыркатуу таасирине таандык касиети төмөнкүдөй: ал жашыруун таасир кылат жана анда куммулятивдик касиети болот, т.а. адам организмде жабыркоо топтолуп барат.

Рухий таасир кылуучу уулуу заттарга Би-Зет (BZ) кирет. BZ жеке өзүнө таандык касиети менен борбордук нерв системасына таасир кылып, адамдардын башын айландырат, коркуу пайда кылат же физикалык жактан изден чыгарып, укпай турган, көрбөй турган кылып коёт.

Муунтуучу уулуу заттарга фосген кирет. *Фосген* – түссүз газ болуп, андан ачыган чөпкө мүнөздүү күчсүз жыт келет. Жегич шелочтор, нашатырь спирти, соданын суудагы эритмеси фосгенди тез майдалап жиберет. Фосген дем алуу органдарын жабыркатат: оозунда таттуураак даам сезилет, адам бир аз жөтөлөт, анын башы айланат, өзүн таптакыр алсыз сезет. Фосгенде жашырын таасир этүү доору болгондуктан, жабыркоонун алгачкы белгилери 4–6, кээде 12 сааттан кийин сезилет.

Таасир этүүчү уулуу заттарга хлорацетофенол, адамсит, дибензоксазепин кирет. Бул заттар көз жана дем алуу жолдорун жабыркатат.

Химиялык уулануу очогу – бул уулуу заттар таасиринде болгон аймак. Мындай аймакта адам жана айбандар жабыркайт же алардын жабыркашы мүмкүн болуп калат. Химиялык уулануу очогунун көрүнүшү, биринчиден, душман тарабынан иштетилген уулуу заттардын түрүнө жана иштетүү усулуна, метеорологиялык шартка жана жайдын рельефине байланыштуу болот.

Химиялык курал түздөн-түз иштетилген зонада абаны ууландыруучу уулуу заттардын буусу жана аэрозол пайда болот. Уулуу заттардын буусу (ууланган абадан турган биринчилик булут) шамал болгон жакка карап, бир нече он километрге таралышы мүмкүн, бул болсо адамдар жана айбандардын, ар түрдүү объект жана нерселердин уулануу кооптуулугун арттырат. Ууланган абанын сакталуу убакыты жана таралуу аралыгына шамалдын багыты, тездиги, уулуу заттардын, абанын температурасы, жыл мезгили чоң таасир көрсөтөт. Ууланган булут дарыялар, жан боорлор, коктулар жана жарларды бойлоп узак аралыктарга таралат.

Чуңкур көктулар, жайыттар, саздар, жарлар, даракзарлар, калк жашай турган пункттар уулуу заттар узак убакыт туруп кала турган жайлар болушу мүмкүн. Шаарларда ууланган булут көчөлөр, тоннелдер, түтүктөрдү бойлоп чоң аралыкка тарайт. Уулуу заттардын буусу туюк массивдерде, сейил бактарда туруп калышы мүмкүн. Уулуу заттардын буусу герметизацияланбаган жашынуу жайларына, үйлөргө, жер төлөлөргө кире алат, өтмөк жайлар жана үйдүн тамында туруп калат.

Туруктуу болбогон уулуу заттар колдонулган маалда абанын жерге жакын катмарында ууланган булут пайда кылат. Бул булут болсо шамал болгон жакка карап барат жана тез жайылып кетет. Жайдын ачык, шамал өтүп тура турган участкаларында аба уулуу заттардын буусунан тез тазаланат. Бирок ууланган аба жабык массивдерде, үйлөрдө жана башка жайларда туруп калышы мүмкүн.

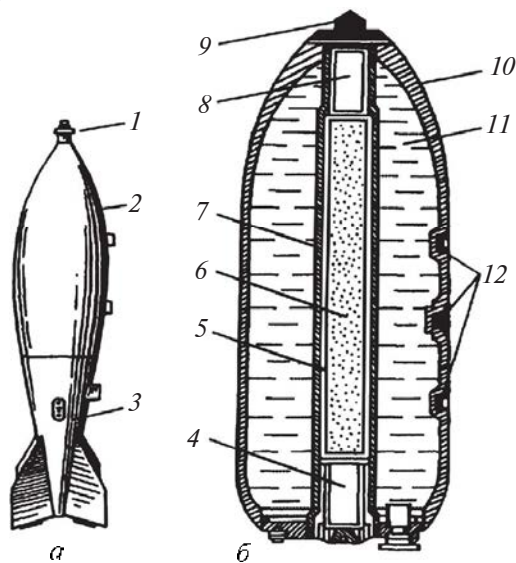
Коргонуу чараларын тез көрүү үчүн жайдын жана абанын уулангандыгын көрсөтүүчү өзүнө таандык өзгөчөлүктөрдү жакшы билүү керек. Уулангандыкты көрсөтүүчү сырткы белгилер топурак, дарак жалбырактары, имараттын дубалдары жана башка нерселердеги тамчылар болушу мүмкүн. Химиялык курал жарылганда, жайдын үстүндө кичинекей булут пайда болот. Ал кээде кандайдыр бир ачыгыраак түскө кирет. Булутту шамал тез эле таратып жиберет. Эгерде душман уулуу заттарды төгүүчү авиация аспаптары жардамында иштеткен болсо, самолёт абада сезилерлүү даражада кочкул же азыраак боёлгон тумандуу жол калтырышы мүмкүн. Уулуу заттар иштетилгенинин белгилери байкалаары менен коргонуу чаралары тез көрүлөт (газдан коргонуу маскасы жана терини коргоо каражаттары кийип алынат).

Химиялык куралдарды колдонуу каражаттары

Ууландыруучу заттар бутага, оболу, авиация менен жеткирилет. Түрдүү ууландыруучу заттар менен толтурулган авиациялык бомбалар жарылуучу курулмалары боюнча: сокку таасиринде жарылуучу жана алыстан башкарылуучу (дистанциондук) курулмалар менен жарылуучуларга бөлүнөт.

Сокку таасиринде жарылуучу химиялык авиациялык бомбалар аба атмосферасын же белгилүү бир жерлерди ууландырууга арналган болуп, өзүндө фосген, иприт же зоман түрүндөгү ууландыруучу заттарды сакташы мүмкүн. Сокку таасиринде жарылуучу авиациялык химиялык бомбалардын салмагы, адатта, 100 кг дан 1000 кг га чейин болот.

Мындай бомбанын 50% салмагын ууландыруучу заттар түзөт. Адамдарды ууландыруу үчүн иштетилүүчү авиациялык химиялык бомбалар жер бетинен бир аз бийик аралыкта жардырылат (дистанциондук жардыруучу курулмаларга ээ болот).

4-сүрөт. 340 килограмм салмактагы MC-1 маркалуу химиялык бомба:
а – жалпы көрүнүшү; *б* – кесилген абалда көрүнүшү; 1, 9 – башкы жардыргыч курулма;
 2, 10 – корпус; 3 – стабилизаторлор; 4–8 – виулкалар; 5 – гофрирленген картондон
 даярдалган цилиндр; 6 – жарылуучу заряд; 7 – жарылуучу зарядды салууга арналган
 стакан; 11 – ууландыруучу зат; 12 – бомбаны илини коюуга арналган илмектер.

Бул бомбалар туруктуу ууландыруучу заттар (зоман, иприт) менен толтурулат.

Мындан сырткары, кичине салмактагы (3 кг жана андан көп) кассеталуу авиациялык химиялык бомбалар да колдонушу мүмкүн.

Төгүүчү авиациялык аспаптар суюк ууландыруучу заттар менен толтурулуп, самолёттун канаттары же фюзеляждын (корпус) астына илинет жана 300—500 метр жогорудан чачылат (5-сүрөт).

Ракета каражаттары. Химиялык чабуул жасоо зарылдыгы пайда болгондо ракета каражаттарынан кенири пайдаланылат. Кээ бир мамлекеттердин армиялары химиялык куралды керектүү жайга жеткирүү үчүн башкарылбай турган ракета каражаттарына ээ. Башкарылбай турган реактивдүү снаряддардын учуу аралыгы 40 километрди, башкарылуучу ракета каражатынын реактивдүү снаряддарынын учуу аралыгы 5-140 км ди түзөт.

Бул реактивдүү снаряддардын (ракета) күжүрмөн бөлүгү кассетадан турган болуп, ал шар сымал формадагы бир канча бомбалардан түзүлгөн (ар кайсы шар сымал бомбанын салмагы 0,6 кг болот) жана ууландыруучу заттардан зарин, зоман жана башкалар менен толтурулушу мүмкүн.

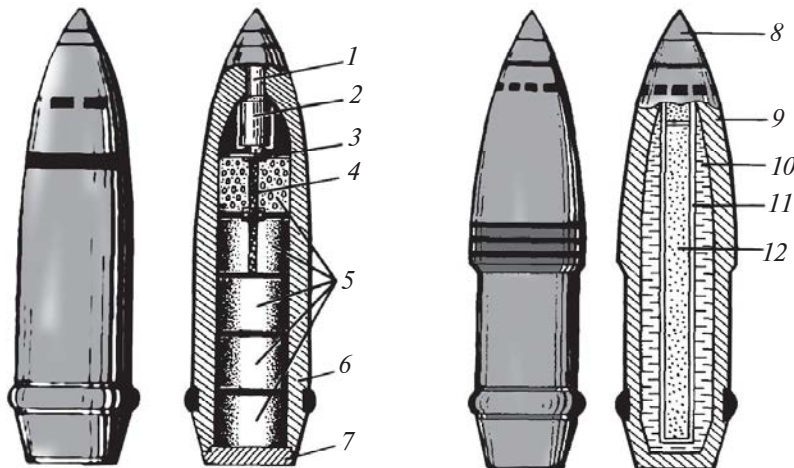
5-сурат. ТМУ-28/В маркалуу төгө турган авиациялык аспап.

Ракетанын күжүрмөн химиялык бөлүгү 1,5—3 км жогоруда автоматтык түрдө ачылат жана шар сымал бомбалар 1 км² га тарап кетет, жерге түшүп жарылат жана белгилүү бир жайды ууландырат.

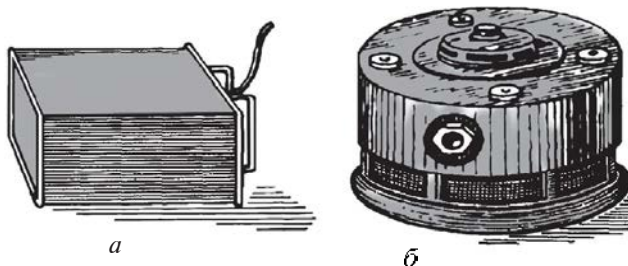
Реактивдүү миномёттор (көп стволдуу курулмалар)дан атыла турган реактивдүү снаряддар же миналар ууландыруучу заттардан зарин же V газдар менен толтурулуп, колдонулганда чоң аянт жана көп адамдарды жабыркатат, курулмалардын атуу алыстыгы 2,7—11 км ди түзөт.

Артиллериялык химиялык снаряддар жана миналар. Кээ бир чет мамлекет армиялары азыркы убакытта 105, 155, 175, 203, 2 мм лүү замбиректер жана гаубицалардан атуу үчүн иштеп чыгарылган химиялык снаряддарга ээ (6-сурөт).

Бул табелдүү снаряддар V газдары, зарин, иприт жана CS ууландыруучу заттар менен толтурулган. Гаубицалардын узакка атуу аралыгы 16—18 км, замбиректердин узакка атуу аралыгы 32 км ди түзөт.

6-сурат. 115 мм лүү химиялык артиллерия снаряддары: 1, 8 – жарыгычтар; 2 – порох заряды; 3 – диафрагма; 4 – тешилген түтүк; 5 – ууландыруучу заттардын шашкасы; 6, 9 – корпус; 7 – снаряддын астыңкы бөлүгү; 10 – ууландыруучу зат; 11 – жардыруучу заряддын үстүңкү стаканы; 12 – жарылуучу заряд.

7-сурет. Химиялык фугастар: а – М-1 маркалуу фугас;
б – М-23 маркалуу фугас.

Мындан сырткары, 106,7 мм лүү миномётторго арналган химиялык миналар иштеп чыгарылган болуп, алардын алыска атуу аралыгы 5,5 км.

Химиялык фугастар душмандын жандуу күчтөрүн, аянт жана жолдорун жабыркатуу үчүн колдонулат. Чет мамлекет армияларында азыркы учурда М-1, М-23, АВС-М23 маркалуу фугастар сакталууда. Бул фугастар V газдары, зарин жана башка түрдөгү ууландыруучу заттар менен толтурулган болот. Жардырылган убакытта 12,5 м² жана андан чоң аянтты зыяндайт (7-сурет).

Ууландыруучу заттардын зыян тийгизүүсүндө аба-ырайы жана жайдын таасири, организмге түшүү жолдору жана уулануунун алдын алуу. Аба жана жердеги ууландыруучу заттардын зыян тийгизүүсүндө *аба-ырайы, топурактын абалы жана жердин ойдо-томондугу* чоң таасир этет. Аба жана топурактын температурасы жерде ууландыруучу заттардын сакталуу мөөнөтүнө таасир этет. Төмөн температурада (кышында) иприт өтө жай бууланып, жазга чейин топуракта сакталышы мүмкүн. Жазда болсо иприт бир нече он эсе тезирээк бууланат жана топуракта бир нече саат гана, Орто Азия аймагы шартында болсо андан да азыраак сакталат.

Аба ачылып, күн чайыттай тийип турган күндөрдө ууландыруучу заттар жерден ысып жогоруга көтөрүлөт жана тез жайылып кетет. Түндө аба аралашпайт, бул болсо душмандын туруктуу эмес уулуу заттарды иштетүүсүнө ыңгайлуу шарт туулат. Ууланган аба түнү өтө жай тарайт, сайларда, шамал тийбей турган жайларда, окоптордо, траншеяларда узак туруп калышы мүмкүн. Шамалдын согушу абадагы ууландыруучу заттын концентрациясын кыйла азайтат, катуу шамалда болсо жердеги ууландыруучу заттын буулануусу күчөйт жана ушул таризде топурактагы ууландыруучу зат тезирээк бууланат.

Жерлердин өзгөчөлүгү, өсүмдүктөрү да ууландыруучу заттардын концентрациясына таасир этет.

Ууландыруучу заттар иштетилген жайда элдин 10—30% жана андан көбүрөгү уулануусу күзөтүлөт. Ууландыруучу заттын булуттары таралган жайларда бул көрсөткүч 8—12 % ды түзөт.

Ууландыруучу заттардын организмге түшүү жолдору: Ууландыруучу заттар организмге түрдүү жолдор менен – дем алуу жолдору, ашказан-ичеги, тери, былжыр чел жана жаракаттардан өтүшү мүмкүн.

Ууландыруучу заттар колдонуу усулуна, алардын физикалык жана химиялык, токсикологиялык касиеттерине карап таасир этет. Бул заттардын кээ бири дем алуу жолдору аркылуу түшсө, кээ бирлери башка жолдор менен организмге түшөт.

Ууландыруучу заттар көбүнчө буу жана аэрозол түрүндө дем алуу жолдоруна түшөт. Аба жолдоруна түшкөн ууландыруучу зат былжыр челдерде токтоп калуусунун натыйжасында өпкө авлеолалары аркылуу бир аз канга сорулат. Эгерде өпкө авлеолары жайып коюлса, ууландыруучу заттар 90—100 м² аянтка таралат, ошондуктан алар дем алуу аркылуу уулануу клиникасында биринчи орунду ээлейт, б.а. уулануунун клиникасы бат өөрчүйт.

Ууландыруучу заттар менен дем алуу жолдору аркылуу уулануу *ингаляциялык уулануу* деп аталып, өтө кооптуу эсептелет. Дем алуу жолдорун ууландыруучу заттардан сактоо үчүн коргонуу каражаттарынан, противогаздардан пайдаланылат.

Ууландыруучу заттардын организмге түшө турган дагы бир эң маанилүү жолу тери катмары эсептелет. Өтүүнүн үч жолу белгилүү: эпидермис аркылуу, жүн фолликулалары жана май бездеринин чыгаруучу каналдары аркылуу. Липиддерде жакшы эрий турган ууландыруучу заттар (фосфорорганикалык ууландыруучу заттар, иприт, луизит ж.б.) тери аркылуу организмге тез сорулуу касиетине ээ. Адамдын териси кызарып, тердеп турган абалда ууландыруучу заттардын сорулушу кыйла жеңилдейт. Мындан сырткары, тери катмары аркылуу организмге түшкөн ууландыруучу заттардын токсикологиялык таасир көрсөтүшү үчүн ууландыруучу заттардын канчалык тез сорулгандыгы жана сууда эригендиги да маанилүү орун тутат. Тери аркылуу өткөн ууландыруучу заттар боорго түшпөстөн, чоң кан айлануу тегерегине түшүшү мүмкүн. Тери катмарларын ууландыруучу заттардан коргоо үчүн атайын коргоо каражаттары колдонулат.

Уулануунун алдын алуу: Массалык кыргын куралын колдонуу коркунучу пайда болгондо же иштетилгенде андан сактануунун негизги иш-чаралары төмөнкүлөрдөн турат:

– эгерде кооп жөнүндө сигнал көчөдө жеткирилсе, дүрбөлөнгө түшпө. Кооп кайсы жактан келатканын аныкта. Кокус кооптуу аймактан чыгууга мүмкүнчүлүк бербей турган тоскоолдуктар учураса (дубал, көл), жакын айланадагы имараттардын бирине жашынуу керек;

– эгерде кооп жөнүндө сигнал үйдө болгон убактында жеткирилсе, эшик-терезелерди жаап, өздүк коргонуу каражаттарын иштетүүгө даярдоо зарыл;

– эгерде кооп жөнүндө маалымат жеткирилбеген болсо жана сен күркүрөгөн үн же жарылууну, өзүнө таандык жыттарды сезсең, анда алардан коргонууга аракеттен. Мунун эки негизги усулу бар: биринчиси – жабыркаган аймактан коопсуз жайга чыгуу; экинчиси – жакын айланадагы турак жайлардан бирине жашынуу;

– жабыркаган аймак ондогон метрден жүздөгөн метрге чейин жайылышы мүмкүн. Мындан төмөнкүдөй жыйынтык чыгаруу мүмкүн: эгерде адам саатына 4—5 км тездик менен аракеттенсе, жабыркаган аймактан чыгып кетүү үчүн 10—15 минут сарпталат.

Химиялык уулануу очогуна ууландыруучу заттар менен ууланганда адамдарга тездик менен алгачкы медициналык жардам көрсөтүү керек.

Алгачкы медициналык жардам аскердик кызматчылардын өздүк дары аптекасы (АИ-2), өздүк пакеттердин (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10) жардамында өзүнө жана өз ара, о.э., санитарлар жана санитар-инструкторлор тарабынан өткөрүлөт.

3.3. Биологиялык (бактериологиялык) куралдар жана оору таратуучу микробдор

Биологиялык (бактериологиялык) куралдар биологиялык каражаттар менен толтурулган ок-дарылар жана аларды бутага алып баруу (атуу) каражаттары.

Биологиялык (бактериологиялык) куралдарды колдонуу менен алып барылуучу согуштар *биологиялык (бактериологиялык) согуштар* деп аталат. Биологиялык (бактериологиялык) куралдын таасир этүүчү факторун бактериологиялык каражаттар түзөт. Аларды күжүрмөн абалда иштетүү үчүн ажыратып алынган биологиялык агенттер болуп, адам организмине түшкөндө катуу орууга алып келет. Аларга оору таратуучу микробдор жана микроб токсиндери (айрым микробдор жашоосу маалында пайда боло турган уулуу заттар) кирет.

Айыл чарба эгин аянттарын жок кылуу, ошону менен бирге, мамлекеттин экономикалык потенциалын изден чыгаруу максатында курт-кумурскалар, айрыкча, чегиртекелер, колорадо коңуздары жана башкалар колдонулушу мүмкүн. Микроорганизмдер, жугуштуу оору таратуучу микробдордун биологиялык касиеттери жана көлөмдөрүнө көрө төмөндөгү класстарга бөлүнөт: бактериялар, вирустар, риккециялар, козу карындар жана микроб токсиндери.

Бактериялар – бир клеткалуу микроорганизмдер болуп, микроскопто көрүнөт, жөнөкөй бөлүнүү жолу менен көбөйөт. Алар күн нурларынан, зыянсыздандыруучу заттардын таасиринен жана жогорку температурадан тез набыт болушат. Төмөнкү температурага сезгич эмес, тонууга да чыдайт. Кээ бир бактериялар ыңгайсыз шарттан сактануу үчүн коргонуу катмарын пайда кылышат же спораларга оронушат. Бактериялар холера, тьюляремия, сибирь күүдүргүсү, маңка, мелиоидоз сыяктуу ооруларды келтирип чыгарат.

Вирустар – эң кичине бактериялардан да өлчөмдөрү боюнча 100 эсе кичине микроорганизмдер эсептелишет. Бактериялардан айырмалуу түрдө вирустар жалаң тирүү ткань клеткаларынын ичинде өөрчүйт жана клетканын паразити эсептелет. Вирустар кооптуу жана оор оорулар – табигый чечек, сары безгек, геморрогиялык безгек оорусун келтирип чыгарат.

Риккециоздор – вирус жана бактериялардын арасында жайгашкан микроорганизмдердин тобунан болуп, сырткы көрүнүшү жана көлөмдөрү боюнча бактерияларга жакын турат. Аларды вирустарга жакындаштыруучу касиети клеткадагы паразиттиги. Алардан кээ бирлери кургакчылыкка жана суукка чыдамдуу. Риккециоздор темгилдүү келте оорусун келтирип чыгарат.

Козу карындар – бактериялардан татаал түзүлүшү жана көбөйүшү менен айырмаланат. Козу карын споралары кургап калууга жана күн нурларына, зыянсыздандыруучу заттардын таасирине чыдамдуу.

Микроб токсиндери – кээ бир бактериялар жашоо мезгилинде бөлүп чыгарган өтө уулуу заттар.

Бактериологиялык куралдан коргонуу каражаттарына төмөнкүлөр кирет:

– өздүк аптечка. Анын курамына: шприц-тюбиктеги оору калтыруучу каражат; фосфорорганикалык заттар менен ууланууга каршы дары; радиацияга каршы дарылар; бактерияга каршы каражаттар; көңүл айланышына каршы каражат;

– химияга каршы өздүк пакет. Бактериологиялык (биологиялык) каражаттар менен жабыркаганда тери катмарларын зыянсыздантат.

3.4. Заманбап жоюпокой кыргын куралдары

Заманбап жоюпокой кыргын куралдары өзүнчө же массалык кыргын куралдары менен чогуу душман адамдарын жана техникасын жабыркатуу, объекттерди бузуу же жок кылып жиберүү максатында колдонулушу мүмкүн.

Жөнөкөй чабуул каражаттарына жарылуучу, фугас, кумулятивдик, бетон бузгуч, күйгүзүүчү жабдыктар, көлөмдүү жарылуу куралдары кирет.

Майдалануучу жабдыктар негизинен адамдарга зыян жеткирүү үчүн арналган болуп, алардын ичинде эң кооптуусу шариктүү бомбачалар

эсептелет. Шариктүү бомбачалар самолёттордон кассеталар жардамында ташталат. Ар бир кассетада 100 дөн көп бомбачалар болот. Мындай кассета жердин бетинде ачылып, бомбачалар ар жакка атылып чыгат. Ар бир бомбачанын сыныктарынын зыян жеткирүү радиусу 15 метрге тең.

Фугастар, негизинен турак-жайлар жана административдик имараттар, темир жолдорду бузуу, техника жана адамдарга зыян келтирүү, кумулятивдик жабдыктар болсо корголгон буталарды жоготуу үчүн арналган.

Күйдүрүүчү жабдыктар адамдарды жабыркатуу, имарат жана өндүрүштүк объекттерди, калктуу жерлерди, кампалар, транспорт каражаттарын күйдүрүү жана жок кылууга арналган. Күйдүрүүчү куралдар 4 түрдүү болот: напальмдуу, пирогелдүү, термиттүү жана фосфордуу.

Көлөмдүк жарылуу куралы иштетилгенде абада аралашманын 15 метр радиус жана 2—3 метр калыңдыктагы отун-аба аралашмасынын шар сымал булуту пайда болот. Бул булут детонатор жардамында жардырылат. Ал кубаттуулугу жагынан ядролук куралга жакын.

Жөнөкөй кыргын каражаттары: жарылуучу заттардын энергиясынан пайдаланууга негизделген (фугастуу, осколкалуу, осколка-фугастуу); жылуулук энергиясынан пайдаланууга негизделген (күйдүрүүчү аралашма – напальм, металлдаштырылган күйдүрүүчү аралашма – термиттик, электрондук); өлүмгө алып келбей турган (агитация, графиттүү, кесүүчү, психотроптук, пластикалык октор) болот.

Бардык курал-жарактар 2 топко бөлүнөт: башкарылуучу жана башкарылбоочу.

Бул түрдөгү куралдардын өзүнө таандык касиеттери:

Көломдүү жарылуучу (вакуумдуу) курал-жарактар (газ, суюктук ж.б.):

– жарылганда – газ герметик болбогон мейкиндик (көлөм) бойлоп заматта тарайт жана акырындап (0,1 секундга чейин) жарылат;

– ички мейкиндикте – өтө төмөн басым (вакуум), сырткы мейкиндикте – чектен ашыкча басым пайда кылат;

– кубаты жөнөкөй ок-дарыга салыштырмалуу 4—6 эсе чоң.

Шариктүү, ийнелүү курал-жарактарда болсо шар же ийнелер ок-дарынын ичине (бир нече миллиграммдан бир нече граммга чейин) жайгашат.

Заманбап жөнөкөй кыргын куралдары белгиленген жайга ракеталар, абадан, артиллерия, ок атуучу курал же адам тарабынан жеткирип берилиши мүмкүн.

Заманбап жөнөкөй кыргын куралдарынан коргонуу иш-чараларына: калкты өзгөчө кырдаалдардан коргонууга даярдоо (заманбап кыргын каражаттарын билүү; алардан коргоно алуу, алгачкы медициналык жардамды бере алуу); өз убагында жана туура кабар берүү; коргонуу

каражаттары (коллективдик жана өздүк, тизмедеги жана кол астындагы) нан чебердик менен пайдалануу; атайын иш-чаралар (административдик, медициналык-административдик, эпидемияга каршы, профилактикалык, санитардык-гигиеналык, дарылоо-эвакуация)ды өткөрүү; эвакуация (алдын ала өткөрүлүүчү, толук эмес жана толук); авариялык-куткаруу жана башка кечиктирилгис иштерди өткөрүү кирет.

Заманбап кыргын куралдарынан коргонууну уюштурууда душман тарабынан ал же бул куралды колдонуу мүмкүндүгүн анык билүү зарыл.

Ар бир жабыркатуучу куралдан коргонууда максатка ылайык келе турган усул, каражат жана коргонуу боюнча иш-аракеттерди издеп табуу керек. Ал үчүн тизмедеги да, кол астындагы да коргонуу каражаттарынан пайдалануу керек. Калкты коргоодо алгачкы медициналык жардамдын өзубагында жана туура көрсөтүлүшү өзгөчө мааниге ээ.

Текшерүүчү суроолор

1. Ядролук куралдын таасирин эмнеге негизделет?
2. Жарылуунун кандай түрлөрү бар?
3. Көзөөчү (сигнүүчү) радиация эмнелерден турат?
4. Химиялык куралдарга мисал келтир. Алар эмнелердин жардамында иштейт?
5. Ууландыруучу заттардын зыян жеткирүүсүндө кайсы абалдар олуттуу таасир көрсөтөт?
6. Заманбап жөнөкөй кыргын куралдарынан коргонуу иш-чараларына эмнелер кирет?

4-бөлүм. ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАР БОЛГОНДО КАЛКТЫ КОРГООНУН НЕГИЗГИ ИШ-ЧАРАЛАРЫ

4.1. Өзгөчө кырдаалдарда кабар берүүнүн бирдиктүү системасы

Республика, облус, шаардык байланыш системасынын негизин башкаруу пункттарынын байланыш тармактары түзөт.

Башкаруу пункттарынын байланыш тармагы – бул башкарууну камсыздоо үчүн колдонулган байланыш күчтөрү жана каражаттарынын уюштуруучулук-техникалык бирикмеси болуп саналат.

Жарандык коргонуу системасында телевидение, радио, радиореле, мобилдик байланыш каражаттары, зымдуу жана сигнал берүүчү байланыш каражаттары иштетилет.

8-сурат. Өзгөчө кырдаал болгондо кабар берүүнүн каражаттары жана усулдары.

9-сурат. Азыркы күндө пайдаланылыш жаткан мобилдик, стационардык жана кол радиостанциялары.

Өзгөчө кырдаал болгон жайдан алынган кабарда ким кабар берип жатканы, кайсы аймактан кабар берилип жатканы, учурдагы абал, дагы кандай кооп болушу мүмкүндүгү, кандай иш-чаралар көрүлгөнү жана көмөк берүү түрү такталат.

Эгерде кабар сирена аркылуу берилсе, калк сиренени угуп, план боюнча аракеттене баштайт.

Кабар берүү системасы локалдык жана борборлошкон болот. *Кабар берүүнүн локалдык системасы* кырсыктуу суу басуу ыктымалы бар аймактарда, атом энергетикасы объекттеринде, химиялык кооптуу объекттер

10-сурат. Заманбаг мобилдик автомобилдерге орнотулган байланыш каражаттары.

C-40

C-28

11-сурат. Заманбаг электрленштирилген сиреналар.

жайгашкан аймактарда калкты тездик менен кабардар кылуу максатында уюштурулат. Калкка өз убагында кабар берүү өтө маанилүү. Локалдык системалардын негизги абзелдиги анын оперативдүүлүгү болуп саналат.

Кабар берүүнүн борборлошкон системасы:

- шаарларда, райондордо, объекттер жана айыл жерлерде, ири калктуу пункттарда борборлошкон жана борборлошпогон түрдө «Көңүл бургула, жалпыга!» сигналын берүү;
- жергиликтүү радиоуктуруу станцияларында зымдуу уктуруу тармактары аркылуу калкка оозеки кабар берүү;
- телевидение аркылуу кабар берүү;

– сигнал жана кабарды республикалык, облустук, шаардык, райондук, министрлик жана мекемелердин башкаруу пункттарына, шаардык, райондук ички иштер бөлүмдөрүнө жеткирүү;

– мансап адамдарына үй жана кызмат телефондорунан туруктуу кабар берүү аркылуу өткөрүлөт.

Жарандык коргонуу кабар берүү сигналын экономикалык объекттер ишчи-кызматчыларына, ӨКМС системаларына жана республика калкына жеткирүүнү камсыздашы керек.

Кабар берүү системасынын негизги милдеттери

Байланыш жана кабар берүүнү уюштурууга жарандык коргонуунун башчылары жооптуу. Байланыш жана кабар берүү системасынын негизги милдеттери:

– сигналдарды өз убагында берүү жана кабыл алуу, ӨКМС режимдерин орнотуу жөнүндө көрсөтмө жиберүү;

– ӨКМС башкаруу органдарынын ортосунда төмөндөн жогоруга жана жогорудан төмөнгө кабар алмашуунун ишенимдүү болушун камсыздоо.

Республика даражасында кабар берүү системасынын милдеттери:

– республикалык борборлошкон кабар берүү системасын, о.э., кабар менен камсыздоо жана башкалардын автоматташтырылган системасын түзүү жана аны туруктуу даяр абалда сактоо;

– байланыш, радио, телевидение жана башка техника каражаттарынын мамлекеттик жана мекемелик каналдарынан башкаруу жана кабарды узатуу үчүн борборлошкон түрдө пайдаланууну камсыздоо;

– химиялык жана башка кооп күчтүү объекттерде о.э. аларга жакын аймактарда кабар берүү жана кабар узатуунун жергиликтүү системасын, ошондой эле, суу сактагычтын гидротехникалык курулмаларында сигнализация жана кабар берүүнүн жергиликтүү автоматташтырылган системаларын долбоорлоо жана жаратууну көзөмөлдөө;

– пайда болгон өзгөчө кырдаалдар, алардын өнүгүү көлөмдөрү жана өтүшү, мүмкүн болгон кесепеттери о.э. өзгөчө кырдаалдарды жоюуга тийиштүү кабыл алынган иш-чаралар жөнүндөгү маалыматтардын чогулушун жана алмашуусун о.э. кабар берүүнү камсыздоо жана көзөмөлдөө.

Жергиликтүү масштабда кабар берүү системасынын милдеттери:

– облустук ички байланыш жана кабар берүү системалары, о.э., башкаруу жана кабар менен камсыздоонун автоматташтырылган системасын уюштуруу жана туруктуу даяр абалда сактоо;

– башкаруу жана кабарды узатуу үчүн байланыш, радио, телевидение о.э. башка техникалык каражаттардын мамлекеттик, облустук жана мекемелик каналдарынан борборлоштурулган түрдө пайдаланууну камсыздоо;

– жоопкер министрлик жана мекемелер менен чогуу химиялык жана башка күчтүү кооптуу объекттер, аларга жакын аймактарда кабар берүү жана аларды узатуунун жергиликтүү системаларын, о.э., суу сактагычтардын гидротехникалык курулмаларында сигнализация жана кабар берүүнүн автоматикалык системаларын жаратуу.

Объект даражасында кабар берүү системасынын милдеттери:

– химиялык жана башка кооптуу объекттерде кабар берүү жана кабар узатуунун жергиликтүү системасын, о.э., гидротехникалык курулмаларда сигнализация жана кабар берүүнүн жергиликтүү автоматикалык системаларын жаратуу иштерин уюштуруу;

– кабар берүү, маалымат чогултууну камсыздоо жана көзөмөлдөө, түзүлгөн өзгөчө кырдаал, анын өнүгүү көлөмдөрү жана өтүшү, жетиши мүмкүн болгон кесепеттери, өзгөчө кырдаалды жоюу үчүн көрүлүп жаткан иш-чаралар жана зарыл көмөк жөнүндө жогорку органдарга маалымат берүү.

Өзбекстан Республикасынын бардык мекемелеринде кабар берүү жана кабар узатуу системасынын калк жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча милдеттери:

– жарандык коргонуу иш-чараларын өткөрүү убагында байланыш системасынын ишенимдүү жана туруктуу иштешин камсыздоону уюштуруу жана ишке ашыруу;

– мекемелик потенциалдык кооптуу объекттерде сигнализация жана кабар берүүнүн жергиликтүү автоматташтырылган системасын жаратуу;

– калкты өзгөчө кырдаал коркунучу жаралгандыгы жана кырсык болгондугу жөнүндөгү маалымат менен камсыздоо.

Кабар берүү сигналдары жана алар боюнча калктын аракети

Калкты коргоо кандайдыр бир кооп-коркунуч жаралгандыгы же пайда болгону жөнүндө кабар берүү жана маалымат таратууну өз убагында ишке ашыруудан башталат.

Кабар берүү макулдашып алынган, мурдатан белгилеп коюлган жана калкка анык түшүнүктүү болгон сигналдар (сирена үнү, үн чыгаруучу буюмдарды согуу жана у.с.) аркылуу ишке ашырылат.

12-сурат. Өзгөчө кырдаал болгон жайдап кабар алуу.

Кандай кооп туулса да, электр сиреналары ишке түшүрүлөт. Алардын үнүнө ишканалардын гудоктору кошулат. Бул жарандык коргонуунун бирдиктүү «Көңүл бургула, жалпыга!» сигналы болуп эсептелет.

Сирена үнү иштетилээр замат сыналгы, радиоприемник, радиокolonкалар иштетип коюлат, жергиликтүү бийлик органдары же өзгөчө кырдаалдар башкармалары болсо пайда болгон коркунучтун характери, көлөмү, о.э., мындай абалда каклтын аракеттенүү тартиби жөнүндөгү кеңештерди бериши керек.

Ишенимдүү жана туруктуу байланыш, о.э., объективдүү маалымат калктын коргонуусун уюштуруу жана өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу чараларынын негизги муундарынан бири эсептелет.

Кабар берүү натыйжалуу коргонуу каражаты болуп, анын орду алмашкыс. Эскертилген адам жарым куткарылган адам деп бекеринен айтылбаган.

4.2. Дем алуу мүчөлөрү жана терини коргоо каражаттары

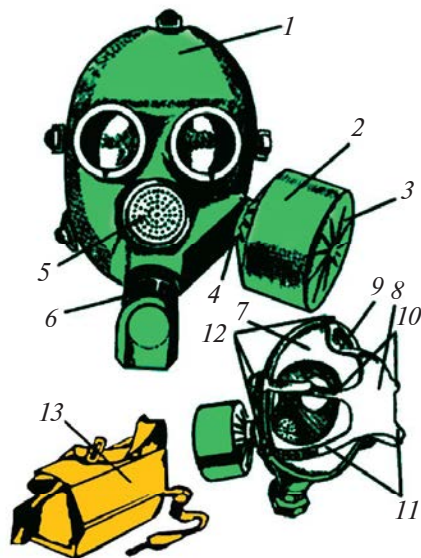
Дем алуу органдарын коргоо каражаттарына фильтрлегич противогаз, респираторлор, чаңга каршы кездемелүү маска, марлялуу маскалар кирет. Дем алуу мүчөлөрүн эң ишенимдүү коргоочу каражат газдан коргоочу маска эсептелет, анткени ал дем алуу мүчөлөрүн радиоактивдүү, ууландыруучу заттар жана бактериялык каражаттардан коргойт.

Газдан коргонуу маскасынын коргоо таасири дем алуу мүчөлөрү, бет жана көздөрдү сырткы чөйрөдөн толук изоляциялоого негизделген. Пайдалануу үчүн ыңгайлуу жана жөнөкөй маскалардан бири ГП-5 газдан коргонуу маскасы болуп саналат (13-сүрөт).

Бул маска жеңил болуп, анын шлем-маскасы башты жакшы коргойт. Шлем-масканы тандоо үчүн баш эки ирет өлчөнүп, натыйжасы бири-бирине кошулат. Натыйжалардын суммасы 92 см ден аз болсо, 0-өлчөмдүү; 92—96 см болсо, 1-өлчөмдүү; 96—98 см болсо, 2-өлчөмдүү; 99—102,5 см болсо, 3-өлчөмдүү; 102,5 см ден чоң болсо, 4-өлчөмдүү шлем алуу керек.

Колдонулушуна карай бардык противогаздар фильтрлегич жана изоляциялоочу түрлөргө бөлүнөт. Алардын бири-биринен айырмасы, фильтрлегич противогаз дем алуу органдары, көз жана бет терисин изоляциялоочу противогаз болсо кургактык жана сууда иштөө үчүн арналган.

Шартка карай газдан коргонуу маскасы ар түрдүү кырдаалдарда асып жүрүлөт. Эгерде душмандын тике кол салуу коркунучу болбосо, газдан

13-сүрөт. ГП-5 противогазы: 1 – маска; 2 – аба тазалоочу күтү; 3 – трикотаждан жасалган кашчык; 4 – дем алуу түтүкчөсүнүн өозү; 5 – сүйлөшүү куралмасы; 6 – дем чыгаруу түтүкчөсү; 7 – облятор; 8 – чоку жак пластинасы; 9 – маңдай байлагычы; 10 – чеке байлагычы; 11 – ээк асты байлагычы; 12 – узартып кыскартуучу байлагычы; 13 – кашчык.

коргонуу маскасы «Талаа» абалында сол капталга асып жүрүлөт. «Аба коопу» кабары же **«Газдан коргонуу маскалары даярдалсын!»** командасы берилгенде газдан коргонуу маскасы «Даяр» абалына өткөрүлөт. Ал үчүн капчык бир аз алдыга сүрүлүп, анын жогорку капкагы ачылып, кенеп жиби алынып, белден өткөрүлөт жана анын учу алдыңкы жарым алкакка байлап коюлат.

Радиоактивдүү, химиялык жана бактериологиялык уулануу жөнүндө эскертүүчү кабарлар берилгенде **«Газдар!»** командасына карай, о.э., химиялык жана бактериологиялык чабуулдун алгачкы белгилери пайда болгондо газдан коргонуу маскасы «Күжүрмөн» абалына келтирилет.

Газдан коргонуу маскасын тез жана туура тагууда белгилүү бир тартипти сактоо: дем албай туруу, көздөрдү жумуу (антпесе, ууланып калуу мүмкүн), баш кийим алынып, тизелер арасына коюу, капчыктан маска алынып, анын ээк асты жана чокуга кеткен тасмаларынан ар эки кол менен баш бармактарды ичкери кылып турган абалда кармоо керек.

Масканын төмөнкү бөлүгү ээкке коюлуп, калган бөлүгү бетке тартылышы, каптал тасмалары болсо кулактардын арасына өткөрүлүшү керек. Чокудагы тасмалардын бош учтары, масканын чети бетке тыгыз жабыша турган кылып тартылышы керек. Ушундан соң тез дем чыгарып, дем алууну улантуу, көздөрдү ачып, баш кийимди кийип алуу зарыл, тез дем чыгарылганда бетке маска кийүү маалында масканын астына кирип калган уулуу аба чыгып кетет.

Газдан коргонуу маскасы **«Газдан коргонуу маскалары чечилсин!»** командасы берилгенден кийин гана чечилет. Түздөн-түз уулануу коркунучу өтүп кеткендиги жөнүндө кабар берилгенден кийин да газдан коргонуу маскасы чечилбөөсү мүмкүн. Газдан коргонуу маскасын чечүү үчүн оң кол менен баш кийим көтөрүлүп, сол кол менен масканын кутусунан кармалат жана маска бир аз гана ылдыйга тартып алынат да, баш кийим кийилет. Чечилген маска баштыкка салынат, мындай маска таза чүпүрөк же кол жоолук менен тазаланат. Мына ушундан соң газдан коргонуу маскасы «Даяр» же «Талаа» абалына өткөрүлөт.

Катуу суукта масканын резинасы катып калышы же көз айнек тонушу мүмкүн. Мында газдан коргонуу маскасынан пайдалануу оорлошу жана иштебей калуу коркунучу бар. Мындай окуяларга жол бербеш үчүн маска пальтонун ичине алып жылытылат. Эгерде газдан коргонуу маскасы тагылган абалда болсо, анын маскасы жана клапандар кутусун маал-маалы менен колдо жылытып туруу, дем чыгаруу клапандарын болсо үйлөп коюу сунушталат.

Сууктан жылуу бөлмөгө киргенде, газдан коргонуу маскасынын металл бөлүктөрү тердегенге чейин 10—15 минута күтүп туруу жана ушундан кийин

газдан коргонуу маскасынын кутусун, металл бөлүктөрүн жана масканы кургак чүпүрөк же кол жоолук менен аарчуу жана дем чыгаруу клапандарына үйлөө керек. Бириктирүүчү түтүгүн да үйлөш керек, эгерде түтүк тонуп калган болсо, аны муз бөлүктөрүнөн этияттык менен тазалоо зарыл.

Газдан коргонуу маскасынан пайдалануу учурунда анын кээ бир бөлүктөрү жабыркашы мүмкүн. Мындай абалда газдан коргонуу маскасын башкасына тез алмаштыруу же ууланган жайдан тез чыгып кетүү керек. Албетте, жабыркаган газдан коргонуу маскасынан белгилүү убакыт пайдаланууга туура келет.

Масканын четтери бир аз жыртылган же тасмалардан бири үзүлгөн болсо, жабыркаган жай бетке же башка алакан менен бекем кысылат. Эгерде масканын бет бөлүгү жыртылган болсо, бириктирүү түтүгү тешилген же үзүлгөн, көз айнек, дем чыгаруу клапандары катуу жабыркаган болсо, мындай масканын кутусунун тамагын оозго тутуп, мурунду бармактар менен кысуу жана көздү ачпай туруп, куту аркылуу дем алуу керек (мында ооздон дем алуу жана ооздон дем чыгаруу зарыл).

Эгерде газдан коргонуу маскасы кутусунун корпусу тешилген болсо, аны ылай, ным топурак, нандын жумшагы же башка ушуга окшош зат менен шыбап коюу керек. Мүмкүнчүлүк болушу менен, тешилген куту башкасына алмаштырылат.

Эгерде газдан коргонуу маскасы болбосо, ал катардан чыккан болсо, дем алуу органдарын радиоактивдүү чан жана бактериялык каражаттардан коргоо үчүн респираторлор, пахта-марля, боолор, чаңга каршы токума маскалар иштетилет. Бирок алар уулуу заттардан сактай албайт. Ишканаларда өндүрүштүк чандардан коргонуу үчүн ар түрдүү чаңга каршы респираторлордан пайдаланылат.

Ар кандай маска жарым маскадан жана ага уланган филтрлөөчү элементтен (филтрлегич респиратор кутусунан) турат.

Кээ бир түрдөгү маскаларда филтрдин милдетин алды бөлүгүнүн материалы өтөйт. Алардын газдан коргонуу маскаларынан артыкчылык жагы мында: алар дем алууга аз каршылык көрсөтөт, жеңил, түзүлүшү жөнөкөй жана баасы арзан болот. Маскалардын түзүлүшү жөнөкөй болгондуктан алардан пайдалануу да ыңгайлуу.

Дем алуу органдарын уулуу заттардан коргоонун эң жөнөкөй каражаттарынан бири пахта-марля кездемеден даярдалган, чаңга каршы тагылуучу маска. Бул маска радиоактивдүү чандар жана бактериялык аэрозолдордон коргойт.

а

б

14-сурат. а – чаңга каршы пахта-марлялуу маска;
б – чаңга каршы материалдардан даярдалган маска.

Пахта-марлялуу байлагычты даярдоо үчүн 100x50 см өлчөмдөгү марля материалы алынат, ага 1—2 см калыңдыкта пахта коюлат, марлянын жээктеринин эки жагы кайрылып, пахта оролот. Акыркы узундук жагынан 30—35 см өлчөмдө кесилет. Пахта-марлялуу байлагыч жаак, ооз, мурунду бекитиши керек. Көзгө чаңга каршы көз айнек тагылат.

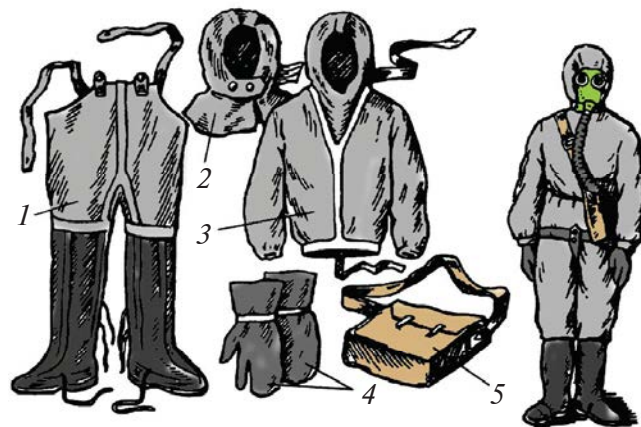
Чандарга каршы материалдардан даярдалган масканын корпусу кадагычтан турат (корпус бөлүгү 4—5 оромдон турган материалдардан даярдалат). Корпус, кадагычтарынан үлгү алынып чыгылат. Корпус бөлүгүнө көздүн көрүүсүнө арналган тешиктер ачылып, аларга айнек же көрүү пластинкасы орнотулат. Маска башка жабышып турушу максатында резина тасмалары орнотулат. Масканын корпус бөлүгүн баш жак менен бириктирүү үчүн туурасынан резина тасма да орнотулат.

Терини коргоо каражаттары. Радиоактивдүү, химиялык жана бактериялык ууланган жайларда дем алуу органдары жана көздөрдү гана эмес, о.э. бүткүл денени да коргоо зарыл. Биз күндөлүк турмушта колдоно турган адаттагы кийим-кече уулануудан сактай албайт. Ал үчүн терини коргой турган түрдүү каражаттар, дененин тери катмарына, кийим-кече, бут кийимдерге радиоактивдүү жана ууландыруучу заттар, о.э. бактериялык каражаттардын түшүшүнөн сактоочу каражаттар иштетилет.

Терини коргоо каражаттары милдетине карай атайын (табелдик) каражаттар жана колдо бар болгон каражаттарга бөлүнөт.

Коргонуунун табелдик каражаттары жарандык коргонуу түзүмдөрүнүн өздүк курамынын ууланган жайда иштөөсү маалында пайдаланылат.

Табелдик каражаттарга коргонуу комбинезону (шымдуу кыска кемсел), Л-1 жеңил коргонуу костюму, коргонуу өтүгү жана кол кабы, фартук кирет. Бул каражаттар өнөр жайларда пленка пайда кылуучу синтетикалык заттар

15-сурат. Л-1 жеңил коргоо костюму:

1 – байнактар жана шыг; 2 – шлем асты кийими; 3 – капюшондуу койпок;
4 – эки бармактуу кол калтар; 5 – костюм салынуучу капчык.
Оңдо «Күжүрмои» абалдагы коргоо костюму.

(кездеменин 1 же 2 жагына синдирилген каучук жасалма катрондор, белок заттар, пластикалык массалар жана башкалар)дан жасалат, булар абаны такыр өткөрбөө менен бирге, өзүнө түшкөн уулуу зат тамчылары жана жүктөрүнөн мыкты коргойт. Бүткүл денени сырткы чөйрөдөн изоляциялоо үчүн терини коргоо каражаттарынан комплекстүү түрдө пайдаланылат (мисалы, комбинезон, коргонуу өтүгү жана кол кабы менен бирге кийилет). Коргонуунун табелдик каражаттары *коргонуу кийимдери* деп аталат.

16-сурат: 1 – коргоо комплекти; 2 – Л-1 жеңил коргоо костюму; 3 – коргонуу комбинезону; 4 – фильтрлегич кийим.

Коргонуу комбинезону (шымдуу кыска кемсел) күчтүү ууланган жайларда иштегенде, резина өтүк, кол кап жана калпакча (капюшон) менен бирге кийилет. Комбинезондор жана шымдуу кыска кемселдер резиналанган материалдан жасалат. Комбинезондун салмагы 3,5 кг, өтүк жана кол каптар менен кошкондогу салмагы болсо 6 кг га жакын.

Женил коргоо костюму резиналанган созулчу кездемеден даярдалат.

Бул костюм калпакчалуу көйнөк, байпактуу шым, эки бармактуу кол кап жана шлем астынан турат. Комплектке костюмду салып жүрүү үчүн капчык жана кошумча кол кап да кирет.

Уулануу коркунучу туулгандыгы жөнүндө эскертүүчү сигнал берилгенден соң, газдан коргонуу маскасы тагылып, жака көтөрүлөт, калпакча (капюшон) жана кол кап кийилет.

4.3. Элди коргоонун инженердик каражаттары (далда жерлер)

Элди радиациядан сактоо үчүн ар түрдүү имараттар бар. Коргоо имараттары калкты коргоочу ишенимдүү каражат болуп эсептелет. Бул имараттар элди түрдүү өзгөчө кырдаалдардан жана жалпы кыргын куралдарынын таасир этүүчү факторлорунан сактоочу далда жер болуп эсептелет.

Коргоочу имараттар коргоо касиетине карай, далда жер жана радиацияга каршы далда жерлерге бөлүнөт. Мындай имараттар төмөнкү өзгөчөлүктөн келип чыгып курулат:

1. Багытына карай – жарандарды сактоого, башкаруу системаларын жайгаштырууга арналган;

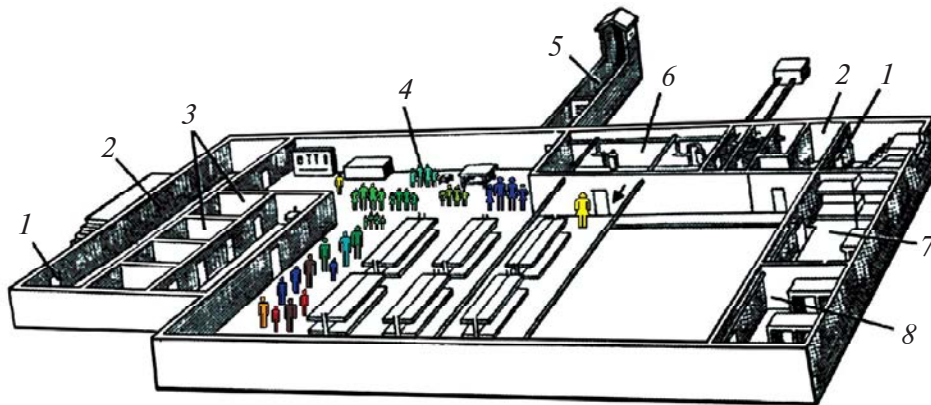
2. Жайгашкан ордуна карай – өзүнчө жайгашкан (метрополитендер жана тоо-кен имараттары);

3. Курулуш мөөнөтүнө карай – далда жер РСД (радиациядан сактоочу далда жер) жана жөнөкөй далда жерлер.

Далда жерлер – бул атайын имарат болуп, ал жашынган адамдарды ядролук жарылуудан, ууландыруучу заттардан, бактериялык каражаттардан, о.э., жогорку температура, өрт убагында уулуу газдардан сактайт (17-сүрөттө далда жердин планы көрсөтүлгөн).

Далда жерлер адамдарды кабыл алуу санына карай беш топко бөлүнөт. Кичи көлөмдөгү далда жер 150—300 адамды, орточо далда жер 360—600, чоң далда жерлер болсо 600 дөн көп адамды кабыл алат.

Далда жерлер негизги жана жардамчы имараттардан турат. Негизги имаратта жашынуучуларды жайгаштыруу жайы жана эки же үч кабаттуу секиче бар.

17-сурат. Далда жердин планы:

- 1 – аба өткорбой турган коргоо эшиги; 2 – шлюздуу камера; 3 – санитардык бөлмө;
 4 – адамдарды жайгаштыруучу негизги зал; 5 – авария маалында чыгуу жолу;
 6 – абаны тазалап, желдетүү бөлмөсү; 7 – тамак-аш сактала турган кампа;
 8 – медициналык бөлмө.

Экинчи жардамчы имаратта санитария тармагы, абаны тазалап алмаштырып берүүчү камера жана сыйымдуулугу чон имараттарда медициналык бөлмөсү, тамак-аш сакталуучу кампа, артезиандык кудук жана дизелдүү электр станциясы үчүн бөлмө бар.

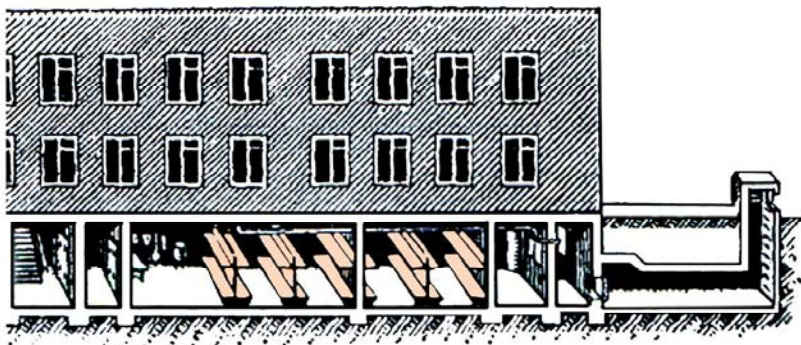
Сактануучу жайда, эрежеге көрө, экиден көп кирип-чыгуу эшиктери, чакан далда жерлерде кирүү жана авария учурунда чыга турган эшиктери болот.

Кырсык болгон кезде, кошумча эшиктерден шаты менен же түз эле сыртка чыгуу мүмкүн. Кырсык маалында эшиктерден жер асты жолдору аркылуу шахтага чыгылат. Көп орундуу (300 дөн көп адам) имараттарда курула турган эшиктердин бирине шлюздуу айван, жабыркаган абадан коргоно турган сырткы жана ички шамал кирбей турган эшиктер менен жабдылат.

Абаны тазалоо системасы абаны чаңдардан тазалоо жана абаны тазалап алмаштыруу тартибинде иштейт.

Далда жердин энергия, суу ысытуу, канализация тармактары сырткы тармакка уланган. Алар бузулганда далда жерлер көтөрмө электр чырактар, суу запастары, таштандылар үчүн идиштер менен камсыздалган.

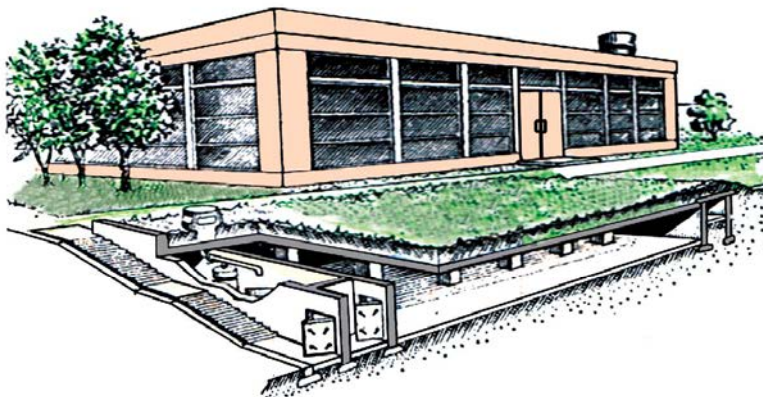
Булардан сырткары, текшерүү жана көзөмөлдөө комплекси, коргонуу кийимдери, өрт өчүрүүчү жабдык даяр абалда сакталат.

18-сурат. Имарат астында жайгашкан далда жер.

Калк далда жерлерге жайгашканда ал жерде төмөнкүлөргө тыюу салынат:

- ууландыруучу заттардын тагы, издери болгон кийимдер менен кирүү;
- радиоактивдүү уулануу болгондо ууланган кийим менен кирүү;
- бут кийимдеги чан жана ылай, кар менен кирүү;
- чегүү, чуу чыгаруу;
- уруксатсыз керосиндүү лампаларды күйгүзүү;
- шам, бат күйүчү заттардан пайдалануу;
- айбандарды алып кирүү;
- жаш балалуу энелер, оорудуулар өзүнчө бөлүнгөн жайларга жайгаштырылат.

19-сурат. Өзүнчө жайгашкан далда жер.

4.4. Радиациядан жашынуу жайлары, жер төлө жана башка жайларды коргоо имараттарына ыңгайлаштыруу

Түрдүү радиация жана башка ушул сыяктуу апаттардан элди коргоо үчүн бар имарат-далда жерлердин курулушуна төмөнкү талаптар коюлат:

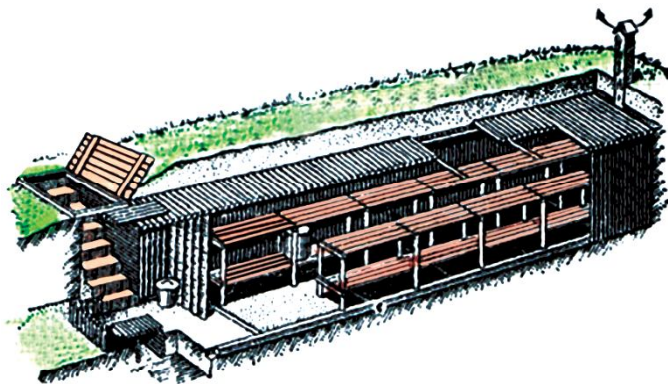
- 1) адамдарды үч суткадан кем болбогон мөөнөткө сактоо;
- 2) суу баспай турган жайларга куруу;
- 3) агын суулардан, канализация коммуникацияларынан жана курулуш коммуникацияларынан алысыраак жайларда куруу;
- 4) чыгуу жана кирүү эшиктери болушу.

Радиациядан жашынуу жайларын, жер төлө жана башка жайларды толтуруу тартиби алдын ала иштеп чыгылат жана тастыкталган план боюнча ишке ашырылат. Ар кандай абалда түшкүндүккө түшпөй, көрсөтүлгөн жайга барып, жайгашып, белгиленген эреже боюнча аракеттенүү керек.

Радиацияга каршы далда жерлер радиоактивдүү (булгануу) ууланууда адамдарды ион пайда кылуучу нурлануудан коргойт. Мындан сырткары, толкун соккусу, жарык нурлары, көзөөчү радиация, нейтрондук агым, тери жана кийимге радиоактивдүү заттардын түшүшү, уулуу заттар, бактериялык каражаттардан коргойт. Көп кабаттуу имараттардын жер төлөлөрүндө радиациядан сактануу үчүн жай даярдаса болот.

Коргоочу далда жерлерди даярдоодо чогултма темир-бетон каражаттары, кыш, жыгач материалдар, таштан пайдалануу мүмкүн.

Радиациядан сактанууда дубалдары коргоо касиетине ээ болгон жер төлөлөр, талаа-жер эгиндери сактала турган кампалар, жер үстүндөгү

20-сурет. Радиацияга каршы далда жер.

имаратгардан пайдаланылат. Бардык эшик, терезелер бекемделет, эшиктер кийиз же жумшак кездеме менен тыгыз кылып жабылат. Далда жерге (30 адамга арналган болсо) табигый аба агымы менен желдеткич жана соруучу куту коюлат.

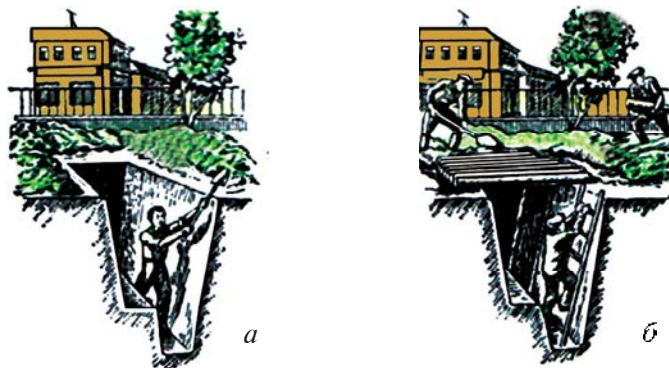
Соруучу куту желдеткичтен 1,5—2 м жогоруга коюлат.

Сырткы аба чыгаруучу кутучага капкак жасалат. Кирүү жайына капкакча коюлат. Далда жерлерде суу жана канализация болбосо, бир суткада ар бир адам үчүн 3—4 литр суу, даараткана, таштанды үчүн оро, секиче, тамак-аш үчүн шкаф мүмкүнчүлүктөрү түзүлөт. Жыгачтан курулган үйлөр радиация коэффициентин болжол менен 100, таштан курулган үйлөр 800, жабдылбаган жер төлө 7—12, жабдылган жер төлө 350—400 эсе азайтат.

21-сурат. Жер төлө.

Жабык далда жер жарык нурларынан толук, толкун соккусунан 2,5—3 эсе, көзөөчү радиация жана радиоактивдүү нурлануудан 200—300 эсе сактайт. Ал тери жана кийимге радиоактивдүү, ууландыруучу зат жана бактериялуу заттардын түшүүсүнөн сактайт. Ал ачык жайда үстүнө эч нерсе кулабай турган, жамгыр суусу, башка суулар кирбей турган жерге курулат. Баштап ачык абалда жасалат. Ал жылан изи коридор сыяктуу түз сызыктуу 15 метрден көп болбогон бир нече (бөлөк) бөлүктөрдөн турат. Терендиги 1,8—2 м, жогорку бөлүгүнүн кендиги 1—1,2 м, түбү 0,8 м. Далда жердин узундугу ар бир адамга 0,5—0,6 м эсебинде аныкталат.

22-сурат. Ачык (а) жана жабык (б) далда жер.

Жөнөкөй түрдөгү далда жерлер. Жөнөкөй түрдөгү далда жерлерге жер төлөлөр кирет. Алар курулуу конструкциясына карай, жөнөкөй коргонуу имараттарына кирет. Анткени аларды куруу үчүн кыска убакыт сарпталат.

Жөнөкөй далда жерлер ачык жана жабык көрүнүштө болот (22-сурет).

Далда жер (өкоп)ди адам колдо бар каражаттар менен даярдайт. Ачык далда жер толкун соккусун 1,5—2 эсе, жарык нурларын жана көзөөчү радиацияны 1,5—2 эсе, радиоактивдүү жабыркаган аймакта нурлануу даражасын 2—3 эсе азайтат.

Радиоактивдүү булганган жайда кандай аракеттенүү зарыл?

Организмге радиоактивдүү заттардын таасиринин алдын алуу же таасирин азайтуу үчүн:

- имараттан зарылдык жаралганда гана, кыска убакытка, респиратор, плащ жана резина өтүк кийген абалда чык;

- ачык жайда чечинбе, жерге олтурба жана чекпе, ачык суу көлмөлөрүндө чөмүлүү жана мөмөлөрдү терүүдөн сактан;

- үйүндүн айланасындагы аймакка маал-маалы менен суу сээп тур, үйдүн ичин болсо жуучу каражаттар менен күн сайын тазала;

- имаратка кирүүдөн алдын бут кийиминди жуу, үстүнкү кийиминди кагып, ным щетка менен тазала;

- сууну текшерилген гана жайлардан алып ич, дүкөндөрдөн алынган тамак-аш өнүмдөрүн же;

- тамактануудан мурда колдорунду жакшылап жуу жана оозунду 0,5 % дуу ичимдик содасы менен чайка.

Бул кеңештерге амал кылуу нурлануу оорусунун алдын алууга жардам берет.

4.5. Өзгөчө кырдаалдарда айбан жана айыл чарба өсүмдүктөрүн коргоо

Өзгөчө кырдаалдарда айыл чарба өсүмдүктөрүн жана айбандарды коргоо зор мааниге ээ.

Азыркы күндө айыл чарба өнүмдөрү, жем-чөпкө зыян келтире турган көптөгөн оорулар бар. Мындан сырткары, айыл чарба өнүмдөрү уулуу жана радиоактивдүү заттар менен да жабыркашы мүмкүн. Мындай кооптуу факторлор өнүмдөрдүн өсүү жараянына, о.э. узак убакыт бою сакталуу абалына терс таасир көрсөтөт.

Өсүмдүктөрдүн арасында оорулардын кеңири таралуусу натыйжасында келип чыга турган кырдаалдар *эпифитотиялык өзгөчө кырдаалдар* деп аталат.

Ушул сыяктуу оорулар айбандардын арасында да таралышы мүмкүн. Айбандар оорулар, уулануулар, радиоактивдүү заттар таасиринде да ууланат.

Айбандардын арасында оорулардын кеңири жайылышы натыйжасында келип чыга турган кырдаалдар *энизоотиялык өзгөчө кырдаалдар* деп аталат.

Эпифитотия менен энизоотиянын панфитотия жана панзоотия түрлөрү да бар болуп, мында өсүмдүк же айбандар ооруларынын бир нече мамлекет же региондун аймагына тарап кетиши түшүнүлөт.

Аймак радиоактивдүү заттар менен ууланганда бул аймакта жашоочу адам жана айбандарга чоң зыян жетет. Уулануу жолдору эмнеден пайда болот? Оболу, күндөлүк радиоактивдүү заттар менен иштеп жаткан мекеме жана лабораторияларда кооптуу кырдаал пайда болушу мүмкүн. Качан бул жайлардан түрдүү себептерден улам радиоактивдүү заттар сыртка чыгып кетүүсүнө шарт жаралса, ошондо кооптуу абал пайда болот. Мисалы, атомдук электр станцияларында коопсуздук эрежелери сакталбаса, өз убагында профилактикалык иштер жүргүзүлбөсө, ишчи жана жетекчи кызматчылар белгиленген эрежелерди өз убагында аткарбаса жана у. с.

Радиоактивдүү заттар сыртка чыгып кеткенден соң айланадагы аймак ууланат, адам, жаныбарлар, канаттуулар жана у.с. акырындап ууланып, нурлануу оорусуна чалдыгат.

Ушуга окшош жагдай 1986-жылы Украинада болгон. Атом станциясындагы жарылуу себеп айланадагы аймак ууланган, ал жерде жашап жаткан калк эвакуация кылынып, башка аймактарга көчүрүлгөн. Окуя болгондон кийин узак жылга чейин бул аймакта дезактивация, дегазация жана атайын тазалоо иштери алып барылган. Азыркы күндө мындай иштер улантылып,

адамдардын жашашы үчүн зарыл болгон шарттарды жаратуу иштери алып барылууда.

Өзгөчө кырдаал болбостугу үчүн баары өз милдетин чын дилден аткарышы шарт. Кырдаал пайда болгондо калк эмне кылышы жана кандай аракеттенишин алдын ала үйрөтүп жана эвакуация тартип-эрежелерин тастыкталган план боюнча аткаруу зарыл. Бул сыяктуу кырдаал пайда болушуна жол бербөө ар бир адамдын милдети.

Кеңири тарашы мүмкүн болгон оорулардан бири *куш тумоосу* эсептелет.

Бул, айрыкча, адам жана үй тооктору үчүн аябай кооптуу оору болуп, өлүмгө алып келиши да мүмкүн.

Вирустун табигый булагы сууда сүзүүчү жапайы куштар болушат. Вирус ташуучулар болсо жапайы куштар жана келемиштер эсептелет.

Куштардын жабыркашы суу жана азык аркылуу жугат, анткени куштарда вирус заң менен бирге сыртка чыгат.

Адамга вирус куштардын эти, ичек-чабагы, жүндөрү, жумурткасы, заны, булганган колдор, тамак, суу же чаң менен бирге ооз же мурунга кириши мүмкүн.

Куш тумоосунан сактануу иш-чараларына төмөнкүлөр кирет:

– куштарды жабык шартта багуу (алардын жапайы куштарга кошулуусуна жол койбо);

– жапайы куштардын (каргалар, чыйырчыктар, чымчыктар) тоокканалардын ичине кирип кетиши жана алардын азыктарга жакындашына мүмкүндүк бербеш үчүн бар болгон жолдорду жаап ташта;

– келемиштерди жок кыл;

– куштардын заңын жер астына кеминде 0,5 метр чуңкурка көм;

– жыйноо иштерин марлялуу маска же респиратор кийип, кол кап, баш кийим кийип же жоолук ороп, ишчи кийим жана бут кийимдерде аткар;

– жыйноо иштери аяктагандан соң ишчи кийим жана бут кийимди самын менен жуу, күн нурлары астында кургат, колдорун жана жүзүндү жуу же чөмүл.

Эсте сакта, куш тумоосу үй канаттуулары арасында пайда болгон жагдайда, инфекция андан да кеңири тарап кетишин токтотуу жана адамдардын жабыркашынын алдын алуунун жалгыз жолу катары бүткүл калк жашоочу жайда бар болгон бардык вакциналанбаган канаттуулардын баарын жок кылышкан.

Балдар, карыялар, кош бойлуу аялдар жана иммунитетти күчсүз адамдарды коргоо үчүн аларды жөнөкөй сасык тумоого каршы вакцина менен эмдөө керек.

Вакцина сасык тумоодон коргойт жана куш тумоосунун оор формаларынын пайда болуу коркунучун азайтат.

Жуп туяктуу жапайы жана үй айбандарынын кооптуу, курч өтүүчү вирустуу ооруларынан бири шарп (орусча ящур) деп аталат. Ооруга бодо мал жана чочколор жогорку даражада, кой, эчки жана жапайы жуп туяктуу айбандар болсо азыраак чалдыгышат.

Тарыхый маалыматтарга караганда, шарп оорусу жөнүндө 1546-жылда италиялык окумуштуу Ж.Фракастро маалымат берген, анын фильтрленүүчү вирус экендигин болсо 1898-жылда немис аалымдары Лёффлер жана Фрош аныкташкан.

Шарп айбандардын чек ара билбес оорулары арасында эң көп учурай турган жана чон экономикалык о.э. коомдук зыяндар келтире турган жугуштуу оору эсептелет. Оору түрдүү географиялык регион жана климатка карабай, кыска мөөнөттө узак аралыктарга тез таралуу касиетине ээ.

Айбандарда оорунун клиникалык белгилери мурун, ооз көңдөйү былжыр челдеринде, тилде, туяк аралыгы жана желинде ыйлаакчалар пайда болушу, кийин алар жарылып эрозияларга айланышы менен пайда болот.

Шарп оорусу таралган аймактарда бар болгон жаш айбандардын 60—80% га чейинкиси набыт болот.

Шарп төмөнкү абалдарда өтө тез жана кеңири таралышы мүмкүн:

– оорулуу же оорудан айыккан, бирок вирус ташуучу болуп калган айбандар соо малдар менен бирге багылса, оору тарабаган жайларга, эт комбинаттарына, айбан базарлары жана көргөзмөлөрүнө киргизилсе;

– вирус менен жабыркаган сүт же майы алынган сүт жаш малдарга берилсе;

– саламат эмес аймактагы жайлоолордо соо малдар багылса же алардагы суу булактары жана имараттарынан пайдаланылса;

– соо эмес аймактан жем-чөп жана башка айыл чарбасы продукциялары же ооруга ынтаа болбогон ат, эшек, селсаяк ит, мышык жана у.с.лар соо аймактарга кирип келсе;

– биологиялык коопсуздук чаралары сакталбаганда, ветеринария адистери өз кийимдерин жана аспап-жабдыктарын дезинфекциялабаганда.

Шарп оорусунун алдын алуу үчүн айбандарды жалпы жана милдеттүү эмдөө, ветеринария-санитария иш-чараларын өз убагында өткөрүү, биологиялык коопсуздук чараларына амал кылуу, чарба малдары жана өнүмдөрүнүн аракети үстүнөн туруктуу байкоо жүргүзүү сыяктуу комплекстүү иш-чараларды жасоо талап кылынат.

23-сурат. Атайинг адистер тарабынан профилактика иштерин алып баруу жарааны.

Айыл чарба өнүмдөрү, жем-чөп жана сууну зыяндалуудан коргоо үчүн текшерүү иштери алып барылат. Пандаштырылган тартип боюнча атайын аспаптар менен айбандарга бериле турган суунун тазалыгы жана жайлоолордогу өсүмдүктөрдүн абалы текшерилет. План боюнча дезинфекция иштери жүргүзүлөт.

Мисалы, аба транспорттору аэродромдон абага көтөрүлүп жатканда алардан бөлүнгөн күйүүчү отун заттары жерге түшүп, айлананы ууландырат, өсүмдүктөргө зыян келтирет. Жем-чөп жана суу аркылуу айбандардын ичине кирген уулуу заттар болсо ооруга алып келет.

Эпифитотикалык өзгөчө кырдаалдарда айыл чарбасы эгиндеринин жалпы набыт болушу, түшүмдүүлүктүн төмөндөшү менен жүрүүчү массалык оору жана өсүмдүк зыянкечтери санынын кескин көбөйүшү күзөтүлөт. Мындай оору жана зыянкечтерге төмөнкүлөрдү мисал кылып келтирүү мүмкүн:

Картошка фитофторозу. Картошка фитофторозу зыяндуу оору эсептелет. Мында түйүнчөктөр пайда болуу доорунда көчөттөрдүн эрте набыт болушу жана жалпы чирип кетиши себеп түшүмдүн саны азаят. Гүлдөө доорунда бадалдарда кочкул кара-күрөң же боз сымал майлуу тактар пайда болот. Түшүмдүүлүк 15—20% га чейин азаят.

Колорадо коңуз. Бул зыянкечтин өлчөмү 9—11 мм ге чейин жетиши мүмкүн. Жазда топурак астынан чыгат. Ургаачысы жалтырак, кызгылт-сары созулган-сүйрү, узундугу 2—4 мм лүү жумуртка коёт. Жумурткаларын картошка жалбырагынын арткы жагына 18—20 даанадан бириктирип коёт. Куурчактар 24 күндө жетилет (24-сүрөт).

Бир жыл ичинде бирден төрткө чейин муун калтырат. Натыйжада түшүмдүүлүк кескин азайып кетет.

Чегиртке. Орто Азия республикаларында чегирткенин 380 түрү бар, ал эми журтубузда 200 дөн ашыгыраак түрү аныкталган. Ал эки экологиялык

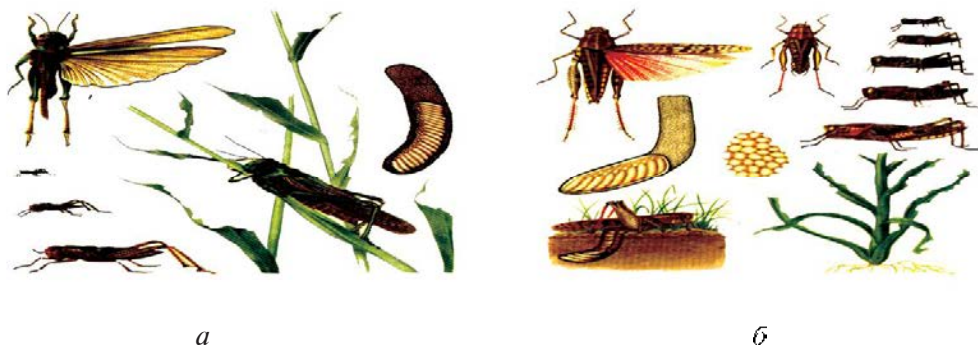

24-сурат. Колорадо коңузунун онугушу.

топко ажиратылган. Топ пайда кылуучу чегиртекелер өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарт болгон жылдары чон топторду пайда кылат жана аябай чон зыян келтирет. Буларга Азия же токой чегирtekеси (25-сүрөт, а), Марокко чегирtekеси, оазис же Италия чегирtekеси (25-сүрөт, б) жана башкалар мисал болот.

Зыяндуу чегирtekелерге каршы күрөшүүдө азыркы күндө Өзбекстанда гана эмес, о.э. дүйнө жүзүндө да химиялык күрөш усулу алгылыктуу эсептелет. Соңку жылдарда республикабызда бир нече заманбап химиялык дарылар сыноодон өткөрүлүп, өндүрүшкө сунушталды.

Чегирtekелерге каршы күрөштө пиретроид жана фосфорорганикалык препараттардын таасир этүү мөөнөтү 3—5 күндөн ашпастыгы себептүү, кээ бир абалдарда кайра иштөө берүү зарылдыгы пайда болот. Бөтөнчө, оазис чегирtekелеринин жумурткадан чыгуу жана кийинки өнүгүүсү бирдей мөөнөттө болбостугун эсепке ала турган болсок, ага каршы узак убакыт таасир этүүчү препараттарды колдонуу максатка ылайык болот.

25-сүрөт. Чегирtekелердин түрлөрү жана онугуу жараяндары: Азия же токой чегирtekеси (а) жана оазис же Италия чегирtekеси (б).

4.6. *Куткаруу иштерин уюштуруу, откорүүнүн негиздери жана алып баруу усулдары. Куткаруу иштеринин максат жана мааниси*

Өзгөчө кырдаал пайда болгондо калк жана аймактарга чон зыян келтирилүү ыктымалдуулугу болот. Мындай жагдайлардын пайда болушуна төмөнкү абалдар себеп болушу мүмкүн: авариялар, тоо көчкүлөрү, суу, газ, өрт менен байланыштуу абалдар жана башка техногендик жана табигый кырдаалдар.

Өзбекстан Республикасында 2008-жыл 26-декабрда «Куткаруу кызматы жана куткаруучунун статусу жөнүндөгү» Мыйзам кабыл алынган. Бул Мыйзамдын максаты куткаруу кызматтары жана куткаруу түзүмдөрүнүн уюштурулушу, иштөөсү жана жоюлуу маселелериндеги мамилелерди жөнгө салуудан турат. Анда куткаруу кызматына тиешелүү кээ бир түшүнүктөргө аныктама берип өтүлгөн. Мисалы:

– куткаруучу – белгилүү бир программа боюнча куткаруу иштерине даярданган жана орнотулган тартипте аттестациядан өткөн Өзбекстан Республикасынын жараны;

– куткаруу каражаттары – куткаруу иштерин алып баруу үчүн арналган атайын техникалык, илимий-техникалык жана интеллектуалдык өнүм, о.э. атайын байланыш жана башкаруу каражаттары, техника, аспап-жабдыктар, курал-шаймандар, мүлктөр, куткаруу иштерин аткаруу технологиясына тиешелүү усулдук материалдар, видеоматериалдар, фотоматериалдар, электрондук документтер, о.э. ЭЭМ үчүн программалык өнүмдөр жана маалыматтар базалары, башка каражаттар;

– куткаруу иштери – өзгөчө кырдаалдар зонасында адамдардын өмүрүн сактап калуу жана саламаттыгын сактоо, юридикалык жана физикалык жактардын мал-мүлкүн, айлана-чөйрөнү коргоо, өзгөчө кырдаалдарды жоюу жана аларга мүнөздүү болгон кооптуу факторлордун таасирин жоготуу же мүмкүн болушунча азайтууга багытталган иш-аракеттер;

– куткаруу структурасы – өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аларды жоюу иштерин алып баруу үчүн арналган, негизин атайын техника, аспап-жабдуулар, курал-шаймандар жана башка куткаруу каражаттары менен камсыздалган куткаруучулардын бөлүнмөлөрү түзгөн өз алдынча түзүм же куткаруу кызматы курамына кирүүчү түзүм;

– куткаруу кызматы – иши боюнча бирдиктүү системага бириктирилген, негизин профессионалдуу куткаруу түзүмдөрү түзгөн, өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аларды жоюуга тийиштүү милдеттерди аткарууга арналган башкаруу органдары, күчтөр жана каражаттардын комплекси.

Куткаруу иштерин уюштуруу алдын ала даярданып планга киргизилет. Ар бир планда түрдүү жагдайлардын болушу эсепке алынат, анткени кооптуу кырдаал адамдардын жашап жаткан аймагына байланыштуу болот. Ошондуктан ар бир түзүлгөн кырдаалда куткаруу иштери өзүнө мүнөздүү усулдар боюнча уюштурулат. Мисалы, тоолуу жайларда жер титирөө, сел, тоо жана кар көчкүсү пайда болушу мүмкүн болгон жагдайлар болот, дарыя жана деңиз алды аймактарда болсо суу ташкыны болушунун ыктымалы чоң. Андыктан куткаруу иштеринин негизги максаты ушул жагдайларга байланыштуу болот. Бирок жагдай кайсы жерде пайда болгонуна карабай, адамдарды куткаруу биринчи орунда болушу керек, ушундан кийин гана аймакта байлыктарды куткаруу иштерин жүргүзүү мүмкүн. Кийин эпидемия пайда болушу жана таралышына каршы профилактика иштери уюштурулат.

Куткаруу иштеринин мааниси жана усулдары иштер алып барылып жаткан жайга байланыштуу болот. Алар пайда болгон жагдайды туура баалоо кырдаалды жоюу үчүн бар күч жана каражаттардын барлыгына баа берүү жана аларды ишке салуу иш-чараларынын удаалаштыгын аныктоодон турат. Ушундан соң кырдаал жаралган жайдан калкты жана байлыктарды алып чыгуу планы түзүп чыгылат. Бул иштерди уюштуруу үчүн аябай кыска убакыт ажыратылат жана иштер түн-күн үзгүлтүксүз алып барылат.

Мында негизги этибар куткаруу иштерин аткаруучу куткаруучуга, анын даярдыгына каратылат.

Жогоруда айтып өтүлгөн мыйзамга ылайык куткаруучулардын милдеттери белгиленген. Мисалы, куткаруучулар:

- өзгөчө кырдаалдарды жоюу иштерин алып барууга катышууга даяр турушу;

- өз физикалык, атайын, рухий даярдыгын, куткаруу кызматтары жана куткаруу курамында өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аларды жоюу боюнча аракеттенүү көндүмдөрүн өркүндөтүп барышы;

- өзгөчө кырдаалдарды жоюу боюнча куткаруу иштерин алып баруу технологиясына амал кылуусу;

- өзгөчө кырдаалдар шартында жабыркагандарды издөө, аларды куткаруу чараларын көрүү, аларга алгачкы медициналык жардам жана башка түрдөгү көмөк көрсөтүүсү;

- өзгөчө кырдаалдарды жоюу иштерин алып баруу маалында куткаруучулар ушул иштерди жасоодо кайсы куткаруу кызматтары жана куткаруу

түзүмдөрдүн курамында катышып жаткан болсо, ошол куткаруу кызматтары жана куткаруу түзүмдөрүнүн жетекчилери тарабынан кабыл алына турган чечимди сөзсүз аткаруусу;

– өзгөчө кырдаалдарга жол бербөө максатында жарандарга коопсуз жүрүм-турум эрежелерин жана өзгөчө кырдаалдар пайда болгон шартта аткарыла турган аракеттер тартибин түшүндүрүшү шарт.

Куткаруу иштерин алып баруу кырдаалга байланыштуу болот жана ошого карап алып барылат. Мисалы, тоолуу жайларда жер көчкүсү жана урап түшүүлөр пайда болгондо калкты авиация жардамында эвакуацияланат. Калк тездик менен коопсуз жайларга алып чыгылат жана алгачкы көмөк көрсөтүлөт.

Мисалы, жер титирөө болгондо анын күчү аныкталып, куткаруу кошуундары оперативдүү көмөк иштерин баштайт.

Мындай кырдаалда имараттарга жеткириле турган зыян төмөнкүдөй бааланат:

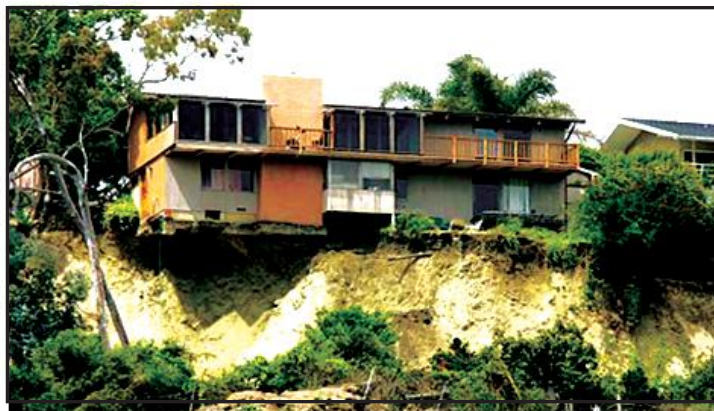
1-даражалуу зыян: жеңил бузулуулар – имарат дубалдарында ичке жаракалар пайда болот жана шыбак көчөт;

2-даражалуу зыян: орточо бузулуулар – дубалдарда кичине жаракалар пайда болот, мор жабыркайт;

3-даражалуу зыян: имараттар күчтүү жабыркайт, дубалдарда чоң жана терең жаракалар пайда болот, морлор толук кыйрайт;

4-даражалуу зыян: имарат жана курулуштардын ички дубалдары толук талкаланат;

5-даражалуу зыян: имарат жана курулуштар толук талкаланат.

26-сурет. Табигый өзгөчө кырдаалдардын натыйжасында түзүлгөн жагдай.

1966-жылы Ташкент шаарында болгон күчтүү жер титирөөдөн кийин куткаруу иштери жакшы уюштурулганы жана оперативдүү аткарылганы үчүн калкка кыска убакыт ичинде бардык керектүү көмөк көрсөтүлгөн.

Азыркы күндө өкмөт тарабынан өзгөчө кырдаалдар маселесине чоң маани берилүүдө. ӨКМСнын өзгөчө кырдаалдарды жоюу боюнча күч жана каражаттары уюштурулган болуп, алар төмөнкүлөрдөн турат:

– Жарандык коргонуу кошуундары;

– Өзгөчө кырдаалдар министрлигине түздөн-түз о.э. оперативдүү баш ийүүчү республикалык адистештирилген түзүмдөрү, куткаруу түзүмдөрү;

– министрликтер жана ишканалардын профессионалдуу адистештирилген куткаруу бөлүмдөрү жана түзүмдөрү, республикалык, жергиликтүү жана объекттер даражасындагы ӨКМСга тиешелүү аймактык жана функционалдык төмөнкү системалардын куткаруу кызматтары жана куткаруу түзүмдөрү, Өзбекстан Кызыл Жарым ай коомунун ыктыярдуулар отряддары (командалары, топтору), коргонууга көмөктөшүүчү «Vatanragvar» мекемеси.

Жарандык коргонуу кошуундары өзгөчө кырдаалдар министрлигине баш иет жана өз оперативдүү багыттарына ылайык аскердик жагдайда республиканын маанилүү коргоо жана өнөр жай объекттеринде өзгөчө кырдаалдарды жоюуга тиешелүү жумуштарды алып барат.

Жарандык коргонуу кошуундары чоң көлөмдөгү өндүрүштүк авариялар, апаттар, табигый апаттар убагында куткаруу иштери жана башка кечиктирилгис иштерди аткаруу, атайын техникалык аспаптар жана даярданган адистерди талап кылуучу өзгөчө кырдаалдарды жоюу үчүн Өзбекстан Республикасынын Президенти – Өзбекстан Куралдуу Күчтөрүнүн Жогорку Башкы Кол башчысынын буйругуна ылайык тартылышы мүмкүн.

27-сурат. Жер титирөөнүн кесепеттери.

Өзгөчө кырдаалдар министрлигине түздөн-түз баш ийүүчү түзүмдөр тажрыйбалуу адистерге ээ болушу жана атайын техника, аспап-жабдыктар, шаймандар жана башка куткаруу каражаттары менен жабдылган, куткаруу иштерин автономдуу режимде кеминде 72 сааттын ичинде камсыздоого арналган туруктуу абалдагы куткаруу түзүмдөрүн өз ичине алат.

Өзгөчө кырдаалдар министрлигине оперативдүү багынуучу республикалык адистештирилген жана куткаруу түзүмдөрү Өзбекстан Республикасы Ички иштер министрлиги Өрт коопсуздугу башкы башкармалыгынын өзүнчө татаал жана узакка созулган өрттөрдү өчүрүү боюнча республикалык адистештирилген отрядын, Өзбекстан Республикасы Маалымат технологиялары жана коммуникацияларды өнүктүрүү министрлигинин Атайын авариялык-реконструкциялоо башкармасы, Өзбекстан Республикасы Саламаттыкты сактоо министрлигинин Республикалык оперативдүү медициналык жардам илимий борбору жана анын филиалдарын, «Өзбекстан аба жолдору» улуттук авиакомпаниясынын издөөчү аба транспортторун, жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары автоташуучуларынын аймактык уюмдары автотранспорт жана автосанитария отряддары, о.э., өзгөчө кырдаалдарды жоюуга жана ӨКМС күчтөрүнүн аракетин жана чараларын камсыздоого арналган ӨКМСнын функционалдык төмөнкү системаларынын башка курамдык бөлүмдөрүн өз ичине алат.

*4.7. Зыянсыздандыруу. Адамдарды санитардык текшерүүдөн откорүү**

Зыянсыздандыруу алып барылганда атайын тазалоо чаралары жабдык, техника, өздүк коргонуу каражаттары, кийим-кече жана башка материалдык каражаттарды дегазациялоо, дезактивациялоо жана дезинфекциялоодон турат.

Ар бир усулда зыянсыздандыруу боюнча аткарыла турган иштердин көлөмүнө төмөнкүлөр кирет.

Дезинфекция же зыянсыздандыруу патогендик микробдорду жок кылуу максатында алып барылат.

Дарылоо-профилактика мекемелеринде химиялык каражаттардан даярдалган зыянсыздандыруучу порошок, таблетка түрүндөгү күчтүү жана жумушчу эритмелерди колдонуу кеңири тараган. Зыянсыздандыруучу каражаттар атайын желдеткич орнотулган өзүнчө бөлмөлөрдө даярдалышы керек.

Курамында хлор элементи болгон зыянсыздандыруучу эритмелерди даярдоодон алдын атайын халат, респиратор, капкакча, кол каптар кийилет.

Ар бир усулда зыянсыздандыруу боюнча аткарыла турган иштердин көлөмү төмөнкүлөрдөн турат:

Дегазация бул жабыркаган беттерден ууландыруучу заттарды жоготуу (микробдорду жок кылуу же токсиндерди талкалоо), *дезактивация* болсо жабыркаган беттердеги радиоактивдүү заттарды жоюу болуп саналат.

Атайын тазалоо *толук эмес* жана *толук* болушу мүмкүн.

Ууланган жайдан чыкканда толук эмес атайын тазалоо өткөрүлөт. Тапшырманы аткаруу жараянынан соң, ал эми зарыл болгондо табелдик жана жайдагы каражаттарды иштетип дезинфекцияланат.

Ууландыруучу заттар менен жабыркаганда дароо адамдын тери катмары, кийим-кечеси, противогаздын бет бөлүгү, жабдык жана техниканын өзүнчө сырткы бет бөлүктөрү дегазацияланат.

Радиоактивдүү заттар менен жабыркаганда адамдын тери катмары, кийим-кечеси, буюмдары, бут кийими, өздүк коргонуу каражаттары дезактивацияланат.

Бактериялык каражаттар менен жабыркаганда болсо адамдын тери катмары (бети, мойну, колу) дезинфекцияланат.

Толук атайын тазалоо тапшырманы аткарып болгондон кийин жасалат.

Атайын тазалоону өткөрүү үчүн ТДП комплекти, кийим-кечени тазалоо үчүн ИДПС-69 комплекти, ДПП дегазациялоочу пакет жана ИПП-8, ИПП-9 химияга каршы индивидуалдык пакет колдонулат.

Кийим-кечелерди дегазациялоо үчүн ИДПС-69 комплекти. Зоман, зарин, иприт сыяктуу ууландыруучу зат жана алардын буулары менен жабыркаган кийим-кечелерди дегазациялоо үчүн иштетилет.

Комплект дегазациялоо үчүн ИДП-1 пакетинен 10 ду жана кийим-кечени дегазациялоочу ДПС-1 пакетинен 10 дон картон кутуга тизип салынат. Сапар убагында комплект техникада ташып жүрүлөт.

ДПС пакети V газдар, зоман, иприт менен жабыркаганда дегазациялоо үчүн арналган. Мисалы, согуш майданында дегазациялоо үчүн бир даана, пулемёт жана гранатамётту дегазациялоо үчүн болсо эки пакет иштетилет.

Дегазациялоочу пакет зоман буулары менен жабыркаган кийим-кечелерди дегазациялоо үчүн иштетилет.

Кийим-кече комплектине бир пакет иштетилет. Кийим-кечени дегазациялоо үчүн пакет ачылат жана капчыкка акырын уруп, кийим-кеченин бардык

жайына сээп чыгылат. Мындай кийимдер ачык жайда кагып ташталат жана противогаз чечилет.

ТДП комплекти атайын техникаларды толук эмес дегазациялоо үчүн арналган. ТДП комплектине эки автономдуу прибор, заряддочу курулма жана керектүү тетиктер кирет.

Дегазация аспабынын чандаткычы тазаланып жаткан жайдан 0,2—0,5 м бийикте болушу керек. Техниканын ички беттерин чандатып, дегазациялоо мүмкүн эмес. Техниканы дегазация жана дезинфекциялоодо төмөнкү эритмелер иштетилет.

Техниканы ДК-4 жардамында дезактивация, дегазация жана дезинфекциялоо үчүн функционалдык 0,0075—0,15% жуучу СФ-2 (СФ-2У) порошогунун суудагы эритмеси жайда, аммиактын суудагы эритмеси кышта колдонулат.

Атайын техниканы толук эмес дегазациялоо экипаждын күчү менен ТДП комплекти жардамында же дегазациялоочу эритмеге матырып алынган чүпүрөк, эриткичтер же күйүүчү отун менен ишке ашырылат.

Көрсөтүп өтүлгөн объекттерди толук эмес дезактивациялоо дезактивациялоочу рецептура, эритме, күйүүчү отун, сууга матырып алынган щетка, чүпүрөк же чаң соргучтун жардамында ишке ашырылат. Толук эмес дезактивациялоодо бардык жабыркаган жер тазаланат. Толук дегазацияда болсо сырткы бет толук тазаланат.

Тазалоо иштеринде жабыркаган предметтердигармоо, өздүк коргонуу каражаттарын же топчуларды чечүүгө тыюу салынат.

4.8. Өзгөчө кырдаалдарда эвакуация чараларын уюштуруу жана откоруу

Элди өзгөчө кырдаалдардан коргоо чараларынан бири элди пландаштырылган тартипте эвакуациялоо болуп эсептелет. Бул жумуштарды сапаттуу жана оперативдүү аткаруу үчүн ар бир жаран жалпы милдеттерин билиши керек.

Жарандардын өзгөчө кырдаалдардан коргоо болушундогу милдеттери.

Жарандар:

– коопсуздук чараларын сактоо, өндүрүш жана технология тартиби, экологиялык коопсуздук шарттары өзгөчө кырдаалдардын болуусуна алып келиши мүмкүн болгон түрдө бузулушуна жол бербөөгө;

- коргонуунун негизги усулдарын, жабыркагандарга алгачкы медициналык жардам көрсөтүү жолдорун үйрөнүүлөрү, о.э. өз билим жана практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө;
 - өзгөчө кырдаалдардын болуусуна алып келиши мүмкүн болгон авариялар, апат жана кырсыктардын кооптуулугунан кабар берүүчү белгилер жөнүндө тийиштүү органдарга кабар берүүгө;
 - өзгөчө кырдаалдар кооп салган жана башталган абалдарда эскертүү белгилерин, аракеттенүү тартибин, жалпы жана жеке коргонуу каражаттарынан пайдалануу усулдарын билүүгө;
 - зарыл болгондо куткаруу иштери жана кечиктирилгис башка иштерди жасоодо жардам берүүгө милдеттүү.
- Жарандардын өзгөчө кырдаалдардан коргонуу боюнча укуктары.*
- Жарандар төмөнкү укуктарга ээ:
- өзгөчө кырдаал болгондо, өмүрлөрү, саламаттыгы жана жеке мал-мүлкү корголушу;
 - жалпы жана жеке коргонуу каражаттарынан, жергиликтүү бийлик органдарын, ишканалар жана мекемелердин өзгөчө кырдаалдарда элди коргоо үчүн арналган башка мүлкүнөн пайдалануу;
 - мамлекет аймагынын белгилүү бир жайларында болгондо алар туш болушу мүмкүн болгон кооптун даражасы жана зарыл коопсуздук чараларынан кабардар болуу;
 - калк жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо маселелери тууралуу мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарына кайрылуу;
 - өзгөчө кырдаалдар жүз берген зоналарда иштегендиги үчүн бекер медициналык кызмат, компенсация жана башка артыкчылыктарды алуу;
 - өзгөчө кырдаалдарды жоюу маалында милдеттерин аткарууда саламаттыгына жеткизилген зыян үчүн компенсация жана артыкчылыктар алуу;
 - калк жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо милдеттерин аткаруу маалында арттырып алган оорусу себеп ишке жарактуулугун жоготкондо, инвалиддиги эмгек учурунда майып болуп калуусу натыйжасында келип чыккан кызматчыларга белгиленген тартипте пенсия алуу;
 - багуучусун калкты жана аймактарды өзгөчө кырдаалдардан коргоо милдеттерин аткаруу мезгилинде арттырылган майыптык, оорудан курман болгондугу же каза болушу себеби менен жоготкондо, жумуш учурунда майып болуусу себеп каза болгон адамдын үй-бүлө мүчөлөрү үчүн белгиленген тартипте пенсия алуу.

Мамлекеттик социалдык камсыздоо тартиби жана шарттары, компенсациялар, артыкчылыктардын түрлөрү жана өлчөмдөрү мыйзам документтери менен белгиленет.

Калк менен план боюнча окуу машыгуулары алып барылат. Өзгөчө кырдаалдарда коргоо маселесинде, о.э., өзгөчө кырдаалдарда аракеттенүүгө даярдык көрүүдөн өтүп жаткан адамдардын топтору даярдоонун негизги милдеттерин, формаларын жана усулдарын белгилейт.

Иштеп чыгаруу жана тейлөө багытында иш менен алек болгон калк, жалпы билим берүү мектептери, мекемелик баш ийүү жана уюштуруу-укуктук түрлөрүнө карабастан башталгыч, орто жана жогорку өнөр-кесиптик билим берүү мекемелеринин окуучулары, Каракалпакстан Республикасы, облустар, республикалык жана облуска караштуу болгон шаар, райондордун мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдары, министрликтер, мекемелер, мүлкчүлүк түрүнөн көз карандысыз түрдө бирикме, ишкана, мекеме жана уюмдардын жетекчилери жана өзгөчө кырдаалдардан коргоо тармагынын адистери, өндүрүш жана тейлөө багытында иштебеген калк өзгөчө кырдаалдардан коргонуу тармагында даярдыктардан өтүүлөрү керек.

Төмөнкүлөр өзгөчө кырдаалдардан коргоо багытында даярдоонун негизги милдеттери эсептелет:

- калктын бардык топторуна өзгөчө кырдаалдардан коргонуу эрежелерин жана негизги усулдарын, жалпы жана жеке тартипте коргонуу каражаттарынан пайдалануу эрежелерин үйрөтүү;

- башкаруунун бардык даражасындагы жетекчилерди калкты өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча аракеттенүүгө даярдоо жана кайра даярдоо;

- мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдары, ишканалар, мекемелер, уюмдардын жетекчилери жана адистеринде куткаруу жана башка кечиктирилгис жумуштарды өткөрүү үчүн күч жана каражаттарды даярдоо, о.э. аларды башкаруу көндүмдөрүн пайда кылуу, өзгөчө кырдаалдарда аракеттенүүдө кызматчылардын өз милдеттерин иш жүзүндө өздөштүрүүсү.

Иштеп чыгаруу жана тейлөө тармагында алектенген элди даярдоо, иш жайларында машыгуулар өткөрүү жана сунуштала турган программаларга ылайык өзгөчө кырдаалдарда аракеттенүүнү өз алдынча түрдө үйрөнүү, кийинчерээк окуу машыгууларында жана сабактарда алынган билим жана тажрыйбаларды чыңдоо жолу менен ишке ашырылат.

Жалпы орто билим берүүчү мектептер, академиялык лицейлер, өнөр-кесиптик коллеж окуучуларын, жогорку окуу жайларынын студенттерин даярдоо өзгөчө кырдаалдардан коргонуу иштериндеги жалпы билим берүүчү программаларга ылайык окуу убагында ишке ашырылат.

Азыркы күндө элди эвакуациялоо эң татаал иш-чаралардан бири эсептелет. Анткени эвакуациялоо үчүн жетекчилик чоң практикалык билим жана тажрыйбага ээ болушу керек. Ушуну менен бирге эвакуацияда катыша турган калк терең билимге ээ болушу керек. Эвакуация оор шарттарда, үзгүлтүксүз, түнү-күн, аба-ырайы өзгөргөн шартта, кышта жана жайда, суукта жана ысыкта алып барылышы мүмкүн. Төмөндө калк эвакуациясына даярдануу жана өткөрүү үчүн керектүү маалыматтар келтирилген.

28-сүрөт. Элди эвакуациялоо машыгуулары.

Эвакуация – бул табигый жана техногендик өзгөчөлүктөгү өзгөчө кырдаал келип чыкканда же өзгөчө кырдаал келип чыгуу ыктымалы болгон аймактардан калкты уюшкан түрдө транспортто же жөө алып чыгуу о.э. аны убактылуу жайгаштыруу иш-чараларынын комплекси.

Эвакуация:

– өткөрүү убактына карап: алдын ала өткөрүлө турган; шашылыш түрдө (кечиктирилгис);

– өзгөчө кырдаал көлөмү жана эвакуациялана турган калктын санына карап: локалдуу; жергиликтүү; регионалдуу;

– калкты камтуусуна карап: жалпы; толук эмес түрлөргө бөлүнөт.

Чектелген эвакуация (локалдуу) өзгөчө кырдаал булагынын ыктымалдуу жабыркатуучу факторлорунун таасир аянты өзүнчө шаар кварталдары же

29-сурат. Элди эвакуацияланган аймакка жайгаштыруу машыгуулары.

калктуу пункттардын чегинен чыкпай, көчүрүлүүчү калктын саны бир нече миң кишиден ашпаган жагдайда өткөрүлөт.

Жергиликтүү эвакуация өзгөчө кырдаал аймагына орточо чоңдуктагы шаарлар, ири шаарлардын айрым райондору, айыл райондору түшүп калган абалдарда өткөрүлөт. Мында көчүрүлө турган калктын саны бир нече миңден он миңге чейин жетиши мүмкүн.

Регионалдуу эвакуация кыйратуучу факторлор кыйла кен аянттарга жайылып, ири шаарларды да өзүнө камтыган, калкы аябай тыгыз жайгашкан бир же бир нече региондун аймагын камтыган абалдарда ишке ашырылат.

Өзгөчө кырдаал аймагында калган жана эвакуациялана турган калктын санына карап эвакуация эки түргө бөлүнөт:

Жалпы эвакуация өзгөчө кырдаал аймагынан элдин бардык категориясын алып чыгууну көздө тутат.

Толук эмес эвакуация өзгөчө кырдаал аймагынан ишке жараксыз тургун, мектеп жашына чейинки балдар, мектеп, лицей, коллеж, жогорку окуу жайлардын окуучу жана студенттерин алып чыгуу зарыл болгондо өткөрүлөт.

Адам өмүрү жана саламаттыгы үчүн кооп бар экендиги элди эвакуациялоо жөнүндө чечим чыгарууга негиз эсептелет.

Эвакуация өткөрүү жөнүндөгү чечимге келүү укугуна аймакта өзгөчө кырдаал болгон же прогноз кылынып жаткан акимчиликтер, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары жетекчилери (жарандык коргонуу башчылары) ээ.

Өзгөчө кырдаал көлөмү жана эвакуация мөөнөтүнө карай ал шашылыш жана алдын ала өткөрүлө турган болушу мүмкүн.

Кечиктирбей чечим кабыл алуу талап кылына турган жагдайларда локалдык характерге ээ шашылыш эвакуация коркунучу ыктымалы бар объекттин кезекчи диспетчерлик кызматы башчысынын көрсөтмөсүнө көрө өткөрүлүшү да мүмкүн.

Калктын эвакуациясын камсыздоо пландары тийиштүү туруктуу иш жүргүзүүчү башкаруу органдары тарабынан иштеп чыгылат.

Калктын эвакуациясын өндүрүштүк-аймактык же аймактык принципке негизделип пландаштырылат, уюштурулат жана ишке ашырылат.

Өндүрүштүк-аймактык принцип өзгөчө кырдаал аймагынан ишчилер, кызматчылар, студенттер, окуучуларды, ишканалар, мекемелер боюнча өндүрүш жана тейлөө тармагында алек болбогон элди жашоо жайынан транспортто (жөө) алып чыгууну көздө тутат.

Аймактык принцип өндүрүш жана тейлөө тармагында алек болбогон элди жашоо жайынан айылдык комитеттер аркылуу алып чыгууну көздө тутат.

Кээ бир абалдарда эвакуация аймактык принциптин негизинде, эвакуация жарыяланган маалда калк каерде болсо, ошол жерден ишке ашырылат.

Элди өзгөчө кырдаал аймагынан эвакуациялоо ар бир абалда өзгөчө кырдаалдын жүзөгө келүү жана өнүгүү шарттарын, жабыркатуучу факторлордун тасиринин характери жана аймактын убакыт көрсөткүчтөрү менен аныкталат.

Өзгөчө кырдаал коркунучу жөнүндө ишенимдүү прогноз алынгандан соң даярдык чаралары өткөрүлөт. Мындан максат өзгөчө кырдаал аймагынан элди уюшкан түрдө транспортто же жөө алып чыгып кетүү үчүн бардык зарыл шарттарды түзүү болуп саналат. Аларга:

- эвакуация органдарын даяр абалга келтирүү жана иш тартибин аныктоо;

- эвакуациялана турган, мисалы, транспортто жана жөө эвакуациялана турган калктын санын аныктоо жана аларды жөө багыттарга бириктирүү;

- эвакуация багыттарын даярдоо, жол белгилерин жана көрсөткүчтөрүн орнотуу, токтоо жайларын жабдуу;

- жыйналуучу эвакуация пункту, транспортко чыгаруу-түшүрүү пункттарын даярдоо;

- кабар берүү жана байланыш системаларынын дайындыгын текшерип көрүү;

- бар болгон коргонуу имараттарын даяр абалга келтирүү кирет. Эвакуация өткөрүү жөнүндө кабар алынганда төмөнкү иш-чаралар аткарылат:
- эвакуация органдары, ишкана, мекеме жетекчилерине, о.э., калкка эвакуация башталгандыгы жана өткөрүү тартиби жөнүндө кабар берүү;
- эвакуация органдарын жаюу жана даяр абалга келтирүү;
- коопсуз аймактарга эвакуациялана турган элди чогултуу жана жөнөтүүгө даярдоо;
- жөө колонналарын калыптандыруу жана башталгыч пункттарга алып чыгуу, транспортторго чыгаруу жайларына транспортторду алып келүү жана калкты чыгаруу;
- эвакуацияланган адамдарды алдын ала жашоо коопсуздугун биринчи орундагы түрлөрү камсыздап коюлган коопсуз жайларда кабыл кылып алуу жана жайгаштыруу.

Жер титирөөдө эвакуация же жергиликтүү, же аймактык көрүнүшкө ээ болот. Эвакуация өткөрүү мөөнөтү жол-транспорт мүмкүнчүлүктөрү менен аныкталат. Эвакуация өндүрүштүк-аймактык принциптин негизинде бир баскычта зыян көргөн аймактарда жыйналуучу эвакуация пункттарын жаюу аркылуу ишке ашырылат.

Радиоактивдүү жабыркоодо эвакуация же жергиликтүү, же регионалдык түрдө, аймактык принциптин негизинде, айрым объекттер (балдар үйлөрү, психоневрологиялык медицина мекемелери, интернат ж.б.)ди эсепке албаган түрдө өткөрүлөт. Эвакуация 2 баскычта: 1-транспортко чыккан жайдан аралык эвакуация пункттарына чейин; 2-аралык эвакуация пунктунан пландалган жерге чейин өткөрүлөт. Аралык эвакуация пунктунда «таза транспортко» өткөрүү ишке ашырылат.

Химиялык аварияда түздөн-түз экономикалык объектке жакын жашаган калкубакыт жетишпестиги себептүү, адатта, кооптуу аймактан алып чыгып кетилбейт, тескерисинче, далда жерлерде жана герметиктелген бөлмөлөрдө жашынат.

Селден кооптуу аймактардан эвакуация сел агымынын калыптануу коркунучу пайда болгондо, калыптанып жатканда, өзүнчө айрым жагдайларда сел агымы токтогондон кийин өткөрүлүшү мүмкүн.

Кабар берүү алдын ала (прогноз боюнча) же сел башы сигнал устунунан өткөндөн кийин берилет.

Кар көчкүсү коркунучу бар аймактардан эвакуациялоо кар көчкүсү түшүү коркунучу пайда болгондо, алардын түшүшү токтогондон кийин (жашоону

камсыздоочу объекттер кыйраганда) өткөрүлөт. Эвакуация аймактык принциптин негизинде уюштурулат жана пландуу характерге ээ болуусу, мунун аргасы болбогон шартта шашылыш болушу мүмкүн.

Кырсыктуу суу басуулары жана суу ташкындарында эвакуация гидротехникалык имараттар жарылганда же суу көлмөлөрүндөгү суунун деңгээли көтөрүлгөндө, о.э., суу объекттери жана жашоону камсыздоочу системалар иштен чыкканда өткөрүлөт. Эвакуация локалдуу же жергиликтүү характерге ээ болуп, алдын ала өткөрүлүп жаткан эвакуацияда жыйналуучу эвакуация пункттары (өндүрүштүк-аймактык принципте) жайылат. Убакыт тыгыз болгон абалдарда болсо эвакуация аймактык принцип негизинде 1 же 2 баскычта аралык эвакуация пункттарын жаюу жолу менен өткөрүлөт.

Калк эвакуациясын пландаштыруу, уюштуруу жана өткөрүү түздөн-түз шаар, район жана облустардын эвакуация органдары, мамлекеттик органдар, өзгөчө кырдаалдар башкармасы жана бөлүмдөрүнө жүктөлөт. Эвакуация органдарына:

- эвакуация комиссиясы (ЭК);
- кабыл алуу эвакуациясынын комиссиялары (КАЭК);
- жыйма эвакуация пункттары (ЖЭП);
- кабыл алуу эвакуация пункттары (КАЭП);
- аралык эвакуация пункттары (АЭП);
- жөө жүрүүчү эвакуация багыттарын башкаруу топтору;
- эвакуациялана турган калкты транспортто (жөө) алып чыгуу ыкчам топтору кирет.

Текшерүүчү суроолор

1. Дем алуу мүчөлөрүн коргоо каражаттарына эмнелер кирет? Алардын коргоо касиеттери эмнелерге негизделген?
2. Терини коргоо каражаттарына мисалдар келтир. Алар эмнелерден даярдалат?
3. Калкты радиациядан коргоо үчүн кандай имараттар көздө тутулган? Алар кандай жабдылат жана курулат?
4. Эпизоотикалык жана эпифитотикалык өзгөчө кырдаалдар дегенде эмнени түшүнөсүн?
5. Куткаруу иштерин уюштуруу жана өткөрүүнүн негиздери эмнелерден турат?
6. Адамдар кандай жолдор менен санитариялык иштөөдөн өткөрүлөт?
7. Эвакуация кайсы органдар тарабынан ишке ашырылат?

1-бөлүм. КУРАЛСЫЗ АТКАРЫЛА ТУРГАН САПТЫК АМАЛДАР ЖАНА АРАКЕТТЕР

1.1. Турган ордунда жана куралсыз аракеттенгенде аскердик учурашуу

Баш кийимсиз учурашуу. Аскердик учурашуу так, шар, бойду түзөө жана аракеттенүү эрежелерин сактаган түрдө аткарылат.

Баш кийимсиз, саптан сыртта жана башчы (аскердик наамы чоң киши)дан үч-төрт кадам нарыда турган учурда аскердик учурашуу үчүн бой түзөлөт, башчы (наамы чоң)нын бетине карап, башты ал кетип жаткан жакка бурулат.

Баш кийим кийилгенде учурашуу. Эгерде баш кийим кийилген болсо, оң колду эң оңой (кыска) жол менен баш кийимге (чекеге) бармактар тыгыз, алакан түз, колдун ортону баш кийимдин ылдыйкы бөлүгүнө (зонтик айланасына) (чекеге) тиет, чыканак болсо желке сызыгы жана бийиктигинде боло тургандай абалда болушу керек (30-сүрөт), башкы башчы (наамы чоң) жакка бурулганда, колдун баш кийим (чекенин) айланасындагы абалы өзгөрбөйт (31-сүрөт).

30-сүрөт. Ордунда туруп, аскердик учурашуу.

31-сүрөт. Аракет маалында аскердик учурашуу.

Башчы (кызмат орду чоң) аскердик салам берип жаткан аскердик кызматчынын жанынан өтүп баратканда, башты түз кармап, ушул убакыттын өзүндө колду түшүрүшү керек.

Саптан сырттагы баш кийимсиз аракет убагында аскердик учурашуу: Саптан сыртта баш кийимсиз аракет убагында аскердик учурашуу үчүн башчыга үч-төрт кадам калганда бутту жерге коюу менен бир убакытта колдор аракети токтотулат, баш башчы (наамы чоң) жакка бурулат, анын жүзүнө карап, аракет улантылат. Башчы (наамы чоң) жанынан өтүп болгондон соң, баш түз кармалып, колдордун аракети улантылат.

Саптан сыртта баш кийим кийген абалда аракет маалындагы аскердик учурашуу: Саптан сыртта баш кийим кийген абалда бутту жерге коюу менен бир убакытта оң колунун учу баш кийимге (чекеге) такалат, сол колду болсо капталга тийгизип, кыймылсыз тутулат; башчы (наамы чоң)нын жанынан өтүп болгондон кийин, бир убакыттын өзүндө сол бут жерге тийиши менен башты түз кармап, оң кол ылдый түшүрүлөт.

Саптан сыртта башчы (наамы чоң)ны кууп отуу туура келип калганда аскердик учурашуу: Башчыны кууп өтүүгө туура келип калганда, андан бир кадам кууп өтүп, аскердик салам берилет. Эки кадам өткөндөн кийин, башты түз кармап, оң кол ылдый түшүрүлөт. Эгерде аскердик кызматчынын колдорунда жүк болсо, башты башчы (наамы чоң) жакка буруу менен аскердик салам берилет.

1.2. Саптан чыгуу жана сапка кайтуу. Башчынын алдына баруу жана анын алдынан кетүү

Аскердик кызматчы саптан чыгуу үчүн «**Oddiy askar Ahmedov, safdan falon qadam chiqing**» же «**Oddiy askar Rahimov. Oldimga (Oldimga yuguring)**» командасы берилет. Өз фамилиясын уккан аскердик кызматчы «**Men**» деп, саптан чыгуу жөнүндө команда (буйрук) берилгенден соң, «**Хо‘р bo‘ladi**», деп жооп берет.

Алгачкы команда берилгенде, аскердик кызматчы арыш кадам менен айтылган аралыкка чыгат, мында ал өз кадамын алгачкы шеренгадан баштап санайт, токтоп, сап жакка бурулат.

Экинчи команда боюнча аскердик кызматчы алгачкы шеренгадан туура бир-эки кадам жүрүп, жүрүп баратып башчы жакка бурулат, эң кыска жолдон арыш кадам менен (жүгүрүп) анын алдына барат, ага эки-үч кадам калганда токтоп, жетип келгени жөнүндө билдирүү жасайт. Мисалы, «**О‘ртоқ leytenant, oddiy askar Ahmedov buyrug‘ingizga binoan keldi**».

Аскердик кызматчы экинчи шеренгадан чыгуу үчүн, сол колун секин өзүнөн алдынкы катарда турган кызматчынын желкесине коёт, алдыда турган аскердик кызматчы алдыга сол буту менен бир кадам таштап, оң бутту сол буттун жанына койбостон оң жакка дагы бир кадам таштайт, артындагы аскердик кызматчыны өткөрүп жиберип, дагы өз жайына кайтып турат.

Биринчи шеренгада турган аскердик кызматчы саптан чыккан убакытта анын ордун артында, экинчи шеренгада турган аскердик кызматчы ээлейт.

Аскердик кызматчы эки, үч (төрт) колоннадан, баштап оңго (солго) бир кадам коюп эң жакын канатка чыгат. Эгерде анын жанында башка бир аскердик кызматчы турган болсо, ал оң (сол) буту менен бир кадам капталга таштап, оң (сол) бутун сол (оң) бутунун жанына койбой, аны менен артка бир кадам таштайт жана саптан чыгып жаткан аскердик кызматчыны өткөрүп жиберет.

Аскердик кызматчы сапка кайтуу үчүн «**Oddiy askar Rahimov. Safga turing**» же «**Safga turing**» командасы берилет.

«**Oddiy askar Qosimov**» командасы берилген соң, сапка жүзүн буруп турган аскердик кызматчы өз фамилиясын угаары менен: «**Men**» деп жооп берет, «**Safga turing**» командасы берилгенде болсо, эгерде ал куралсыз же «оtqaga» абалындагы куралы менен болсо, оң колун баш кийимине (чекеге) такап:

«**Xo‘p bo‘ladi**» деп жооп берет, кийин аракет кылышы керек болгон багытына бурулуп, бир кадам жүрөөрү менен колун түшүрөт, эң жакын жолдон саптагы өз жайына барып турат.

Эгерде «**Safga turing**» командасы берилсе, аскердик кызматчы башчысы жакка бурулбай, сапка кайтат.

Аскердик кызматчы сапта турбаган убакытта башчысынын алдына бара жатып, беш-алты кадам калганда арыш кадам таштап жүрөт, эки-үч кадам бериде токтойт, ушул убакыттын өзүндө оң колун баш кийимине (чекеге) такап жетип келгенин билдирет. Билдирүү жасагандан соң, колун түшүрөт.

Текшерүүчү суроолор

1. Баш кийименз учурашуу кандай аткарылат?
2. Баш кийим кийилгенде учурашуу тартибин айтып бер.
3. Аракет убагында аскердик учурашуу тартиптерин баяндап бер.

2.1. Секциянын сапка туруусу. Жайылган сап

Секциянын жайылган сабы бир шеренгалуу же эки шеренгалуу болушу мүмкүн.

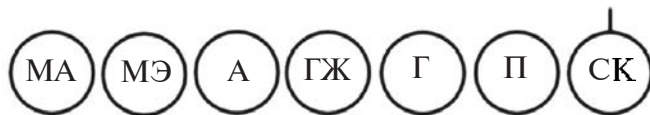
Секциянын бир (эки) шеренгалуу тизилүүсү «**Seksiya, bir (ikki) sherengaga SAFLAN**» командасы боюнча ишке ашырылат.

Секция командири боюн түздөп туруп, команда бергенден соң, сап караган жакка карайт; секция командирдин сол жагынан, 32 жана 33-сүрөттөрдө көрсөтүлгөнүндөй, штаттын негизинде, сапка тизилет.

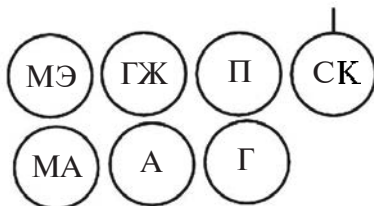
Сапка тизилүү башталаары менен секция командири саптан чыгат жана секциянын кандай сапка тизилишин текшерип турат. Секцияда адамдардын саны төрт жана андан кем болгондо дайыма бир шеренгага турулат.

Бериле турган командалар жана аларды аткаруу эрежелери. Зарыл абалдарда секциядагыларга түздөнүү үчүн «**TEKISLAN**», **Chapga qarab TEKISLAN**» командалары берилет.

«**TEKISLAN**» командасы берилгенде, оң канатта турган аскердик кызматчыдан башка бардыгы башын оң жакка бурат (оң кулак сол кулактан

32-сурет. Секциянын бир шеренгалуу жайылган сабы.

33-сурет. Секциянын эки шеренгалуу жайылган сабы.

жогорураак, ээк бир аз көтөрүлгөн болот), түздөнгөндө ар бир аскердик кызматчы өзүнөн баштап санаганда төртүнчү аскердик кызматчынын көкүрөгүн көрүшү керек. «**Chapga qarab TEKISLAN**» командасы берилгенде, сол канатта биринчиде турган аскердик кызматчыдан башка бардыгы башын солго бурат (сол кулак оң кулактан жогорураак, ээк бир аз көтөрүлгөн болот).

Түздөнүү учурунда аскердик кызматчылар бир аз алдыга, артка же капталга жылышы мүмкүн.

Түздөнүп болгондон соң, «**ROSTLAN**» командасы берилет, ага карай аскердик кызматчылар башын түз тутат.

Секция түздөнүп артка бурулгандан соң, команда берүүдө кайсы жакка карай түздөнүү айтылат, мисалы, «**O'ngga (chapga) qarab TEKISLAN**».

«**ERKIN**» жана «**KIYIM-BOSH TO'G'RILANSIN**» командалары берилгенде, аскердик кызматчылар турган жайынан жылбастан, кийим-кечелерин оңдойт.

«**Seksiya — TARQAL**» командасы берилгенде, аскердик кызматчылар саптан чыгышат. Секцияны жыйноо үчүн «**Seksiya — OLDIMGA**» командасы берилет, аны уккан аскердик кызматчылар жүгүрүп командирдин алдына келишет жана анын кошумча командасы менен сапка тизилишет.

Бардык аскердик кызматчылар команда жана буйруктарга көрө («**O'ng-GA**», «**Chap-GA**», «**Ort-GA**») түздүгүн сактаган түрдө секция боюнча чогуу ал же бул жакка бурулат. Секция эки шеренгалуу сапта оң жакка бурулгандан кийин секция командири оңго (солго) жарым кадам, артка бурулганда болсо алдыга бир кадам таштайт.

Бир орунда турган секцияны жаюу үчүн «**Seksiya, oralar o'ngga (chapga, o'rtadan) falon qadam kengay (yugur, oralar kengaysin)**» командасы берилет. Дароо аткарыла турган команда берилгенде аскердик кызматчылар көрсөтүлгөн жакка бурулат, буттар жупталып артынан келаткан кишиге желкеси үстүнөн карап, андан алыстап кетпестен тез жүрөт (чуркайт); артынан келе жаткан киши токтогондон кийин командада айтылган аралыкка жүрүлөт жана солго (оңго) бурулат.

Ортодон жайылганда ким калышы айтылат. Ортодо кала турган аскердик кызматчы өз фамилиясын укканда: «**Men**» деп, сол колун алдыга созуп, ылдый түшүрөт.

Секция түздөнүп жатканда жайылуу учурунда белгиленген аралык (интервал) сакталып калат.

Секцияны жыйноо үчүн турган жайда «**Seksiya, o'ngga (chapga, o'rtaga) JIPSLAN (yugur, jipslan)**» командасы берилет. Дароо аткарыла турган команда берилгенде, өзүнө карай тыгыздалышы керек болгон аскердик кызматчыдан башка аскердик кызматчылар ал жакка бурулат, ушундан кийин майда кадам менен тез жүрүп (жүгүрүп) тыгыздала турган сап үчүн белгиленген интервалга жетип келишет, жетип келип, өз алдынча түрдө токтоп, солго (оңго) бурулушат.

Секция аракеттенүүсү үчүн «**Seksiya, qadam BOS**» («**Shaxdam qadam BOS**»). «**YUGUR**») командалары берилет. Зарыл абалдарда аракет багыты жана түздөнүү жагы айтылат: мисалы, «**Seksiya, falon narsaga qarab, o'ngga (chapga) TEKISLAN**», «**Qadam BOS**» («**Shaxdam qadam BOS**», «**YUGUR**»).

«**QADAM BOS**» командасы берилгенде, бардык аскердик кызматчылар тегиздик, интервал жана аралыктарды сактаган түрдө чогуу жүрө башташат.

Эгерде тегизденүү жагы айтылбаган болсо, башты бурбастан оң жакка карай, тегизденүү жасалат.

Секцияны аракеттен токтотуу үчүн «**Seksiya, TO'XTA**» деп команда берилет.

Сапта турган убакта ал же бул жакка бир нече кадам жылуу үчүн «**Seksiya, O'ng-GA (chapga)**», сап бурулгандан кийин болсо «**Falon qadam olg'a qadam BOS**» деп команда берилет. Аскердик кызматчылар айтылганча кадам басып, «**Seksiya, Chap-GA (o'ngga)**» командасына карап алгачкы абалга бурулат.

Алдыга же артка бир нече кадам жүрүү үчүн «**Ikki qadam olg'a (ortga) QADAM BOS**» командасы берилет. Команда берилген соң, эки кадам алга (артка) басылат жана буттар жупталат. Оңго, солго жана артка кадам басканда, колдор аркеттендирилбейт. Зарыл абалдарда эркин жүрүү үчүн «**ERKIN**» командасы берилет. Желкени буруу менен аракет багытын өзгөртүү «**Seksiya, chap (o'ng) yelka OLDINGA**» (аракет убагында болсо «**YUR**») деп команда берилет.

Бул команда берилгенде, секция сол (оң) желкени алдыга чыгара баштайт:

– алдыга чыга турган канатта турган киши башын алды жакка буруп, толук кадам таштайт, аракет убагында жайынан кыймылдабай турган канатта тургандарды кысып койбой турган усулда жүрөт;

– кыймылсыз канатта турган киши ордунда кадам таштап, алдыга чыгып жаткан канаттагыларга шайкеш түрдө акырын солго (оңго) бурула баштайт;

– калгандар алдыга чыгып, бурулуп жаткан жакка башты бурбастан караган абалда алды тегиздикти сактайт, жүрбөй жаткан канатта турган коңшусунун чыканагы тийип турат, ушул канатка канча жакын турган болсо, ошончо кыска кадам таштайт.

Секция жетиштүү даражада бурулгандан кийин «**TO‘G‘RIGA**» же «**Seksiya – TO‘XTA**» командасы берилет.

Секцияны биринчи шеренгадан экинчи шеренгага кайра тизүү үчүн «**Seksiya, bir-ikki deb SANA**» командасы боюнча алдыдан эсептелет.

Бул команда боюнча ар бир аскердик кызматчы оң канаттан баштап тез кезеги менен сол жагында турган аскердик кызматчы тарапка башын буруп, өз номерин айтат жана тездик менен башын түз тутат; сол канатта турган аскердик кызматчы башын бурбайт.

Жалпы саноо дал ушул тартипте өткөрүлөт, ал үчүн «**Seksiya, tartib bilan SANA**» командасы берилет.

Эки шеренгалуу сапта экинчи шеренганын сол канатында турган аскердик кызматчы сапты жалпы саноо аягына жеткенден кийин, «**To‘liq**» же «**To‘liqsiz**» деп маалымдайт.

Секцияны бир шеренгадан эки шеренгага кайра тизүү үчүн «**Seksiya, ikki sherengaga SAFLAN**» командасы берилет.

Дароо аткарыла турган командага карай, экинчи номерлер сол бут менен бир кадам артка таштайт, оң бутту сол буттун жанына койбостон, оң жакка биринчи номерлүүлөрдүн артына туруу үчүн бир кадам ташташат, сол бут оң буттун жанына коюлат.

Секцияны турган жайында тыгыз эки шеренгадан бир шеренгалуу сапка тизүү үчүн аскердик кызматчылар бир кадамга жайылышат, мындан соң «**Seksiya, bir sherengaga SAFLAN**» командасы берилет. Дароо аткарыла турган командага карай, экинчи номерлүүлөр сол бут менен бир кадам солго, оң бутту сол буттун жанына койбостон, оң бут менен бир кадам алдыга жүрөт жана сол бутту оң буттун жанына алат.

2.2. Жүрүү сабы

Секциянын жүрүү сабы бир же эки колоннадан турушу мүмкүн.

Бериле турган командалар жана аларды аткаруу эрежелери. Жайында турган секциянын бирден (экиден) колоннага тизилиши «**Seksiya, bir (ikki) kolonnaga «SAFLAN»** командасы менен ишке ашырылат. Секция командири боюн түздөп, команда бергенден соң, аракеттин багыты жакка карайт, секция болсо штаттын негизинде, 34 же 35-сүрөттөрдө көрсөтүлгөндөй тизилет. Төрт жана андан кем болгон секция бир катарлуу колоннага тизилет.

Секциянын жайылган саптан колоннага өтүшү секциянын «**Seksiya, o'ng-GA»** командасы боюнча оңго бурулуу менен ишке ашырылат. Эки шеренгалуу саптын оңго бурулушунда секция командири оңго жарым кадам таштайт.

Секция колоннадан жайылган сапка «**Seksiya, chap-GA»** командасы менен кайра тизилет. Секция эки катарлуу колоннадан турган убакытта бурула турган болсо, секция командири алдыга жарым кадам таштайт.

Секция бир колоннадан эки колоннага «**Seksiya, ikki kolonna bo'lib qadam BOS»** (жүрүп баратып — «**Ikki kolonna bo'lib qadam BOS»**) командасы менен тизилет.

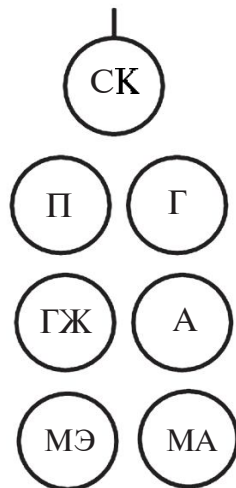
Дароо аткарыла турган команда берилгенде, секция командири (жетекчи) жарым кадам жүрөт, экинчи номерлүүлөр оңго чыгып, кадамдарын башкаларга шайкеш таштап, 35-сүрөттө көрсөтүлгөндөй колоннадагы жайларды ээлейт; секция «**TO'G'RIGA»** же «**Seksiya, TO'XTA»** командасы берилгенге чейин, майда кадам менен жүрүп барат.

Секция эки колоннадан бир колоннага «**Seksiya, bir kolonna bo'lib qadam BOS»** (жүрүп баратып — «**Bir kolonna bo'lib qadam BOS»**) командасына карап кайра тизилет.

Дароо аткарыла турган командага карап, секция командири (жетекчи) толук кадам менен, калгандар болсо майда кадам менен жүрөт.

34-сурет. Секциянын бир катарлуу жүрүү сабы.

35-сўрат. Секциянинг эки қатарлуу жүрүү сабы.

Жай бошоору менен экинчи номерлүүлөр башкалардын кадам басышына шайкеш түрдө жүрүп, биринчи номерлүүлөрдүн артына өтөт жана толук кадам таштай баштайт.

Колоннанын аракет багытын өзгөртүү үчүн төмөнкү командалар берилет:

– «**Seksiya, o'ng (chap) yelka OLDINGA**» командасына карап, жетекчи «**TO'G'RIGA**» командасы берилгенге чейин жүрүп баратып сол (оң) жакка бурулат, калгандар болсо анын артынан жүрүшөт;

– «**Seksiya, ORTIMDAN**» («**Seksiya, ortimdan yugurib qadam BOS**») командасына карай, секция командиринин артынан ээрчийт.

2.3. Группанын сапка тизилүүсү:

Жайылган сап

Группанын жайылган сабы бир шеренгалуу же эки шеренгалуу болушу мүмкүн.

Бериле турган командалар жана аларды аткаруу эрежелери. Группа жайылган сапка «**Guruh, bir sherengaga (ikki sherengaga) SAFLAN**» командасы боюнча тизилет.

Группа командири боюн түздөп, команда бергенден соң, саптын алды жагына карайт; секциялар 36 жана 37-сүрөттөрдө көрсөтүлгөнүндөй

командирдин сол жагынан сапка тизилишет. Эки шеренгалуу сапка тизилгенде ар бир секциянын акыркы катары толук болушу керек.

Группанын командири сапка тизилүү башталаары менен саптан чыгат жана кол астындагылардын кыймыл-аракетин күзөтө баштайт.

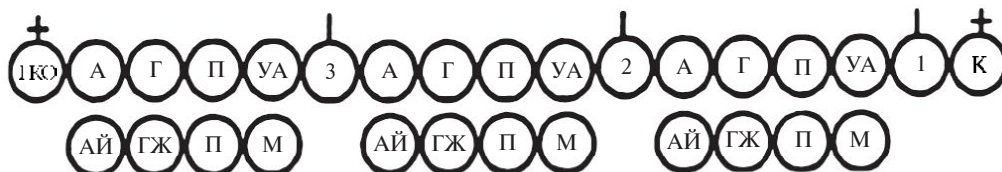
Секциялар курамы төрт жана үч кишилик болгон группа, 38-сүрөттө көрсөтүлгөндөй, эки шеренгалуу сапка тизилет.

Группанын жайылган саптагы тегизделиши, бурулушу, кайра сапка тизилиши жана башка аракеттер секция үчүн белгиленген эреже жана командалар боюнча ишке ашырылат.

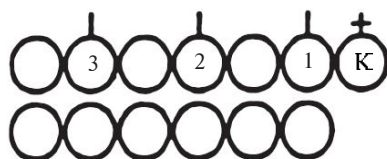
Группанын бир шеренгалуу саптан эки шеренгалуу сапка тизилиши же муну сүрөттөө секция үчүн көрсөтүлгөн тартипте ишке ашырылат. Группа биринчи жана экинчи секцияларга бөлүнгөндө анын командирлери көрсөтүлгөн усулдарды аткарууда эсепке алынбайт.

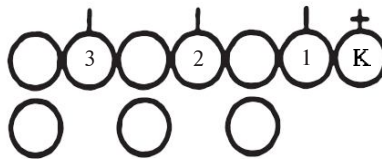
36-сүрөт. Группанын бир шеренгалуу жайылган сабы.

37-сүрөт. Группанын эки шеренгалуу жайылган сабы.

а

б

38-сүрөт. Группанын бөлүмдөрдүн курамына карап эки шеренгалуу жайылган сабы:
а – төрт кишиден; б – үч кишиден.

1

2

3

4

1

2

3

4

39-сурат. Баш кийимдерди кийүү жана чечүү тартиби.

40-сурат. Бойду түздонтуруу (алды жана каптал жактан көрүнүшү)

Баш кийим

Койнок

Бут кийим

41-сурат. «TEKISLAN» командасын аткаруу.

43-сурат. Бутту буруу абалы.

42-сурат. Аскердик учурашууну аткаруу.

1

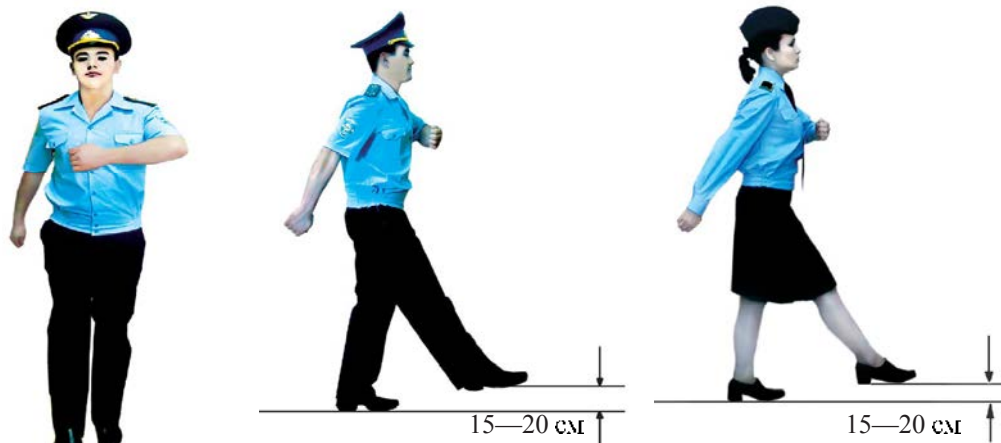
2

3

4

5

44-сурат. Аракетте айланыш бурлуу.

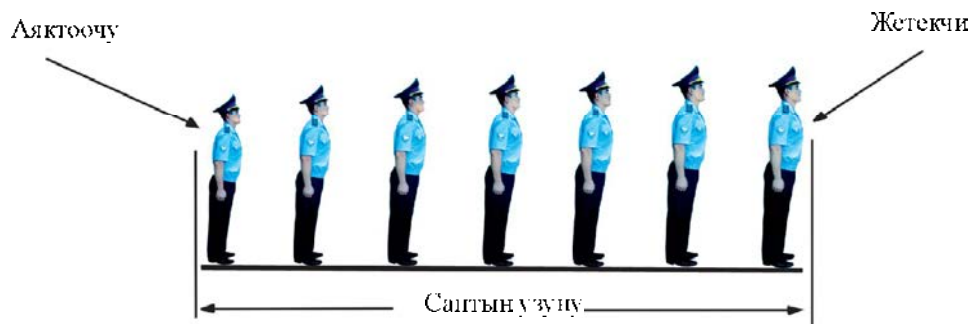

45-сурат. Арыл кадам таштоо аракетин.

Шеренга

Колонна

46-сурат. Шеренга жана колонна бөлүмү сап тартуу.

2.4. Группанын сапка тизилүүсү: Жүрүү сабы

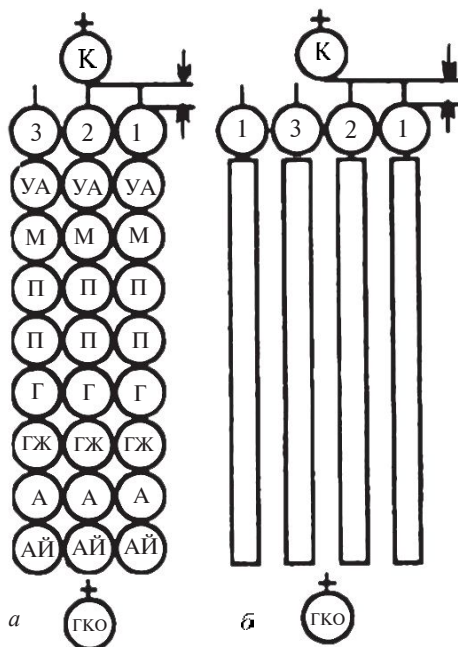
Группанын жүрүү сабы үч (төрт секциядан турган группаларда – төрт), эки же бир колоннадан болушу мүмкүн (47, 48 жана 49-сүрөттөр).

Бериле турган командалар жана аларды аткаруу эрежелери. Бир жайда турган топ «**Guruh, uch (ikki) kolonnaga SAFLAN**» командасына карап үч (эки) колоннага тизилет. Бул командага карап секциялар 47-сүрөттө көрсөтүлгөндөй тизилет.

Группа секцияларынын төрт жана үч кишиден турган курамынын эки колоннага тизилип жүрүү сабы 50-сүрөттө көрсөтүлгөн.

Группа жайылган шеренгалуу саптан бир колоннага (эки шеренгалуу саптан эки колоннага) оңго бурулуу менен кайра тизилет.

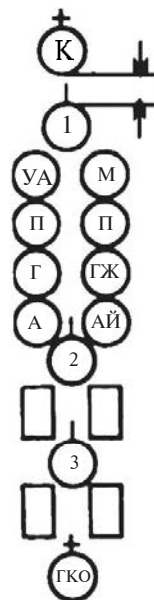
Группа жайылган эки шеренгалуу саптан бир колоннага (бир шеренгалуу саптан эки колоннага) «**Guruh, O'ng-GA**», «**Bitta (ikki) kolonna bo'lib qadam BOS**» (жүрүп баратканда – «**Bir kolonna bo'lib qadam BOS**») командасы боюнча сапка турулат.

47-сүрөт. Группанын жүрүү сабы:

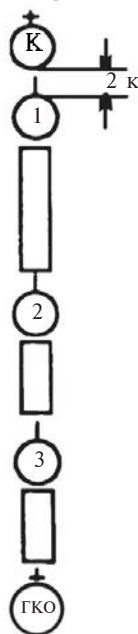
a – үч колоннадан;

б – төрт колоннадан.

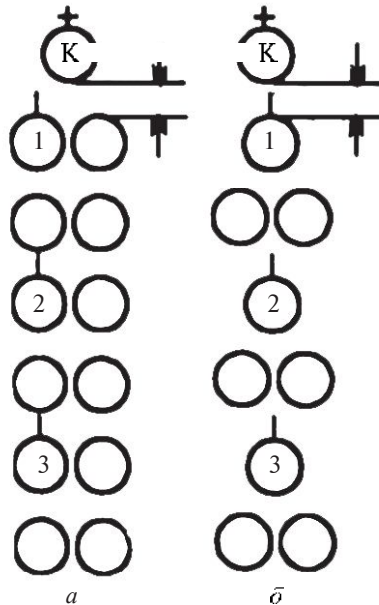

48-сүрөт. Группанын жүрүү сабы:

эки колоннадан.

49-сурат. Грушанын бир колоннадагы жүрүү сабы.

50-сурат. Грушанын бөлүмдөрдүн курамы бөюнча жүрүү сабы: а – төрт киши; б – үч киши.

«Qadam — BOS» командасы берилгенде, биринчи секция жүрүп кетип жатканда, бир колоннага (эки колоннага) тизилет; калган секциялар бир (эки) колоннага кайра тизилип, биринчи секциянын артынан жүрөт.

Группа жайылган эки шеренгалуу саптан үч (эки) колоннага «Guruh, O'ng-GA», («Uch (ikki) kolonna bo'lib qadam BOS») командасы бөюнча кайра тизилет.

Текшерүүчү суроолор

1. Жайылган сап практикада кандай көрүнүшүн түшүндүр.
2. Аскерлерди жайылган сапка тизүү үчүн кандай командалар берилет жана аларды аткаруу эрежелери эмнелерден турат?
3. Аскерлерди жүрүү сабына тизүү үчүн кандай командалар берилет жана аларды аткаруу эрежелери эмнелерден турат?
4. Группаны жайылган жана жүрүү сабына тизүү үчүн кандай командалар берилет жана аларды аткаруу эрежелери эмнелерден турат?

1-бөлүм. АСКЕРДИК ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫ

1.1. Аскердик окуу жайлары

Республикабызда офицер кадрларды даярдоо жогорку аскердик окуу мекемелеринде ишке ашырылат.

Булар Ташкент жогорку жалпы кошуундук командалык окуу жайы, Чырчык жогорку танктык командалык-инженердик окуу жайы, Жызак жогорку аскердик авиация окуу жайы, Ташкент маалымат технологиялары университетинин алдындагы Коргоо министрлигинин байланышчы офицерлерди даярдоочу атайын факультети жана Ташкент медициналык академиясынын алдындагы аскердик-медициналык факультет. Ташкент, Чырчык жогорку аскердик окуу жайлары узак тарыхка жана бай тажрыйбага ээ болсо, Жызак авиация окуу жайы жана атайын факультет али жаш, алар эгемендүүлүк жылдарында түзүлдү. Аскердик адистиктерге болгон талапты кандыруу үчүн аскердик окуу жайларыбызда даярдалып жаткан адистиктердин курамы да кеңейтилген.

Өзбекстан Республикасынын Куралдуу Күчтөр Академиясы

(Ташкент жогорку жалпы кошуундук командалык окуу жайы)

Ташкент жогорку жалпы кошуундук командалык окуу жайы 1918-жылдын 12-июлунда түзүлгөн.

1993-жылдан Өзбекстан Республикасы өкмөтү токтомунун негизинде окуу жайынын системасы өркүндөтүлдү жана көп тармактуу негизде офицер кадрларды даярдоо иштери башталды. Окуу жайында мотоаткыч, жана чек ара бөлүмдөрү үчүн офицерлер жана о.э., командирлердин тарбиялык иштер боюнча орун басары даярдала башталды.

Командирлик кылууга жөндөмдүү, уюштуруучулук жана башкаруу жөндөмүнө ээ, мамлекеттик эгемендүүлүк идеяларына туруктуу, кең дүйнө карашына, билимге, Мекен жана Куралдуу Күчтөр үчүн сыймыктануу

сезимине ээ офицерлерди даярдоо окуу жайынын негизги милдети эсептелет.

2004-жылда окуу жайдын негизинде тактикалык звено жана жергиликтүү аскердик башкаруу органдары офицерлеринин билимин өркүндөтүү жана кайра даярдоо факультети уюштурулду. 2007-жылдан бери ТЖЖККОЖ негизинде Коргоо министрлиги жогорку окуу жайларынын мугалимдеринин педагогикалык даражасын ашыруу боюнча методикалык борбор өз ишин аткарып келүүдө.

Орто Азия аймагындагы эң улуу жана таанымал аскердик окуу жайы төмөнкү багыттагы адистиктер боюнча офицерлерди даярдап келген:

- мотоаткыч жана чек ара кошуундары бөлүмдөрүнүн командирлери;
- чалгынчы бөлүмдөрдүн командирлери;
- мотоаткыч жана чек ара кошуундары бөлүмдөрү командирлеринин тарбиялык иштер боюнча орун басарлары.

Өзбекстан Республикасы Президентинин 2017-жыл 25-апрелдеги токтомунун негизинде Ташкент жогорку жалпы кошуундук командалык окуу жайы Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү Академиясы менен бириктирилип, Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү Академиясы деп атала баштады.

Академияда үч факультетте окуу уюштурулган:

- академиянын угуучулары үчүн — командалык-штабдык факультетте эки жылдык окутуу программасынын негизинде;
- курсанттар үчүн — жалпы кошуун даярдыгы факультетинде төрт жылдык окутуу программасынын негизинде;
- офицерлер үчүн — билимин өркүндөтүү факультетинде үч айдан тогуз айга чейин түрдүү программалар боюнча.

Аскердик Академиядагы жалпы кошуун даярдыгы факультетинде төмөнкү багыттагы адистиктер боюнча офицерлер даярдалат:

- мотоаткыч жана чек ара кошуундары бөлүмдөрү командирлери;
- чалгын жана радио-электрондук бөлүмдөрдүн командирлери;
- командалык-тактикалык химиялык кошуундар;
- командалык-тактикалык инженердик кошуундар;
- командалык тактикалык фронт арты камсыздоо (кийим-кечек менен камсыздоо, азык-түлүк менен камсыздоо, күйүүчү-майлоочу материалдар менен камсыздоосу);
- кошуун бөлүмдөрү командирлеринин тарбиялык иштер боюнча орун басары.

Чырчык жогорку танктык командалык-инженердик окуу жайы

Чырчык жогорку окуу жайы 1918-жылы 16-ноябрда түзүлгөн. 1992-жылы 14-январдагы «Мамлекеттин аймагында жайгашкан бардык аскердик бөлүк жана уюмдарын Өзбекстан Республикасынын юрисдикциясына алуу» жөнүндөгү токтому Улуттук армияны түзүү жолунда маанилүү кадам болду.

1993-жылда окуу жайы Чырчык жогорку танктык командалык-инженердик окуу жайы деп аталды. Жогорку квалификациялуу кадрларды даярдоо Чырчык жогорку танктык командалык-инженердик окуу жайынын негизги милдети болуп калды. Ал заманбап окуу-материалдык база, техника жана курал-жарак, полигондор, танкадромдорго ээ.

1995-жылдын 25-апрелинде Өзбекстан Республикасы Коргоо министри Куралдуу Күчтөрдүн Жогорку Башкы кол башчысынын атынан окуу жайына Күжүрмөн желек тапшырылды. Бул окуя аскердик коллективдин моралдык-психологиялык көтөрүнкүлүгүн, сыймыктануу сезиминин жогорулашына кызмат кылды. 25-апрель күнү жыл сайын окуу жайында майрам катары белгиленет. Эгемендүүлүк жылдарында окуу жайы көп тармактуу негизде офицер кадрларды даярдоо очогуна айланды. Окуу жайында жогорку кесиптүү чебер профессор-окутуучулар ишмердүүлүк жүргүзүп жаткан 14 кафедра иштеп турат.

Жогорку окуу жайы төмөнкү багыттар боюнча аскер адистерин даярдайт:

- танк кошуундарынын командири;
- танк кошуундарынын инженердик иштеринин офицер-адистери;
- аба-десанттык кошуундарынын командирлери;
- аба чабуулунан коргоо кошуундарынын командирлери;
- аба чабуулунан коргоо кошуундарынын инженердик иштеринин офицер-адистери;
- автомобиль бөлүмдөрү үчүн командалык-тактикалык инженердик;
- командалык-тактикалык артиллерия;
- тактикалык инженердик ракета-артиллерия ок-дарылары жана куралдары.

Жызак жогорку аскердик авиация окуу жайы

Жызак жогорку аскердик авиация окуу жайы Өзбекстан Республикасынын биринчи Президенти И.Каримовдун демилгеси жана Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин токтому жана о.э., Коргоо министринин 1994-жыл 9-июлдагы буйругунун негизинде түзүлгөн.

Оқуу жайы түзүлгөн алгачкы жылдарда офицер кадрлар төмөнкү адистиктер боюнча даярдалган эле: «Командалык-тактикалык вертолёт авиациясынын учкуч-инженери»; «Күжүрмөн башкаруу офицери»; «Штурман»; «Самолёттор жана кыймылдаткычтар боюнча инженер-техник»; «Авиация жабдыктары боюнча инженер-техник»; «Радиотехника жабдыктары боюнча инженер-техник».

Учуу факультетинде оқуу мөөнөтү 4 жылды түзгөн, техника факультетинде болсо 3 жылды. Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү жана аскердик билим берүү системасынын реформалары себеп адистерди даярдоо керектүү санга чейин кыскартылды.

Коргоо министрлиги системасында жогорку маалыматтуу, терең билимдүү жана кең көз караштуу адистерге коюла турган талаптар себеп оқуу мөөнөтү баштап 4 жылга, кийин 5 жылга узартылды.

1995-жылда оқуу жайына салтанаттуу түрдө данк, чечимдүүлүк жана эрдик белгиси болгон Күжүрмөн желек тапшырылды. Бул оқуя оқуу жайынын тарыхында унутулгус күн болуп калды.

1997-жылдын октябрында оқуу жайы алгачкы чабалекейлер — учкуч жана инженер-техник адистиктери боюнча 97 бүтүрүүчү аяктады.

Орто Азия мамлекеттеринде бул багыттагы жалгыз оқуу жайы. Азыркы күндө оқуу жайы төмөнкү багыттар боюнча адистерди даярдайт:

- вертолёт авиациясы учкучу;
- авиация жабдыктары инженери;
- авиация куралдары инженери;
- авиация радиоэлектрондук жабдыктары инженери;
- учуу аппараттары кыймылдаткычтарынын инженери.

Ташкент маалыматтык технологиялар университетинин алдындагы Коргоо министрлигинин атайын факультети

Ташкент маалыматтык технологиялар университети (ТМТУ) алдындагы Коргоо министрлигинин атайын факультети 1993-жылы 13-майда Министрлер Кабинетинин токтомуна ылайык уюштурулган.

ТМТУ алдындагы Атайын факультет Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнө аскердик кадрларды даярдоочу жогорку оқуу жайы эсептелет.

«Атайын факультет жөнүндөгү Жобого» ылайык 1- жана 2-курс угуучулары университеттин студенттери эсептелишет, 3-курска өткөндөн соң аскердик ант кабыл алышат, жогорку аскердик оқуу жайынын курсанты статусуна ээ болушат жана мамлекеттин камсыздоосуна өтүшөт.

Факультетте окуу жараяны «Өзбекстан Республикасы Коргоо министрлигинин жогорку аскердик окуу жайлары жөнүндөгү Жобого» ылайык «Телекоммуникация» жана «Радиотехника» багыттары боюнча Билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарына туура келүүчү программалардын негизинде уюштурулган.

Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү үчүн жогору квалификациялуу офицер кадрларды даярдоо убагында алдыңкы профессор-окутуучулардын курамы факультеттин студенттери жана курсанттарына гуманитардык, коомдук-экономикалык жана атайын илимдер, математика, информатика, физикадан билим беришет.

Факультет бүтүрүүчүсүнө билим багыты боюнча аскердик адис квалификациясы берилет жана жогорку маалымат жөнүндөгү диплом, о.э. «лейтенант» аскердик наамынын негизинде аскердик адистик номенклатурасына ылайык келүүчү «Телекоммуникация» жана «Радиотехника» багыттары боюнча төмөнкү адистиктер берилет:

- радио жана космос байланышы инженери;
- зымдуу радиореле жана тропосфера байланышы инженери;
- электр зымдуу байланыш каражаттары жана автоматташтырылган башкаруу системасы инженерлери;
- радио жана радиотехника чалгынчылары жана радиоэлектрондук күрөш инженерлери;
- зениттик-ракеталык кошуундары бөлүмдөрүнүн офицерлери;
- радиотехникалык кошуундары бөлүмдөрүнүн офицерлери;
- маалымат коопсуздугу кызматынын офицерлери.

Ташкент Медициналык академиясынын алдындагы аскердик-медициналык факультет

Ташкент Медициналык академиясынын алдындагы аскердик-медициналык факультети Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин 2012-жыл 10-июлдагы 203-сандуу «Ташкент Медициналык академиясынын алдында аскердик-медициналык факультетти уюштуруу жөнүндөгү» токтомунун негизинде республикабыздын данктуу жогорку окуу жайларынын бири болгон Ташкент Медициналык академиясынын алдында, Коргоо министрлиги Борбордук аскердик клиникалык госпиталынын аймагында уюштурулду.

Аскердик-медициналык факультетти уюштуруудан максат:

- мамлекетибизге жогорку квалификациялуу, терең билимге ээ болгон, Мекенге туруктуулук рухунда тарбияланган, чыныгы патриот медициналык кызмат офицерлерин даярдоо;

— республикабыздын медициналык жогорку окуу жайларынын фармацевтика, стоматология, медициналык профилактика жана дарылоо факультеттери студенттеринен резерв жана запастагы медициналык кызмат офицерлерин даярдоо;

— Куралдуу Күчтөрүбүздүн аскердик бөлүктөрү жана медициналык бөлүмдөрдө кызмат өтөп жаткан медициналык адистердин курамынын квалификациясын ашыруу;

— аскердик-медициналык тармакта илимий изилдөөлөр алып баруу эсептелет.

Аскердик-медициналык факультетке республикабыздын медициналык жогорку окуу жайларынын дарылоо факультетинде 4 жылдын ичинде эң жакшы жана жакшы бааларга окуган, ден соолугу чың жана жеткилең студенттер аскердик-адистик сынагынын негизинде, атайын экзамен жана тест сыноолорунун натыйжаларына карап кабыл алынышат.

Факультетке кабыл алынган студенттер «курсант» статусуна, ошону менен бирге мыйзамда белгиленген жеңилдиктерге ээ болушат.

Аскердик-медициналык факультеттин курсанттары республикабыздын медициналык илимий борборлорунда Ташкент Медициналык академиясы клиникасы жана окуу бөлүмдөрүндө, Борбордук аскердик клиникалык госпиталда уюштурулган окуу базаларында билим алышат. Факультетте окуу жараяны 2 жыл, б.а. медициналык жогорку окуу жайынын 5—6-курстарында улантылат.

Аскердик-медициналык факультетти аяктаган курсанттарга Коргоо министринин токтому менен баштапкы — «Медициналык кызматтын лейтенанты» офицердик наамы берилет. Медициналык кызматтын лейтенанттары Куралдуу Күчтөрдүн аскердик бөлүктөрүндө «Медициналык пункттун башчысы» жана «Медициналык кызматтын башчысы» кызмат орундарында өз адистиктери боюнча ишин улантышууда.

Өзбекстан Республикасы Улуттук гвардиясынын аскердик-техникалык университети

Өзбекстан Республикасы Улуттук гвардиясынын аскердик-техникалык университети 2017-жылы октябрда мурдагы Ташкент Жогорку аскердик техникалык окуу жайынын базасында түзүлгөн.

Университет азыркы күндө коопсуздук боюнча Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнүн курамы жана укук коргоочу мекемелер үчүн кадрларды даярдап берет.

1.2. Жогорку аскердик окуу жайларына кабыл алуу тартиби жана эрежелери

Келечекте офицер болууну калаган аскердик адистерибиз мөөнөттүү кызмат учурунда сыноолордон ийгиликтүү өтүшсө, окууну улантууда жана окуу доору да аскердик кызмат мөөнөтүнө кирет.

Жогорку аскердик окуу жайын аяктаган орто маалыматтуу, кабыл алуу шарттары, о.э., кесипке жөндөмдүүлүк сыноолорунун бардык шарттарына жооп берген жогорку кулк-мүнөздүү жана эмгекчил сапаттарга ээ Өзбекстан Республикасынын жарандары кабыл алынат.

Кесиптик адистиги жана кызмат мөөнөтүнө карабастан, кызматтагы аскердик кызматчылар жана запаска бошотулган аскердик кызматка милдеттүүлөр 23 жашка чейин, жаш жарандар, аскердик кесипке багыттоочу окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрү окууга кире турган жылы 1-сентябрга чейин 17 жашка толо турган, башка окуу жайларынын окуучулары 21 жашка чейин аскердик окуу жайына кабыл алынат.

Мөөнөттүү кызматтагы аскердик кызматчылар окууга кирүү жылынын 1-апрелине чейин эреже боюнча командирине жазуу түрүндө рапорт тапшырат. Жаш жарандар болсо, окууга кирүү жылынын 1-майына чейин жашоо жайындагы райондун же шаардын коргоо иштери бөлүмдөрүнө арыз жазышат. Коргоо министрлиги жогорку аскердик окуу жайларына окууга кирүү жылынын 10-июнуна чейин документтерди кабыл алат.

Кесипке жөндөмдүүлүк сынагы үчүн талапкерлердин келүү убактысын жана ордун окуу жылынын башчысы коргоо иштери башкармалары о.э. бөлүк командирлери аркылуу кабар кылат. Алар болсо, өз кезегинде, талапкерлерди акысыз жол акысы документтери менен камсыздашат. Окуу жайына келген абитуриенттер акысыз тамак-аш жана жатакана менен камсыздалат.

Кирүү экзамендери башталганга чейин, талапкерлер окуу жайында медициналык кароодон өтүшөт. Ден соолугундагы кемчилдиги себеп медициналык кароодон өтө албаган абитуриенттер экзамендерге коюлбайт. Бардык абитуриенттер жалпы дене тарбиялык даярдыктар боюнча күчтүүлүк, чыдамкайлык жана шамдагайлык (турникте тартылуу, 3 км ге кросс жана 100 м ге чуркоо) ошону менен бирге кесиптик-рухий атайын сынак усулу боюнча квалификация экзамендерин тапшырат. Келечектеги аскердик кесип талаптарына жооп бербей турган абитуриенттер жалпы билим берүүчү предметтер боюнча экзамендерге коюлбайт жана талапкерлер тизмесинен өчүрүлөт.

Бардык жогорку окуу жайлардын абитуриенттери сыяктуу курсанттыкка талапкерлер да тест түрүндө математика, физика, эне тили жана адабият

предметтеринен кирүү экзамендерин тапшырышат. Тест сыноолору үч тилде — өзбек, орус жана каракалпак тилинде өткөрүлөт.

Өзбекстан Республикасы Президентинин 2017-жыл 4-апрелдеги токтому-нун негизинде, аскердик кызматты өтөө убагында күжүрмөн коомдук-саясий даярдыктан жогору натыйжаларды көрсөткөн, мөөнөттүү аскердик кызматты аяктагандан соң орнотулган формадагы мүнөздөмөсү бар жогорку аскердик окуу жайына кирүүчү жарандарга өздөрүнүн тест сынактарында чогулткан баллдарынын 50 пайызы өлчөмүндө артыкчылык берилет.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин 2004-жыл 12-апрелдеги «Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү сержанттарынын статусу жөнүндөгү» токтомуна ылайык сержанттар курамында 5 жыл чын жүрөктөн кызмат өтөгөн аскердик кызматчыларга тест сынактарында топтошу мүмкүн болгон максималдык баллдан 20 пайыз өлчөмүндө артыкчылык сунушталат жана о.э., «Эң жакшы сержант» республикалык конкурстун жеңүүчүлөрү жогорку аскердик окуу жайларына сынактан сырткары кирүү укугуна ээ болушат. Аскердик кесиптик багыттау лицейлердин бүтүрүүчүлөрүнө кирүү убагында тест сынактарында топтошу мүмкүн болгон максималдык баллдан 10 пайызга чейин кошумча артыкчылык берилет.

Окуу жайына кабыл алынгандар толук мамлекеттик камсыздоого ээ аскердик кызматта болушат. Окуу сессияларынын натыйжаларына көрө, эң жакшы окугандарга айлык акча төлөмүнүн 50 %, жакшы бааларга өздөштүргөндөргө болсо, акчалай төлөмдүн 25 % өлчөмүндө кошумча акча берилет.

Окуу мезгилинде курсанттарга кышында эки жумалык каникул, окуу жылы аяктагандан кийин болсо, бир айлык каникул жана аны өткөрүү жайына чейин акысыз жол документи берилет. Окуу жайындагы окуу мөөнөтү төрт-беш жыл жана ал жылдар Куралдуу Күчтөр катарында кадр курамындагы кызмат жылдары стажына эсептелет. Окуу жайын аяктагандарга «лейтенант» аскердик наамы берилет жана багытына ылайык, мамлекеттик үлгүдөгү диплом жана төш белгиси тапшырылат.

Текиерүүчү суроолор

1. Өзбекстанда кандай аскердик жогорку окуу жайлары бар?
2. Өзбекстандагы аскердик жогорку окуу жайларынын уюшулган датасы жана тарыхын айтып бер.
3. Аскердик жогорку окуу жайларына орто маалыматтуу жаштарды кабыл алуу тартибин айтып бер.
4. Мөөнөттүү аскердик кызматтагы аскердик кызматчылар жана кызматты өтөп болгондорго кандай артыкчылыктар берилет?

2-бўлим. **ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КУРАЛДУУ КҮЧТӨРҮ КОШУУНДАРЫНДА ТАРБИЯЛЫК ЖАНА КҮЖҮРМӨН САЛТТАРДЫН ОРДУ**

2.1. Командирлер, башчылар жана алардын өздүк курамды тарбиялоодогу орду

Командир аскердик жетекчи гана эмес, о.э. өз кол астындагылардын тарбиячысы эсептелет. Башчынын бул касиети Куралдуу Күчтөр жоболорунда, оболу, Ички Жободо көрсөтүлгөн. Командирлер жана башчылар аскердик-саясий жактан ар тараптуу даярдалган, заманбап согуштук сырларды, жаңы курал жана күжүрмөн техниканы терең билген, өзүндө руханий-ахлактык сапаттарды камтыган, аскердик илимдин, педагогика жана психологиянын заманбап ийгиликтерине таяна турган устат жана тарбиячылар саналышат.

Командирлер жана башчылар тарбиячы катары эгемендүүлүк идеяларына туруктуу ишеним, жогорку укуктук жана руханий маданият, Мекенге, элине жана Президентине бектик сыяктуу сапаттарды тарбиялоо үчүн кол астындагылардын ортосунда активдүү тарбиялык жумуштарды алып барууда. Өздүк курамга бар билими, чебердиги, адамдарды ишендире алуу, жогорку ахлактык сапаттар, үлгүлүү кулк-мүнөзү жана жеке өздүк үлгүлөрүн сиңдирүү, элибиздин менталитети, үрп-адаттары жана салттары, диний ынанымы, ата-бабалардын салтына бектик, бабаларыбыздын тарыхый тажрыйбаларын түздөн-түз эсепке алган түрдө иштерин уюштурушкан.

Күжүрмөн даярдык ар бир армиянын биринчи даражалуу милдети болуп келген жана ушундай болуп келүүдө. Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүндө да күжүрмөн даярдык башкы милдеттерден эсептелет. Ал убактылуу жана мезгилдүү мүнөзгө ээ болуп, бир жайда токтоп калбайт. Мамлекетибиз жана Куралдуу Күчтөр жетекчилери күжүрмөн даярдыктын туруктуу өркүндөшү, ошону менен бирге сапаты өсүп барышына ар тараптан көңүл буруп келишүүдө. Бул талаптарды аткаруу үчүн армия материалдык жана техникалык жактан туруктуу түрдө камсыздалууда, бөлүк жана бөлүмдөр мыкты билимге ээ болгон өздүк курам менен камсыздалууда, анын саясий, руханий-ахлактык, рухий, патриоттук тарбиясына көңүл бурулууда.

Күжүрмөн даярдыкты уюштуруу бардык командирлер, штаб командалык курамы жана тарбиялык иштер бөлүмдөрүнүн биринчи даражалуу милдети эсептелет жана ал Өзбекстан Республикасы Президенти — Куралдуу Күчтөр

Жогорку Башкы Кол башчысынын көрсөтмөлөрү жана Коргоо министринин буйругу менен белгиленген пландын негизинде ишке ашырылат.

Бөлүк жана бөлүмдөрдөгү күжүрмөн даярдык түздөн-түз командирдин жетекчилигинде түзүлөт, ал ар кандай сабакты жогорку даражада өткөрүүнү уюштура билиши керек. Ар кандай категориядагы командирдин тажрыйбасы өз куралын кандай чебердик колдоно алышы менен гана эмес, аны кол астындагыларга үйрөтө алышы менен да өлчөнөт.

Күжүрмөн даярдык армия турмушунун бардык багыттарын камтып алган. Алар бири-бири менен өз ара тыгыз байланышта. Күжүрмөн даярдыкты камсыздоо күжүрмөн жана коомдук-саясий даярдыктын бардык багыттары, кызматты уюштуруу, ички жана гарнизондук күзөтчүлүк кызматы, күжүрмөн кезметке багытталган. Күжүрмөн даярдыктын негизги элементтеринен бири сергектик. Сергектик дайыма душман чабуулун кайтарууда башкы ролду ойногон. Мына ушундан келип чыккан түрдө ар бир жаш аскер Куралдуу Күчтөрдүн катарына келгенде, оболу, сергек жоокер болууга салтанаттуу түрдө ант берет.

Аймагыбызда аскердик-саясий кырдаалдын татаалдашы аскердик кызматчылардын даярдыгында командирлердин алдына өзүнчө жоопкерчилик жүктөйт. Алардын идеологиялык жактан чыныккан, улуттук эгемендүүлүк идеяларына, эли жана Президентине берилген, сергек аскерлер болуп жетишүүсүнө өзгөчө көңүл бурулат.

2.2. *Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнүн күжүрмөн салттары*

Күжүрмөн салттар — бул армия жана аскердик флотто тарыхтан жаш муунга өтүүчү согушуу жана аскердик кызматты өтөө адеп-ахлак эрежеси. Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү элибиздин улуттук жашоо денгээли, салттары, үрп-адаттары жана жалпы адамзаттык баалуулуктары кайра курулуп жаткан бир убакта, Куралдуу Күчтөрүбүз күжүрмөндүк салттарына ээ бир ааламга — эрдик жана кайраттуулукка үндөйт. Энедей, нандай ыйык Мекен түшүнүгүнө шерик кылат, анын сакчысы болуу ушунчалык ардактуу экендигин үйрөтөт. Күжүрмөн салттар Өзбекстан Республикасы Мекен, Эгемендүүлүк, Эркиндик, Мамлекеттик желеги, Гимни, Республиканын Президенти — Жогорку Башкы Кол башчысы, Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү, Аскердик ант сыяктуу эгемендүүлүк себеп пайда болгон ыйык атамалар дилибизди сыймыкка толтурат.

Күжүрмөн салттар — эр кишини өз Мекенинин чек араларын татыктуу коргоого, ата-эне тынчтыгын, үй-жайын көз карегиндей асыроо, сакчысы,

ээси бар журт тынч болушуна, чексиз талааларда ырыскы өндүрүлүшүнө, дандырлары толо нан жабыла турган, жигит-кыздары ыр ырдоочу, энелери бешик терметип алдей айтчу, акылман бабалары жаштарды журттун жеткилең перзенттери кылып тарбиялай турган чоң мамлекетти жан дили менен сактоого жана коргоого үгүттөйт.

Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнүн салттары Улуттук эгемендүүлүк идеясы коомубуздун өнүгүүсүнүн идеологиялык принциптерин туюнтат. Ушул мааниде, бул идея мамлекетибиздин эгемендүүлүгүн чындоо, журтубузда эркин жана абат Мекен, эркин жана жыргал өмүр сүрүүгө кызмат кыла турган бирдиктүү жана үзгүлтүксүз окуу болуп саналат. Ал дал ушул теориялык коомдук чындыктын далили катары ачыкка чыгып, өзүнө мүнөздүү калыптануу мыйзам ченемдүүлүгү жана касиеттерине ээ болгон жалпы улуттук окуя эсептелет. Улуттук эгемендүүлүк идеясы журтубузда жашаган ар бир улут, социалдык топ, партия же катмардын өкүлү үчүн жалпы ченем болуп саналат. Өзбекстан элинин, эгемендүүлүктү чындоо жолунан бараткан коомубуздун жалпы идеясы эсептелет.

Улуттук мамлекеттүүлүк салттарыбызды асырап-абайлоо, өлкөбүз чек араларынын бүтүндүгү, о.э. коопсуздугун камсыздоо, жарандарыбызда жат идеяларга каршы идеологиялык иммунитетти калыптандыруу, аларды эркин жарандык коомду куруу жолунда бириктирүү, Мекендин өнүгүүсү, журт тынчтыгы, калктын жыргалчылыгы ишине багыттоо — бул идеянын негизги максаты саналат.

Аскердик ант. Анттын тарыхы алыскы өтүмүшкө барып такалат. Мисалы, Жаангер Амир Темур кошуундарында мындай салт болгон: ар бир кошуундун аскердик кол башчысы, эрежеге көрө, кошуундар кароосунун алдынан өкүмдарга өз бөлүмдөрүн тааныштырган жана ага ишенимдүү калууга ант беришкен. Жалалиддин Мангуберди, Бабурдун кошуундарында да ушуга окшош ант берүүгө амал кылынган. Ар бир доордо аскер: «Бул антымды бузсам, мыйзамдарда белгиленген жазага жана элдин жек көрүүсүнө туш болоюн», деп ант берген жана ага ишенимдүү калган.

Аскердик ант — Куралдуу Күчтөрүбүздүн ар бир жоокеринин бүткүл өмүрүнүн аягына чейинки ар-намыс мыйзамы. Антты бузуу — Мекен алдындагы оор кылмыш. Ант берүүчү Өзбекстан Республикасынын бүтүндөй элине кайрылып, «Эгерде мен бул салтанаттуу антымды бузсам, мыйзамдарда белгиленген жазага жана элдин жек көрүүсүнө туш болоюн», деп ант ичет. Аскердик анттын тексти 1992-жылы 3-июлда Өзбекстан Республикасы Жогорку Кеңешинин токтому менен тастыкталган.

*Мен (фамилиясы, аты, атасынын аты), **Озбекистан Республикасынын** Кўрагдуу Кўчтору катарына кирип жатып, элиме, Президентиме туруктуу болууга саттанаттуу ант беремин.*

*Мен **Озбекистан Республикасынын** Конституциясын жана мыйзамдарын ыйык билип, аларды сактоого, аскердик жоболорду, кол башчы жана командирлердин буйруктарын созуз аткарууга, аскердик тартипти сактоого, адал, баатыр жана сергек жоокер болууга ант беремин.*

*Соңку демим калганга чейин **Ана** Мекенимдин ишенимдүү перзенти болуп калууга, аскердик кызматтын бүткүл тоскоолдуктарын жана кыйынчылыктарын чыдамкайлык менен жеңүүгө, мамлекеттик жана аскердик сырларды бекем сактоого бабаларымдын руху алдында ант беремин.*

*Сүйүктүү **Озбекистанымдын** нурдуу келечеги үчүн анын мамлекеттик кызыкчылыктарынын жана көз карандысыздыгынын коргоочусу болууга ант беремин.*

Эгерде мен бул саттанаттуу анттымды бузсам, мыйзамдарда белгиленген жазага жана элдин жек карүүсүнө туш болоюн.

Өзбекистан Республикасынын алгачкы жолу аскердик кызматка кабыл алынган же аскердик кызматты өтөбөгөн жана биринчи жолу аскердик жыйындарга чакырылган жараны аскердик бөлүктүн күжүрмөн желеги алдында аскердик ант берет.

Аскердик антты:

— жардамга келген, мобилизациялык чакыруу резервине келген жоокерлер жана матростор, алар тийиштүү программаларды өтөгөндөн кийин, жоокер жана матростордун негизги милдеттерин, аскердик анттын аскердик бөлүк күжүрмөн желеги жана аскердик тартиптин маңызын өздөштүргөндөн соң аскердик бөлүккө жетип келген күндөн баштап, эки айдан кечиктирбей;

— аскердик окуу жайларынын мурда ант бербеген курсант жана угуучулары дал ушул мөөнөт убагында ант беришет.

Аскердик ант бергендер менен, аскердик анттын мааниси жана мыйзамдардын Мекен коргоонусу боюнча шарттары жөнүндө бөлүмдөрдө түшүндүрүү иштери жүргүзүлөт. Аскердик ант берүүнү тарыхый, күжүрмөн жана эмгек данкы жайларында, о.э., Мекендин эркиндиги жана эгемендүүлүгү үчүн согуштарда шейит болгон жоокерлердин боордоштук көрүстөндөрүндө өткөрүү мүмкүн. Аскердик ант берүү күнү бул бөлүк үчүн жумуш жасалбай турган күн саналат жана майрам күн катары белгиленет (51-сүрөт).

Аскердик ант мамлекеттик көз караштан Мекенбизди татыктуу коргоо боюнча аскердик кызматчыга коюлган негизги талаптарды өзүндө камтыган

51-сурат. Аскердик антты кабыл алуу аземи.

укуктук акт. Бул — эгемендүү Мекенибиз, анын суверенитети жана аймактык бүтүндүгүн коргоо боюнча чыныгы күжүрмөн аракеттер жараяны же тынчтык доорундагы күжүрмөн окуулардын түрдүү шарттарында жоокердин кулк-мүнөзү нормаларынын өзүнө мүнөздүү топтолгон көрүнүшү саналат.

Коомдук-саясий көз караштан ал жоокерлерди Мекенге өз жанын аябай кызмат өтөөгө, аскердик бурчка татыктуу болууга үйрөтөт жана өзүндө элибиздин эң ыйык сапаттарын жана бийик мекенчилдик сезимдери, улуу бабалардын салттары жана керээздерине татыктуулугун камтыйт. Бүгүнкү күндө Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнүн жоокерлери бабаларыбыздын эрдиктерине татыктуу калышууда жана аларды улантышууда. 1999—2000, 2005-жылдарда мамлекетибиз аймактарына бир топ террористтик күчтөр бастырып киргенде, жоокерлерибиз өз Аскердик анттарына татыктуу түрдө Мекенибизди душмандан коргошту.

... 5-август күнү эрте таңда чалгынчылар берген маалымат боюнча душман жайгашкан жер авиация бөлүмү тарабынан көздөн кечирилип, көрсөтүлгөн жайларга сокку берилди. Өздүк топ тарабынан майданды тазалоо иштери башталды. Жашынып калып, жанын сактап калууга умтулган душман кокусунан атышууларды баштады. Топ тезинен ыңгайлуу позицияга өтүп, душманга каршы согушка кирди. Душман күчү көп болгондуктан, жоокерлер курчоодо калышты.

Айрыкча, үнкүргө жашынып, сокку берүүгө аракеттенип жаткан душман менен согуш оор болду. Ага сержант Маруфжан Ражабов ыңгайлуу позицияны ээлеп, душманга сокку берип жатканына карабай, душман огу аны жаралады, бирок ал согушту улантты. Бөлүм фельдшери Кахраман Мадалимов ага жардамга келди. Өз жанын коопко коюп болсо да, жараланган жоокердин өмүрүн сактап калууга ашыкты.

Өз адамдык, кесиптик жана кызмат бурчун ок жамгыры астында аткарууга киришкен Кахраман кыска мөөнөттө жаралуунун алдына келди жана анын жарасын байлады. Бирок душмандын ок жамгыры аны да четтеп өтпөдү. Кахраман жараланып жаткан катарлашын ойлогон эле. Кантсе да анын өмүрүн сактап калуу керек. Ал бар күчүн топтоп, жаралууну көтөрдү да, аракетке түштү.

Душман чеби жайгашкан жерге аёосуз сокку берип жаткан келишим негизиндеги аскердик кызматчы сержант Улугбек Барнаев кыска мөөнөттүү тынымдан пайдаланып, Кахраман Мадалимов жана Маруфжан Ражабовго көмөк берүү үчүн өзүн согуш майданына атты. Ошол учурдагы согуш келишим негизиндеги аскердик кызматчылар — Кахраман Мадалимов, Маруфжон Ражабов жана Улукбек Барнаевдер үчүн акыркы согуш болду. Баатыр жоокерлер акыркы демине чейин жоокердик бурч, аскердик достук, эрдик, адамгерчилик, Мекен жана эл алдындагы өз Аскердик анттарына татыктуу калышты.

2005-жылы 13-майда Андижан шаарында кайгылуу окуя болду. Бир топ террористтер шаардын бир канча объекттеринде диверсиялык иштерин жасоого аракет кылышты. Бирок бул караөзгөй максаттарына жетүүлөрүнө жол берилбеди. Атайын кошуундар тарабынан өз убагында көрүлгөн чаралар себеп террористтер колго алынып, мыйзам чегинде жоопкерчиликке тартылды. Бирок бул аракеттердин жүрүшүндө күжүрмөн милдетти аткарып жаткан капитан Бахрам Жораев баатырларча курман болду. Бул Мекенибиз кызматчыларынын журтубузду ар дайым коргоого жана аскердик ант талаптарын аткарууга даярдыгын көрсөтөт.

Сонку деми калганга чейин Мекени, эли, ыйык өзбек жеринин чыныгы перзенти болушкан, улуу бабаларыбыз — Шырак, Тумарис, Спитамен, Муканна, Махмуд Тарабий, Жалалиддин Мангуберди, Амир Темур, Захириддин Мухаммад Бабур, падышалык Орусиянын баскынчылык саясатына каршы эрдик менен күрөшкөн боштондуктун курмандыктары, XX кылымдын 20—30-жылдарында улуттук эгемендүүлүгүбүз үчүн өз жанын аябаган өзбек элинин асыл перзенттери, экинчи дүйнөлүк согуш жылдарында дүйнөнү фашизмден бошотуу жолунда курман болгон жердештерибиз; 1999—2000, 2005-жылдарда Мекенибиз чек араларына суурулуп кирүүгө аракеттенген террористтерге каршы аракеттерде өмүрүн берген Бахрам Жораев, Сайёр Садинов, Алишер Салимов, Бабуржан Ганиев, Юнусжан Ахунов, Махмуджан Жалилов жана башка жоокерлердин руху алдында ант берет. Ушул себептен да Ант аскердик кызматчы үчүн ыйык эсептелет.

Аскердик бөлүктүн Күжүрмөн желеги. Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрү аскердик бөлүгүнүн Күжүрмөн желеги — аскердик данк, эрдик жана ар-намыстын символу саналат. Ал Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнүн ар бир аскердик кызматчысына анын Мекенге патриоттук менен кызмат кылуу, аны чыдамкайлык жана чебердик менен коргоо, өзүнүн соңку тамчы каны жана өмүрүн да аябастан сүйүктүү топурактын ар бир карышын туруктуулук менен коргоодой болгон ыйык бурчу жөнүндө эскертме болуп эсептелет.

Күжүрмөн желек аскердик бөлүккө ал түзүлүшү менен Өзбекстан Республикасы Президенти наамынан Коргоо министрлиги өкүлдөрү тарабынан тапшырылды. Күжүрмөн желек бөлүктүн атталышын жана номерленишинин өзгөрүшүнө карабастан, бардык кездерде аскердик бөлүктүн ыктыярында сакталат. Аскердик бөлүк аталышы жана номерленишиндеги өзгөрүүлөр Өзбекстан Республикасы Президентинин Күжүрмөн желек тапшыруу убагында бериле турган Жарлыкта жазып өтүлгөн.

Күжүрмөн желек ар дайым өз аскердик бөлүгү менен, согуш майданында болсо, бөлүк күжүрмөн аракеттери аймагында болот. Бөлүктүн бүтүн өздүк курамы согуш Күжүрмөн желекти жан-дили жана чыдамдуулук менен коргоого, анын душман тарабынан эзленишине жол бербөөгө мажбур. Азыркы күндөрдө Куралдуу Күчтөрүбүз жоокерлерди тынчтык өкүм сүргөн кезде өз бөлүктөрүнүн Күжүрмөн желектерин ишеним менен коргоп, күжүрмөн саясий даярдыктагы ийгиликтерге жетишүүгө жетеледи. Күжүрмөн желекти коргоого сакчы посту коюлууда, бул эн жоопкерчиликти посттордон эсептелип, эн жакшы жоокерлерге ишенип тапшырылат. Жайылган Күжүрмөн желек астында жоокер-матростор, сержант-старшиналарды ардактуу колдоо көрсөтүү менен фото сүрөткө алынат.

Текшерүүчү суроолор

1. Командирлер, башчылар жана алардын өздүк курамды тарбиялоодогу орду жөнүндө айтып бер.
2. Куралдуу Күчтөрдүн күжүрмөн салттарын сана.
3. Аскердик ант берүүнүн тартиби кандай?
4. Аскердик антка туруктуу болуп курман болгон замандаштарыбыз жөнүндө айтып бер.
5. Аскердик бөлүктүн Күжүрмөн желегинин мааниси эмнеде?

1-бөлүм. ЖАЛПЫ КОШУУНДУН СОГУШТУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Ыктымалдуу каршылаш душман менен бетме-бет келүү абалында чабуулга өтүү жана кокустан чабуулга өтүү усулдары

Душман менен бетме-бет келүү — кошуундардын карама-каршы жак бөлүмдөрүнүн коргонууда турган абалы. Ал душман кандай чекти ээлеген, катуу коргонууда туруп аны кармап калган, анын күжүрмөн тартибин жарып өтүүгө жол койбогон, чабуулга өтүүчү жакты коргонууга өтүүгө мажбур кылган абалда пайда болушу мүмкүн.

Душман менен бетме-бет чабуулга өтүү баштапкы абалдан башталат. Баштапкы абал — окоп болуп эсептелип, аны жоокер жашыруун абалда командир көрсөткөн убакытта ээлейт. Жоокер чабуул үчүн баштапкы абалда душмандын ыктымалдуу чабуулун кайтарууга дайыма даяр болушу керек.

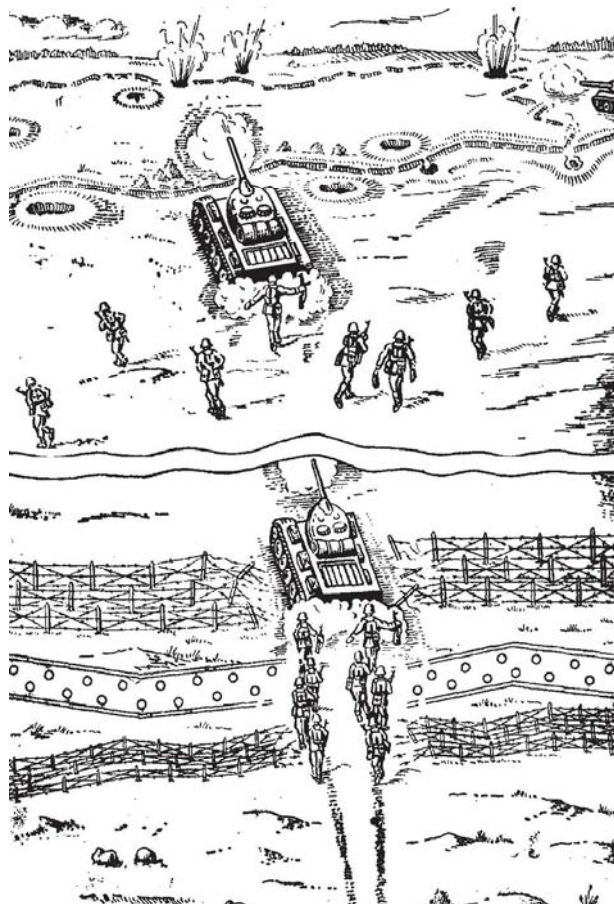
Чабуулга даярдануу убагында жоокер өзү жана группасынын милдетин; мина-жарылуучу тоскоолдуктардан өтүү тартибин аныктап алат; куралдын шайлыгын жана согушка даярдыгын, белгиленген нормадагы ок-дары бар-жоктугун, өздүк коргонуу каражаттарынын бар экенин жана анын ишке жарамдуулугун текшерет; кийим-кечектерин жана ага тагыла турган жабдыктарды көрүп, түзөйт жана сигналдарды үйрөнөт.

Группанын позициясына танктар жакындашканда, командирдин «**Guruh, hamlaga shaylan**» командасынын негизинде жоокер куралын октоого, аны сактагычтан (предохранитель) чечүүгө, кол гранаталарын аракетке даярдоого (запалдар коюлат), найза-бычакты орнотууга мажбур. Танктар группанын позициясына келээри менен «**Guruh, hamlaga olg'a**» командасы боюнча жоокер тезинен окоптон секирип чыгат жана башка жоокерлер менен ушул багытта чабуулга өткөн танктын артынан чуркап же тез адымдап, алга аракеттенет.

Жөө аскердин (пехота) күжүрмөн машинасы (бронетранспортер — БТР) бул убакытта душманга ок аткан абалда группанын мина-жарылуучу тоскоолдуктарынан өтүшүн камсыздап, группанын артынан марага аракеттенүүгө даяр абалда турат. Өздүк курамдын мина-жарылуучу тосмолордон өтүшү жана коргонуунун алдыңкы марасына чабуулу жөө тартипте кокусунан чабуул жасоого окшоп ишке ашырылат.

Чабуул маалында жоокер группанын чабуул багытындагы жайды жана канаттарды күзөтүп, жайдын абалы, андагы предметтерге жашынган абалда траншея жана байланыш жолдоруна сырттагы душманга жакын согуш каражаттарын жана гранаталарды колдонуп, душманды өз убагында табат жана жок кылат. Танктардын аракети токтоп калбашынын жана чабуулдагы группа жоокерлеринин алардан бөлүнүп калуусуна мажбур этилүүсүнүн алдын алат. Ошондуктан ар бир жоокер душмандын аракетин тез байкап алып, токтоосуз душмандын ок атуу каражаттарын, оболу, танкка каршы жана жандуу күчтөрүн жок кылуу үчүн ок атат.

Кокустан чабуулга өтүү. Кокустан чабуулга өтүү алдынан жоокер өз группасынын курамында командир көрсөткөн жайга жашыруун жайгашат,

52-сурат. Группанын төсмөлөрүн танк изинен жүргөн абалда басып өтүшү.

ал жерде куралын жана күжүрмөн техниканы даярдайт, о.э. душмандын жерден, абадан боло турган чабуулдарын кайтарууга дайыма күжүрмөн шай абалда турат.

Аткарылып жаткан тапшырмага, жайдын характери жана кырдаалдын башка шарттарына көрө, жоокер мотоаткыч группанын курамында жөө аскердин күжүрмөн машинасында, жөө же танкта десант түрүндө аракеттениши мүмкүн.

Жөө аскердин күжүрмөн машинасында (бронетранспортер) чабуулга өткөндө жоокер алдын ала түшүүгө даярданат. Мында ал негизги көңүлүн өзүнүн жеке экипировкасына, куралынын шайлыгына, белгиленген ок-дары нормадалыгына, мындан сырткары, куралдын октолбогондугуна каратат. Эгерде «**Qurol o'qlansin**» командасы берилген болсо, автомат сактагычка коюлгандыгын текшерет, найза-бычак чыгарып алынат.

Секция курамындагы жоокерлерди күжүрмөн машиналарга өткөрүү үчүн машинанын жанындагы белгиленген жайда «**Mashinaga**» командасы (сигналы) боюнча тизилишет. «**Joylarga**» командасын (сигналы)да жоокерлер дөңгөлөктөр, чынжырлар, бут көө турган жайдан пайдаланып, күжүрмөн машинадагы орундарды ээлейт.

Жайгашуу маалында курал ыңгайлуу кылып алынат (ПК пулемёттон сырткары). Пулемёт жайгаштырылып жатканда, аскердик кызматчы же артта турганга узатылат.

1.2. Жоо тартипте чабуулга өтүү

Секция командиринин жөө тартипте чабуулга өтүү боюнча «**Seksiya, piyoda tartibga tayyorlan**» командасын алган механик-айдоочу (айдоочу) күжүрмөн машинанын аракеттенүү тездигин азайтат, жоокер машинадан куралын чыгарып, аны сактагычка коёт жана жөө жүрүүгө даярданат.

Жоокердин күжүрмөн машинадан чыгуусу (жөө абалга өтүү) — арткы эшик аркылуу; бронетранспортердон люк аркылуу ишке ашырылат. Күжүрмөн машинанын жөө абалга өтүү марасында секция командиринин «**Mashinalarga**» командасы боюнча механик-айдоочу (айдоочу) аракетин жайлатат же жайдын шарты жана бар болгон далда жерде кыска мөөнөткө токтойт. Секция командиринин командасы боюнча жоокер күжүрмөн машинадан секирип түшөт. Чабуул башталаары менен жоокер чабуул жасалып жаткан объект жана алардан өтүү тартибин аныктап алат.

Танктын артынан изме-из жүрүп, ал өзүнүн огу менен душмандын атуу каражаттарын жок кылат, оболу, танкка каршы каражаттарды, секциянын

аракетине тоскоол боло турган эн кооптуу буталарды өз убагында танкка көрсөтөт.

Чабуулдун кескин болушу — ийгиликтин гаранты саналат. Миналанган аянтка жакындаганда группа командиринин «**Guruh, mening ortimdan bir (ikki) kolonna bo‘lib, minalashtirilgan maydondan ochilgan yo‘lakka, yugur**» командасы боюнча пулемётчу биринчи болуп коридорго жакындашат, ок атуу группанын аракетин калкалап турат. Калган жоокерлер болсо бир колонна болуп тизилип, танктын артынан анын изинен же даярдалган коридордон жүрүп, жөө аскерлердин күжүрмөн машинасы (бронетранспортер)нын октуу калканы артында миналанган жайды басып өтөт. Миналанган жайдан өтүп болуп, жоокер группа командиринин «**Guruh, jangga olg‘a**» командасы боюнча дагы группалык чынжырда өз ордун ээлеп, жүргөн абалда душманга карата ок чыгарып, кескин түрдө чабуул объектине карай аракеттенишет.

Траншеяга 30—35 м жакындаган жоокер командирдин «**Granata bilan o‘t och**» командасына карап, гранатаны траншеяга ыргытат жана өтө кескин түрдө, энкейген абалда коргонуунун алдынкы марасына чуркап чыгат, душманды жакын аралыктан ок атып жок кылат жана көрсөтүлгөн багытты көздөй токтоосуз чабуулду улантат.

Эгерде жоокер траншеяда же байланыш жолунда согуш алып барууга аргасыз болсо, анда тез аракеттениши керек. Траншеяга же байланыш жолуна кирүүдөн мурда жоокер граната ыргытат жана автоматтан бир-эки жолу ок чыгарат. Траншеяда же байланыш жолдорунда душман тарабынан орнотулган «кирпи», «айры» жана башка көрүнүштөгү зымдуу тоскоолдуктар найзабычактар менен жогоруга чыгарып ташталат же граната менен жардырылат. Эгерде муну аткаруу мүмкүнчүлүгү болбосо, мындай участка жогорудан жашыруун айланып өтүлөт.

Душман траншеясында аракеттенип жатканда, кунт коюп траншеяда мина жана башка жарылуучу курулмалар жоктугун көздөн кечирүү керек. Мина-жарылуучу тосмолор табылганда, аларды зыянсыздандыруу зарыл, мүмкүнчүлүгү болбосо, анык көрүнүүчү эскертүүчү белги коюлушу керек.

Душманды мындай шартта жок кылуу аябай кыйын, жоокер, негизинен, кол күрөшү алып баруу чеберлигине, куралы жана күчүнө ишенип, мында найза саюу, кундак (магазин) же жөө аскердин күрөгү менен урууну, граната ыргытуу жана жакын аралыктан ок чыгарууну эсепке алышы керек.

Мотоаткыч группа взводдо батальон резервинин курамында, штурмчу группада жана күжүрмөн аракеттениши, андан сырткары, тактикалык десанттын алдыңкы группасында аракеттениши мүмкүн.

Эрежеге көрө, мотоаткыч группа 200 м фронтто чабуулга өтөт, мотоаткыч секциясы болсо жөө тартиптеги фронт боюнча 50 м де аракеттенет. Мотоаткыч группага кол салууда чабуул жасоо объекти жана кийинчерээк чабуул уюштуруу багыты көрсөтүлөт. Радио аркылуу күжүрмөн тапшырма коюлуп жатканда, группага кийинчерээк кол салууну уюштуруу багыты көрсөтүлүшү мүмкүн.

Мотоаткыч группанын чабуул объекти болуп, адатта, окоптогу же башка таяныч пункттун коргонуу курулмаларындагы душман, о.э. чабуул багытында жайгашкан танктар, группа жана замбиректер, пулемёттор жана башка ок атуу каражаттары эсептелет. Чабуул күжүрмөн тартиптеги мотоаткыч бөлүмдөрүнүн танктар, жөө аскердин күжүрмөн машиналарынын тез ок атуусу менен коштолуп кескин жана токтоосуз аракетте, душман менен жакындашканда болсо, аны жок кылуу максатында башка курал түрлөрүнөн атып, аракеттенүүсүндө туюнтулат.

Мотоаткыч группасынын өздүк курамы жөө абалга өткөндө, жөө аскердин күжүрмөн машинасында мээлөөчү-операторлор (бронетранспортер пулемётчулары) жана механик-айдоочу (айдоочулар)лар калышат, алар күжүрмөн машиналардын куралдарынан ок атып, согушта өз бөлүмдөрүн колдоп-кубатташат.

Тоо шартындагы чабуулда жайдын жүрүүгө кыйын бөлүктөрүндө мотоаткыч группа взводдон бөлүнүп, өз алдынча аракеттенет, секция болсо, эрежеге көрө, группанын курамында болот. Мотоаткыч группа (секция), адатта, жөө тартипте аракеттенет.

Чөл (талаа) шартындагы чабуулда группа (секция) душман коргонуусундагы аралыктардын жана ачык канаттардын ичине кескин түрдө кирип баруу жана таяныч пункттарына арт жактан олуттуу кол салуу үчүн кенири колдонот.

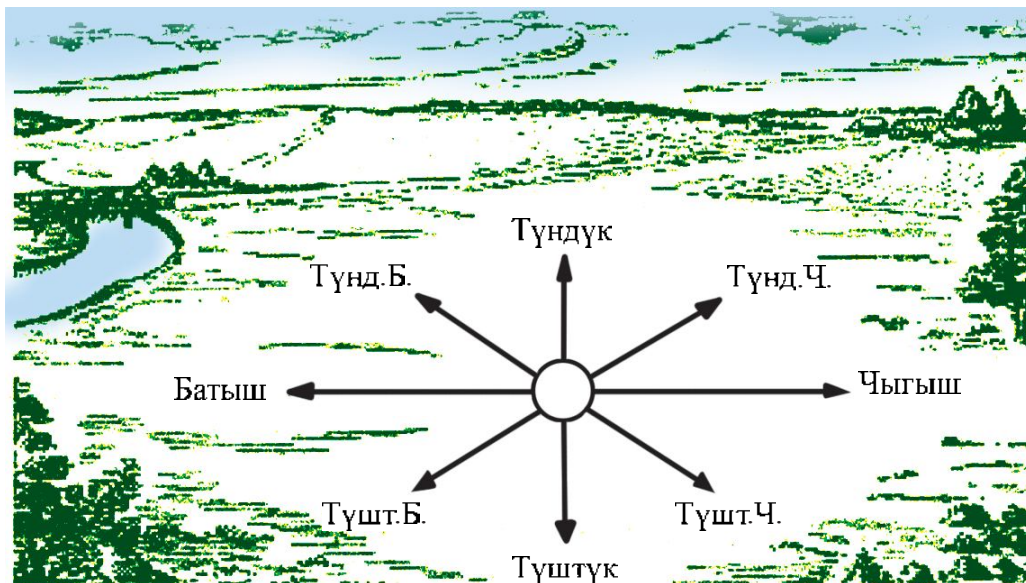
Текшерүүчү суроолор

1. Душман менен бетме-бет келүү абалында чабуулга өтүү тартибин баяндап бер.
2. Кокустан чабуулга өтүү тартибин түшүндүрүп бер.
3. Жөө тартипте чабуулга өтүү тартибин түшүндүрүп бер.

2.1. Турган ордунда түрдүү шарттарда картасыз ориентир алуунун өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү

Аймакта картасыз ориентир алуу өзгөчө мааниге ээ болуп, ал төмөнкүлөрдөн турат: горизонттун жактарын аныктоо; айланада курчап турган жергиликтүү предметтер жана рельефке салыштырмалуу өзү турган орунду аныктоо; жүрүү үчүн тандалган же көрсөтүлгөн багытты сактоо. Күжүрмөн абалдарда ориентир алууда жогоруда белгиленгендерден сырткары, өзүнүн жана душмандын кошуундарынын жайгашуу абалы о.э. багыты аныкталат.

Топографиялык карталар, аэрофотосүрөттөр, согуштук жана командалык-штабдык машиналарга орнотулган навигация курулмаларынын жардамында аймакта ориентир алуу мүмкүн. Согуштук абалдарда ориентир алууда төмөнкү жөнөкөй усулдарга негизделет: компас боюнча, асман жарыткычтары жана жергиликтүү буюмдардын белгилери аркылуу. Ушул

53-сурет. Горизонттун жактарынын жайгашуусу.

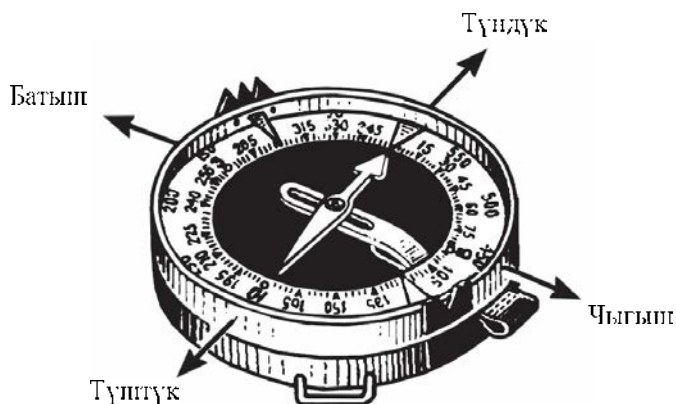
жөнөкөй усулдар менен ориентир алынса, алар горизонттун жактарын аныктоо жана кыймыл багытын сактап турууга жардам берет.

Турган ордундагы ар түрдүү шарттарда картасыз ориентир алуунун өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Ориентир алуу боюнча билимдерди дагы да байытуу максатында көнүгүүлөрдү практикалык түрдө өткөрүү сунуш кылынат. 10-класста өздөштүргөн маалыматтарга кошумча түрдө төмөнкү усулдардан бирине токтолуп өтөбүз.

Горизонттун жактарын талаа шартында аныктоо усулу. Ал үчүн компасан пайдаланылат. 53-сүрөттө горизонттун жактарынын талаа шартындагы жайгашуусу көрсөтүлгөн.

Горизонттун жактарын компастын жардамында (54-сүрөт) аныктоо үчүн ал горизонталдуу абалда кармап турулат, жебе тормозу коюп жиберилет жана компас анын шкаласынын нөл бөлүгү (Түнд.) жебинин түндүк учунун тушунда боло тургандай кылып кармалат. Бул абалда Түнд. шкаласынын бөлүгү (0°) түндүк багытын, Ч (90°) — чыгыш, Түшт. (180°) — түштүк, Б (270°) — батышты көрсөтөт.

Аймакта ориентир алуу жалпы же толук болушу мүмкүн. Өзү турган жердеги кыймыл багытын жана багыттын акыркы пунктуна жетип баруу убактысын болжолдуу аныктоо жалпы ориентир алуу деп аталат.

54-сүрөт. Компастын жардамында горизонттун жактарын аныктоо.

Толук ориентир алуу өзү турган жана түрдүү объекттердин жайгашкан ордулары жана кыймыл багытын аныктоодо толук тактыкка жетишүү болуп саналат. Толук ориентир алуу карталар, аэрофотосүрөттөр боюнча жана навигация курулмаларынын жардамында ишке ашырылат.

Ориентирлерди тандоо жана алардан пайдалануу. Өзү турган ордун, объекттер жана буталардын жайгашкан ордуларын о.э. кыймыл багытын салыштырып аныктоодо пайдаланыла турган жергиликтүү предметтер жана рельеф формалары ориентирлер деп аталат. Алар, адатта, формасы, түсүнө карай айырмаланат жана курчап турган аймакты кароо маалында оной таанылат.

Ориентирлердин аянттык, сызыктуу жана чекиттик түрлөрү бар. Аянттык ориентирлерге калктуу пункттар, токойдун өзүнчө бөлүктөрү, көлдөр, саздар жана башка чон аянттуу объекттер кирет. Мындай ориентирлер аймакты үйрөнүүдө оной таанып алынат жана эсте сакталып калат.

Сызыктуу ориентирлер анчалык чон болбогон кендикке ээ, чон узундуктагы жергиликтүү предметтер жана рельеф формалары болуп, аларга жолдор, дарыялар, каналдар, электр узатуу системалары, кууш ойдундар жана башкалар кирет. Эрежеге ылайык, алардан кыймыл багытын сактоо үчүн пайдаланылат.

Чекиттүү ориентирлерге түрдүү формадагы курулуштар, завод жана фабрикалардын куурлары, ретрансляторлор, көпүрөлөр, жолдордун кесилиштери, карьерлер, чуңкурлар жана анчалык чон аянтты ээлебеген башка жергиликтүү предметтер жана рельеф формалары кирет.

Аймакта ишенимдүү ориентир алууну камсыздоо көп жактан туура ориентир тандоого да байланыштуу болот. Күндүзгү кыймыл багытын сактоо үчүн алыстан оной тааныла турган ориентирлер тандалат, мисалы, өзүнчө чакан токойлор, мунара түрүндөгү курулуштар, дарактар жана ушуларга окшош чекиттүү ориентирлер. Кыймыл учурунда жаны ориентирлер тандалып барылат. Көрүнүш чектелген шарттарда кыймыл багытын сактоо үчүн сызыктуу ориентир тандалат. Кыш мезгилинде өзүнчө айырмаланып туруучу кара түстүү предметтерди ориентир үчүн тандаш керек, анткени кар катмарынын барлыгынан рельеф формаларынын белгилери сезилбей калат.

Ориентирлерди тандоодо ар түрдүү чекиттерден каралып, алардагы көрүнүштөр жана өз ара жайгашкандагы өзгөрүүлөрдү эсепке алуу зарыл.

Бул жагдай, негизинен, тоолуу аймактарга мүнөздүү. Ориентир катары тандалган предметтер жана рельеф формалары кээде тоо жолдорун бойлой жүрүп баратканда көзгө көрүнбөй калышы мүмкүн.

Ориентирлер мүмкүн болушунча алды жактан, бирдей узактыкта тандалат, бул буталардын жайгашкан ордун тез жана так көрсөтүүгө шарт жаратат. Ориентир оңдон солго, маралар боюнча болсо өзү турган жерден душман жакка карап номерленет. Ар бир ориентирге аны эсте сактоо үчүн ыңгайлуу, мүнөздүү белгилерди эсепке алып, шарттуу аттар коюлат, мисалы, бийиктик — «Жалпак», чакан токой — «Узун», «Сары жарака». Башчы тарабынан дайындалган ориентирлердин номерлери жана аттары өзгөртүлбөйт.

2.2. Предметтердин күнгө салыштырмалуу жайгашуусуна карап горизонттун жактарын аныктоо

Мындай предметтер күнгө салыштырмалуу төмөнкүчө жайгашат:

— көп дарактардын кабыгы түндүк жакта калыңыраак, түштүк жакта жука жана серпилмелүү (ак кайында аппагыраак) болот;

— карагайда экинчилик кабык (кочкул күрөң, жарылган) түндүк жакта денесин бойлоп жогоруга көтөрүлөт;

— дарактар, таштар, жыгач жана черепицалуу шиферлердин түндүк жагы лишайник жана козу карындар менен эртерээк жана көбүрөөк капталат;

— ийне жалбырактуу дарак түрлөрүндө желим түндүк жагында көбүрөөк чогулат;

— кумурсканын уялары дарак, дүмүр жана бадалдардын түштүк жагына жайгашат, мындан сырткары, кумурсканын уяларынын түштүгү тегиз болот;

— майда жер жемиштери (кулпунай, бүлдүркөн жана у. с.) жана дарактагы мөмөлөр түштүк жагында тезирээк жетилет;

— жайында чон таштар, курулмалар, дарактар жана бадалдардын алдындагы жер түштүк жагында кургагыраак болот (муну кол менен кармап аныктоо мүмкүн), кар түштүк жанбоорлордо батыраак эрийт, эрүү натыйжасында кардын түштүк жагында жаракалар, оюктар пайда болот, тоолордо эмен түштүк жанбоорлордо тезирээк өсөт.

Горизонт жактарын жергиликтүү предметтердин жардамында аныктоо болжолдуу натыйжаларды берет, ошондуктан биринчи эле мүмкүнчүлүктө горизонт жактарын аныктоонун туура усулунан пайдалануу керек.

Аскердик бөлүктөрдө картасыз ориентир алуудан кийин аскердик кызматчыларга топографиялык жана тактикалык ориентир алуу үйрөтүлөт.

Топографиялык ориентир алуу ориентир алууну өткөрүү убактысын, горизонт жактарын, турган ордунун координаталык чекитин, жайды курчап турган объекттердин абалын аныктоону өзүнө камтыйт.

Топографиялык ориентир алуу, оболу, кайсы бир предмет боюнча түндүккө багытын жана өзүнө эн жакын жана жакшы көрүнүп турган ориентирге салыштырмалуу жайдын абалын көрсөтөт.

О.э., топографиялык ориентир алууда жайдын керектүү ориентирлери жана башка объекттери, аларга карай багыт жана аларга чейинки болжолдуу аралык көрсөтүлөт. Ориентир алууга багыт турган ордуна салыштырмалуу (алдыда, ондо, солдо) же горизонт жактары боюнча көрсөтүлөт. Объекттердин аты жана аларга чейинки аралык карта аркылуу аныкталат.

Тактикалык ориентир алуу душман кошуундары, өз бөлүмдөрү жайгашуусун көрсөтүү жана аракеттин характерин аныктоодон турат. Тактикалык ориентир алуудан мурда баштапкы көрсөткүчтөрдү кунт менен даярдоо керек.

Чалгынчы күзөтүү постунда ориентир алууну канчалык мыкты даярдаса, күжүрмөн милдетин аткарууда бутаны көрсөтүү ошончо оной жана тез ишке ашырылат.

Текшерүүчү суроолор

1. Аймакта картасыз ориентир алуу эмнелерден турат?
2. Ориентирлөөнүн кандай түрлөрү бар?
3. Горизонттун жактары компастын жардамында кандай аныкталат?
4. Күнгө салыштырмалуу предметтердин жайгашуусуна карай горизонт жактарын аныктоо усулдарын айтып бер.
5. Топографиялык жана тактикалык ориентир алуунун бири-биринен кандай айырмасы бар?

ОРДУНДА ТУРУП КЫЙМЫЛСЫЗ ЖАНА ПАЙДА БОЛУУЧУ БУТАЛАРГА ОК АТУУ

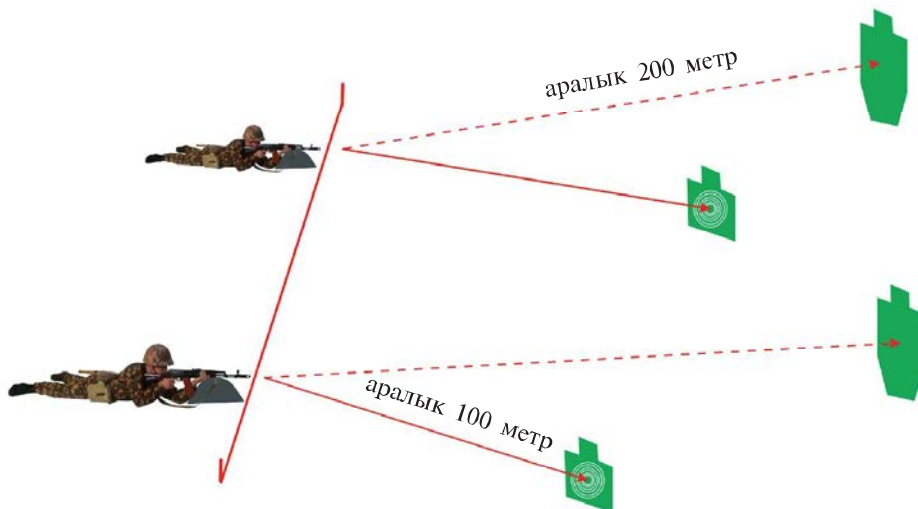
Атуу даярдыгы сабактарында, баштап, куралдын мүмкүнчүлүктөрү үйрөтүлөт. Бутаны мээлөө жана ок атуу эрежелери үйрөнүп чыгылат. Буталар, өз кезегинде, кыймылсыз жана пайда болуучу буталарга бөлүнөт.

Кыймылсыз буталар — бир орунда жайгашкан жана согуш талаасында жайын өзгөртпөй турган буталар, окуу практикасы убагында тегерек буталар, тирлер жана тренажёрлордон пайдаланылат. Пайда болуучу буталар көбүнчө атуу даярдыгы сабактарында машыгууларга киргизилет.

Турган ордунда кыймылсыз буталарга күндүзү ок атуу.

Баштапкы атуу көнүгүүсүн автоматта (пневматикалык куралда, атуу тренажёрунда же талаа шартында) аткаруу

Буталар: көкүрөк формалуу тегеректер менен (4-бута 0,75'0,75 м лүү тактайда жайгаштырылат) — кыймылсыз; тактай жер бетинин деңгээлинде

55-сүрөт. Ок атуу сызыгы.

орнотулат (аралыксыз); чабуулга өтүүчү (каршы чабуулга өтүүчү) жөө аскер — бойлуу форма (8-бута), чектелбеген мөөнөткө пайда болот.

Буталарга чейинки аралык: көкүрөк формасына чейин — 100 м; чабуулга өтүүчү (каршы чабуулга өтүүчү) жөө аскерге чейин — 200 м.

Патрондордун саны:

— автомат үчүн — 9 даана; карабин, 1891-1930-ж. үлгүсүндөгү мылтык үчүн — 5 даана, булардан үчөө тегерек көкүрөк формага атуу үчүн.

Атуу үчүн убакыт: чектелбеген.

Атуу абалы: жатып тирегич менен.

Баа: эки бутаны жок кылуу: «эң жакшы» — 25 очко; «жакшы» — 20 очко; «канааттандырарлык» — 15 очко.

Пневматикалык мылтык менен тирде көңүгүү жасоо

Бута: тегерек (56-сүрөт)

Бутага чейинки аралык: 10 м

Октордун саны: 5 даана

Атуу үчүн убакыт: чектелбеген

Атуу абалы: туруп тирегич менен

Баа: «эң жакшы» — 45 очко; «жакшы» — 40 очко;

«канааттандырарлык» — 30 очко.

56-сүрөт. Тегерек бута.

Текшерүүчү суроолор

1. Буталар кандай түрлөргө бөлүнөт?
2. Түрган ордунда кыймылсыз буталарга күндүзү ок атуу жана пневматикалык мылтыктарда тирде көңүгүү аткаруу үчүн канча патрон ажыратылат?

АВТОМАТ ЖАНА МЕРГЕНДИК МЫЛТЫҒЫ МЕНЕН «JANGGA» КОМАНДАСЫН АТКАРУУ

«Jangga» командасын
турган абалда аткаруу
(оң жақтаг көрүнүшү)

«Jangga» командасын
тизелеп аткаруу
(оң жақтаг көрүнүшү)

«Jangga» командасын
жаткан абалда аткаруу
(оң жақтаг көрүнүшү)

«Jangga» командасын
жаткан абалда аткаруу
(оң жақтаг көрүнүшү)

ПИСТОЛЕТ, ГРАНАТАМЁТ ЖАНА КАЛАШНИКОВ ПУЛЕМЁТУ МЕНЕН «JANGGA» КОМАНДАСЫН АТКАРУУ

«Jangga» командасын
жаткан абалда аткаруу
(сол жактан көрүнүшү)

«Jangga» командасын
жаткан абалда аткаруу
(оң жақтаг көрүнүшү)

«Jangga» командасын
турган абалда аткаруу
(сол жақтаг көрүнүшү)

«Jangga» командасын
турган абалда аткаруу
(оң жактан көрүнүшү)

57-сурат. Түрдүү куралдар менен «JANGGA» командасын аткаруу.

VI БӨЛҮК. ПРАКТИКАЛЫК АСКЕРДИК ДЕНЕ ТАРБИЯЛЫК ДАЯРДЫК

1-бөлүм. ЖАЛПЫ ДЕНЕ ТАРБИЯЛЫК ДАЯРДЫК

1.1. Экинчи эркин көнүгүүлөр комплекси

Экинчи эркин көнүгүүлөр комплекси адамдын бардык булчуң топторунун иштешин жолго коюу максатында он алты эсебинде аткарылат:

Алгачкы абал — бойду түздөп туруу.

Бир — колдор түз, чыканактар бүгүлбөгөн абалда артка, алакаңдар ачылып бармактар артка багытталат.

Эки — колдорду жогоруга которуш, алакаңдар ачылган абалда бири-бирине каратылат, бармактар бириктирилген, тулку жогоруга карай тартылат.

Үч — колдор чыканактан бүтүлүш, бармак учтары менен желкеге коюлат, чыканактар денеге жакындатылып, коодон кеңейтилет.

Төрт — сол каңгалга кең кадам таптап сол буттизеден бүтүлүш жана дене оордугу сол бутка түшсөт, колдор эки каңгалга ийип бийиктигинде жерге параллель түрдө которулүш, алакаңдар ачык абалда жерге каратылат, башты солго буруп сол колдуң учуна каралат.

Беш — колдор чыканактан бүтүлүш, бармак учтары менен желкеге коюлат, чыканактар денеге жакындатылып, коодон кеңейтилет.

Алты — оң қапталга кең кадам таштап оң бут тизедеп бүтүлөп жаңа дене оордугу оң бутка түшөт, колдор эки капталга ийин бийиктигинде жерге параллель түрдө которулуп, алакаңдар ачык абалда жерге каратылат, башты оңго бурун оң колдуң учуна каралат.

Жети — колдор бүтүлүп, бармак учтары менен желкеге коюлат, чыкканактар денеге жакындатылып, коодон кеңейтилет.

Сегиз — секирип буттар кең ачылып, колдорду жогоруга көтөрүп баштап жогоруда алакаңдар байланат.

Тогуз — тулку белден бүтүлүп, чиркелген колдор жогорудагыдайга чогуу түшүрүлөт, ошондо колдор буттардын арасына откөрүлөт, баш ылдыйга каратылат.

Он — тулку көтөрүлүш каяталга бурулат; колдор эки каяталга ийин бийиктигинде көтөрүлүш, алакандар мушт кылып түйүлөт; баш тулку менен солшо бурулат.

Он бир — тулку белден бүтүлүш, колдор каяталдан байланган абалда ылдыйга чогуу түшүрүлөт; ошондо колдор буттардын арасына откорүлөт; баш ылдыйга каратылат.

Он эки — тулку көтөрүлүш он каяталга бурулат; колдор эки каяталга ийин бийиктигинде көтөрүлүш, алакандар мушт кылып түйүлөт; баш тулку менен онго бурулат.

Он үч — тулку белден бүтүлүш, колдор каяталдан байланган абалда ылдыйга чогуу түшүрүлөт; ошондо колдор буттардын арасына откорүлөт; баш ылдыйга каратылат.

Он торт — тулкуну түздөп, сол буттун таманы оң буттун таманынын жанына келтирилип, тизелер жарым отурган абалда бүтүлөт, колдор алдыга ийип бийиктигине көтөрүлүп, алакаңдар ачылып бири-бирине каратылат. Баш алдыга түз каратылат.

Он беш — жарым отурган абалдан бийиктикке секирип колдор жогоруга эки кашгалга ачылат, алакаңдар ачылып бармактар бириктирилип, буттар бөлсө абада ийип кендигинде ачылып бел менен бирге бир аз артка бүтүлүп, баш да артка алынып көздөр жогоруга каратылат. Абаданыйдый түшүп жатканда дене түздөлүп, бут тамандары бириктирилип тизелер жарым отурган абалда бүтүлөт, колдор алдыга ийип бийиктигине көтөрүлүп, алакаңдар ачылып бири-бирине каратылат. Баш алдыга түз каратылат.

Оналгы — алгачкы абал ээленет — бойду түздөй турулат.

1.2. Күчтүк конугуулардун комплекси

Кармап

Бир — тулку алдыга бүтүлөт, кол учтары бут учтарына узатылат.
Эки — алгачкы абалга кайтылат.

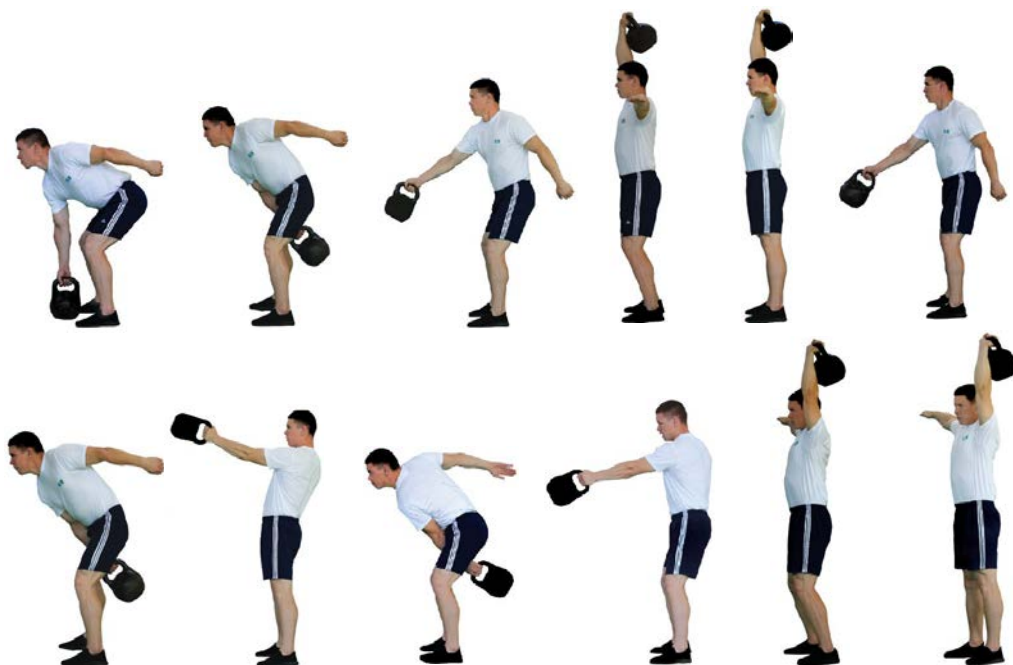
Колдорго таянып жатып, **бир** — колдор чыканакта бүтүлөт, **эки** — колдор түздөлөт, тулку тегиз абалда болушу керек.

Бул көнүгүүнү аткаруу үчүн бир минут берилет: 30 секунд — артка жатып тулкуну алдыга бүгүү көнүгүүсүнө; 30 секунд — колдорго таянып жатып колдорду чыканакта бүгүү жана түздөө көнүгүүсүнө. Аткарылган көнүгүүлөрдүн саны кошулат жана баа чыгарылат.

Ташты булкуп көтөрүү көнүгүүсү (58-сүрөт).

Таштын салмагы 16 кг. Туруу абалы — буттар өз-өзүнчө, бир кол менен таштын туткучун жогорудан кармап, полго тийгизбеген абалда, тартиби менен жогоруга көтөрүү жана ылдый түшүрүү, алгач бир кол менен, андан соң эс албастан колду алмаштырып — башкасы менен. Таштын жогорудагы абалы колдун түздөлүшү менен белгиленет, колдорду алмаштыруу алдыга булкуганда жасалат. Ташты ылдыйга түшүргөн учурда эс алууга, бош кол менен тулку бөлүктөрүнө тийүүгө тыюу салынат.

58-сүрөт. Ташты булкуп көтөрүү көнүгүүсү.

1.3. Шамдагайлык көнүгүүлөрүнүн комплекси

Алдыга тоголонуу көнүгүүсү (59-сүрөт). Сапта туруу абалы, таянып отуруу, башты төшкө тарткан абалда, буттар менен түртүлүү жана жыйрылып, алдыга тоголонуп таянып отуруу абалына өтүүнү аткаруу, туруу.

59-сурат. Алдыга тоғолонуу көңүтүүсү.

Артка тоғолонуу көңүтүүсү (60-сүрөт). Сапта туруу абалы, таянып отуруу, башты төшкө тарткан абалда, жыйрылуу абалына өтүп, артка тоғолоп, колдорду күч менен түздөө, таянып отуруу абалына өтүү, туруу.

60-сурат. Артка тоғолонуу көңүтүүсү.

Капталга айлануу көңүтүүсү (61-сүрөт). Сапта туруу абалы, бут кадамы менен тулкуну ийүү, сол бутту бүккөн абалда сол колун полго коюу, он бутту силкүү жана сол буттун түрткүсү менен, колдорго кезеги менен таянган абалда, колдордо туруп өтүү, буттар жайылган абалда. Колдорго кезеги менен түртүлүп жана буттарын түшүрүп, туруу, буттар керилген. Капталга айлануу эки жакка да аткарылат.

61-сурат. Капталга айлануу көңүтүүсү.

Текиерүүчү суроолор

1. Экинчи эркин көңүтүүлөр комплексин иш жүзүндө аткаруу.
2. Жалпы денс тарбиялык даярдык көңүтүүлөрүн практикадагы нормаларга карап аткар.
3. Шамдагайлык көңүтүүлөрүнүн комплексин иш жүзүндө аткаруу.

2-бўлим. ЖАЛГЫЗ ТОСКООЛДУКТАР ТИЛКЕСИ (КАТАРЫ)НЕН ӨТҮҮ

2.1. Тоскоолдуктар тилкеси элементтери жана ашып отуу тартиби менен таанышуу. Жалгыз тоскоолдуктардан отуу уеуларды жана аларды ашып отуу конугулару. Тоскоолдуктар тилкесиндеги тоскоолдор комплексиен толук отууну ойролуу.

Траншеяга түшүп, граната ыргытууга машыгуу.

Кудуктан чыгууга машыгуу.

Кыштуу дубалдан өтүүгө машыгуу.

Дубалдын тешигинен өтүүгө машыгуу.

Бузулган тепкичтен өтүүгө машыгуу.

Бузулган көпүрөдөн өтүүгө машыгуу.

Дубалдан ашууга машыгуу.

Лабиринттен өтүүгө машыгуу.

Окоптон секирип өтүүгө машыгуу.

2.2. Тоскоолдуктар тилкесиндеги тоскоолдор комплексинен толук отууну үйрөнүү: Үйрөнгөн конуш үлгүлөрү оркундомтүү

Жалгыз тоскоолдуктар катарында төмөнкү көнүгүү аткарылат: аралык 200 метр. Баштапкы абал — тоскоолдуктар катарынын алдындагы сызыкка жаткан абал. «Olg'a» командасы берилгенде:

1. Секирип 20 метр жүрүлөт жана 2,5 метр кеңдиктеги чуңкурдан секирип өтүлөт.

2. Лабиринт тилкелеринен жүгүрүп өтүлөт.

3. Каалаган усулда 2 метрлүү дубалдан ашып өтүлөт.

4. Вертикал шаты аркылуу бузулган көпүрөнүн экинчи бөлүгүнө чыгылат. Балкадан чуркап барып, аягында жерге секирип түшүлөт.

5. Бузулган тепкичтердин үчүнчү баскычынан ашып өтүлөт, бирок, сөзсүз, буттун жерге тийүү шарты менен төртүнчү баскычынын астынан өтүлөт.

6. Дубалдын терезеси аркылуу өтүлөт.

7. Окопко чуркап барылат. Ага секирип түшүлөт жана байланыш жолу аркылуу кудукка барылат.

8. Жерден гранатаны алып, дубалдагы терезелердин каалаган бирине же дубал артындагы 2,5 метрлүү аянтка ыргытылат. Мында 3 даанага чейин граната атууга уруксат берилет. Гранаталардын салмагы 600 г.

9. Кудуктан секирип чыгып, дубалдан секирип өтүлөт.

10. Жантык шаты аркылуу бузулган тепкичтердин төртүнчү баскычына чыгылат жана тепкич баскычтарынан чуркап түшүлөт.

11. Вертикал шаты аркылуу бузулган көпүрөлөрдүн балкасынын үстүнө чыгылат. Андан чуркап барып, үзүлгөн жайынан секирип өтүлөт жана жантык тактай аркылуу ылдыйга чуркап түшүлөт.

12. Эки метрлүү кеңдиктеги чуңкурдан секирип өтүлөт, тилкеге чейин өтүп алып, тоскоолдуктар катарынын башталыш сызыгы кесип өтүлөт.

Текшерүүчү суроолор

1. Жалгыз тоскоолдуктар тилкесин (катары)нен өтүүнү нш жүзүндө аткар.
2. Тоскоолдуктар тилкесиндеги тоскоолдуктар комплексинен өткөндө кандай көнүгүүлөр аткарылат?
3. Тоскоолдуктар комплексинен өтүүдө алган тажрыйбаларыңды өркүндөт.

1-бөлүм. **ТЫНЧТЫК ДООРУНДА КОШУУНДАРДЫН МЕДИЦИНАЛЫК
КАМСЫЗДООСУН УЮШТУРУУНУН НЕГИЗДЕРИ**

*1.1. Тынчтык доорунда аскердик бөлүктүн
медициналык пунктунун иши*

Кошуундардын күжүрмөндүк жөндөмү жана шайлык даражасына таасир көрсөтүүчү өздүк курамдын саламаттыгын сактоо, чындоо о.э. тикелөөгө багытталган иш-чаралардын комплекси, тынчтык доорунда кошуундардын медициналык камсыздоосунун негизги мазмуну эсептелет. Бул иш-чаралар тобунун негизги бөлүктөрү төмөнкүлөрдөн турат:

— өздүк курамдын күжүрмөн жана дене тарбиялык даярдыгын камсыздоодо дарылоо-профилактика иш-чаралары, алардын саламаттыгынын үстүнөн медициналык текшерүү, аскердик кызматчыларга өз убагында белгиленген көлөмдө медициналык жардам көрсөтүү, текшерүү, о.э. дарылоо;

— кошуундардын тамактануусу, суу менен камсыздалуусу, аскердик иш, жашоо мүнөзү жана күндөлүк турмуштагы тейлөөсүнүн үстүнөн гигиеналык нормалар, санитария эрежелерин сактоонун үстүнөн медициналык көзөмөл алып баруу;

— өздүк курамдын арасында жугуштуу оорулар тарабастыгынын алдын алуу жана жоюу чаралары;

— өздүк курамдын аскердик-медициналык даярдыгы жана гигиеналык тарбиясы;

— кошуундардын медициналык жабдыктар менен камсыздалышы, медициналык эсепке алуу жана медициналык эсеп-кысапты жүргүзүү.

Аскердик бөлүктүн медициналык пункту дарылоо-профилактика иштерди өткөрүүдө борбор болуп эсептелет. Аскердик бөлүктүн медициналык пунктуна төмөнкү милдеттер кирет:

— өздүк курамдын саламаттыгын сактоо, чындоо жана аны тикелөөгө каратылган илимий негизделген профилактика, дарылоо-диагноздоо иш-чараларын уюштуруу о.э. өткөрүү;

— аскердик кызматчыларга амбулатордук, стационардык медициналык жардам көрсөтүү, өзүнчө жана жабык гарнизондордо аскердик кызматчылардын

уй-бүлө мүчөлөрүнө, ишчи о.э. кызматчыларга медициналык жардам көрсөтүү;

— муктаж болгондордун баарына шашылыш медициналык жардам көрсөтүү;

— медициналык пункттун өздүк курамы, санитария-гигиена жана эпидемияга каршы иш-чараларды өткөрүүнү ишке ашыруу;

— өздүк курамдын күжүрмөндүк даярдыгын ашыруу, чарба иши жана аскердик бөлүктө өткөрүлө турган башка иш-чаралардын медициналык камсыздалышында катышуу;

— бригада бөлүмдөрүн керектүү медициналык шаймандар менен камсыздоо;

— өздүк курамдын аскердик медициналык даярдыгын, гигиеналык тарбия иштерин өткөрүүдө катышуу милдеттери тапшырылат.

Аскердик бөлүк медициналык пункттунун уюшулуу штаты түрдүүчө болушу мүмкүн. Медициналык пунктта: медициналык пункт башчысы, эки врач, врач-стоматолог, эки санитария инструктору, дарыкана башчысы, ашпоз, ага айдоочу-радиотелефончу, айдоочу-электромеханик жана айдоочу-санитар бар.

Аскердик бөлүк медициналык пункттунун негизги бөлүмдөрү болуп, ага амбулатория, дарыкана жана лазарет кирет.

Медициналык пункттун амбулаториясы — өздүк курам ооруп калганда, ууланганда, жаракаттанганда кабыл алуу, шашылыш медициналык жардам көрсөтүү, амбулатордук дарылоого муктаж болгон өздүк курамды дарылоо, медициналык кароо жана текшерүүдөн өткөрүү, профилактикалык эмдөө о.э. санитариялык-агартуу иштерин алып баруу үчүн арналган.

Медициналык пункттун дарыканасы эки ассистенттин бөлмөсү, материалдык товарларды сактоо, жуучу бөлмө, стерилизация өткөрүү, дезинфекциялоочу каражаттарды сактоо бөлмөлөрү менен жабдылган.

Медициналык пункттун лазарети (стационардык) — дарылоо мөөнөтү 14—15 күндөн ашпай турган, жатып дарыланууга муктаж оорулууларды текшерүү жана дарылоого; медициналык жардам көрсөтүлгөндөн кийин аскердик госпиталга дарылоо үчүн жиберилген оорулууларды убактылуу жайгаштырууга; жугуштуу оорулар менен ооругандарды же ага күмөндөлүп жаткан оорулууларды аскердик госпиталга эвакуациялаганга чейин, убактылуу жайгаштырууга; транспортто ташууга болбой турган оорулууларды аскердик госпиталга жөнөтүүдөн алдын абалы канааттандыруу болгонго чейин стационардык дарылоо иштерин өткөрүүгө; саламаттыгы начар болгону үчүн аскердик кызматка ылайыктуу эмес деп аныкталган аскердик кызматчыларды

чакырылган коргоо иштери бөлүмдөрүнө жибергенге чейин убактылуу кармап турууга арналган.

Лазаретте кабыл алуу бөлмөсү санитардык пропускник (ванна бөлмөсү) менен, оорулуулар үчүн палаталар, кезекчинин бөлмөсү, врачтын бөлмөсү, процедура бөлмөсү, изолятор, ашкана, оорулуулар үчүн эс алуу бөлмөсү, даараткана, жуунуучу бөлмө, оорулуулардын кийимдерин сактоо үчүн кампа, таза жана кир шейшептерди өз-өзүнчө сактоо, госпиталдын кийимдери, сүлгүлөр, лазарет о.э. амбулатория медициналык пунктунун мүлктөрүн сактоо бөлмөлөрү болушу керек.

Аскердик бөлүк медициналык пунктунда оорулууларды кабыл алуу тартиби ички кызмат Жобосу менен белгиленет.

1.2. Аскердик гигиенанын негиздери

Гигиена — бул сырткы чөйрөнүн түрдүү факторлорунун таасири жана өндүрүштүк активдүүлүктүн адам организминде таасири, адамдын жашоосун о.э. эмгек шартын саламатташтырууга багытталган практикалык иш-чараларды изилдей турган илимдин багыты саналат.

Гигиена өз ичине бир канча өз алдынча багыттарды, б.а. социалдык гигиена, аскердик гигиена, эмгек гигиенасы, тамактануу гигиенасы, суу камсыздыгы гигиенасы жана башкаларды камтыйт.

Аскердик гигиена багытынын негизги милдети — аскердик кызматчылардын саламаттыгына сырткы чөйрө жана аскердик эмгектин өзгөчөлүктөрүнүн таасирин үйрөнүү о.э. зыяндуу факторлордун таасирин жоюу же таасирин азайтууга багытталган иш-чараларды иштеп чыгуу. Аскердик гигиенанын негизги милдети тынчтык жана согуш мезгилинде өздүк курамдын саламаттыгын чыңдоо жана сактоодон турат.

Өздүк гигиена

Өздүк гигиена — өздүк курамдын саламаттыгын сактоо жана чыңдоого, күжүрмөн жана эмгек активдүүлүгүн жогору даражада кармап турууга каратылган гигиеналык эрежелердин тобу. Өздүк гигиена өз ичине дене, ооз көңдөйү, кийим-баш, бут кийим, эмгек жана жумуштук активдүүлүк тартиби о.э. саламаттык үчүн терс адаттарды жоготууну камтыйт.

Дене гигиенасы. Өздук гигиена эрежелери: эртен менен жуунуу жана тиштерди жууш, тулкуну бел курчоого чейин муздак суу менен аарчууну; ар бир тамактануу алдынан колду жууну; уйкуга жатаардан алдын тиштерди тазалоо жана буттарды жууну; өз убагында чач-сакал жана тырмактарды алууну; дайыма ички кийим жана шейшептерди алмаштырган түрдө мончодо жуунууну; байпактарды жууну; кийим-баш жана бут кийимдерди о.э. жаткан ордун таза сактоону көздө тутат.

Тери гигиенасы. Терини сырткы булгануудан, тердөө, май басуу, теринин өсмө клеткаларынан жана микроорганизмдер түшүүсүнөн сактоо үчүн дайыма жууп туруу керек. Тырмак астында кир топтолбошу үчүн аларды жакшылап жууш жана апта сайын кыскартып туруу керек. Терини кичи жаракаттардан сактоо керек, анткени алар микроорганизмдердин түшүшүн оңойлотот. Ал үчүн атайын кийим, коргоочу пасталар жана атайын жуучу каражаттардан пайдалануу керек. Кичи жаракаттарды 5% йод эритмеси, 2% бриллиант көгү же антисептикалык каражаттар менен тазалоо зарыл.

Таза аба, күн нуру, чөмүлүү жана башка дене тарбиялык көнүгүүлөр териге он таасир көрсөтөт, бул болсо теринин сырткы таасирге болгон чыдамдуулугун ашырат.

Чач гигиенасы. Чачтардын тазалыгын сактоо үчүн аларды жума сайын бир жолудан кем болбогон түрдө, жуучу каражаттар (шампунь) менен жууш керек, майлуу чачтарды болсо тез-тез жууш керек. Жуугандан кийин чачтар сүлгү менен кургатылат жана таракта таралат.

Бардык аскердик кызматчылар чачтарын кыска жана бирдей алып жүрүүлөрү керек. Жүз терисин өз убагында кароо үчүн, күн сайын сакал алып турулушу керек. Устара, электр устараларын таза кармоо керек.

Тиш гигиенасы. Ооруган тиштердин болушу ички ооруларга себеп болот. Тиштерди күнүнө 2 жолу — эртен менен жана кечинде уйкуга жатуудан алдын жууш керек. Тиш щеткасы өздук болушу жана атайын идиштерде сакталышы керек. Катуу заттарды (жангак, данек, зымдарды) тиш менен тиштөө зыян. Дайыма тамактануудан соң оозду чаюу керек, себеби ооз көндөйүндө, тиш арасында калып кеткен тамак калдыктары тиш эмалынын бузулушуна, тиш таштарынын пайда болушуна алып келет. Тиштер дарыланбаганда оору тиштин ичине өтүп кетет.

Бут гигиенасы Аскердик кызматчынын саламаттыгы жана күжүрмөн касиетин сактоодо буттардын тазалыгына көңүл буруу жана аларды туура кароо чон мааниге ээ.

Механикалык басым натыйжасында туура эмес тандалган бут кийим жана өлчөмү туура эмес тандалган байпактар бут терисинин сүрүлүүсүнө алып келет. Бут жагдай атайын дарылоону талап кылат.

Бут терисиндеги козу карындун оорулар мончолор, душ бөлмөлөрү, спорт залдары жана бөтөн адамдын бут кийимин кийүү аркылуу жугат. Бут терисинин жабыркашы өздүк гигиенанын сакталбагандыгынын натыйжасы эсептелет. Уйку алдынан буттарды жууш жана сүлгү менен жакшылап аарчуу керек. Эс алуу убагында ботинка (өтүктөр) ны женил үй бут кийимине алмаштырган оң. Жылаңаяк жүрүү аркылуу бут терисин чыңдоо керек. Буту көп тердей тургандар, айрыкча, буттарга көңүл буруулары керек. Алар байпактарын (чулгоолорун) тез-тез жууп туруулары керек.

Аскердик турак жай гигиенасы

Ар бир взводду жайгаштыруу үчүн жатакана (казарма)да төмөнкү бөлмөлөр болушу керек: жатакана, эс алуу бөлмөсү, взвод канцеляриясы, курал-жарак сактоочу бөлмө, курал-жаракты тазалоо бөлмөсү, спорт менен машыгуу бөлмөсү, аскердик кызматчылар жана взводдун өздүк буюмдарын сактоо бөлмөсү, чегүү жана бут кийим тазалоо жайы, кийимдерди жана бут кийимди кургатуу бөлмөсү, жуунуучу бөлмөлөр, душ жана дааратканалар болушу керек.

Аял аскердик кызматчылар үчүн өзүнчө жатаканалар же бөлмөлөр ажыратылган. Алар үчүн да сабакка даярдануу, эс алуу жана жыйын өткөрүү үчүн бөлмөлөр о.э. душ жана дааратканалар көздө тутулат.

Мөөнөттүү кызматтагы аскердик кызматчыларды жатакана бөлмөлөрүнө жайгаштыруу бир кишиге кеминде 12 м^3 көлөмдө аба туура келишин эсепке алган түрдө өткөрүлөт. Бөлмөдөгү вентиляциялык жабдыктардын болушу бөлмөнү желдетүүгө тоскоолдук кылбайт.

Жуунуу бөлмөсүнө ар 5—7 кишиге 1 ден жуунуу жабдуусу орнотулган. Бут жууш үчүн 2 канализациялуу жабдуу жана кийимдерди жууш үчүн жай бөлүнөт. Ар бир взводго 15—20 кишиге арналган 1 душ жабдуусу орнотулат.

Дааратканалар таза сакталышы керек, ар күнү дезинфекцияланышы, жакшы вентиляция жана жарыткыч аспаптарына ээ болушу керек.

Кийим-кечени кургатуу бөлмөлөрүнүн температурасы $30—50^\circ\text{C}$ болушу, ар бир взводго $15—18 \text{ м}^2$ болгон бөлмө бөлүнгөн болушу керек.

Жатакананы желдетүү кезекчилер тарабынан аткарылат. Бөлмөлөрдү жатуу алдыдан же эртен менен, класстык бөлмөлөрдү машыгуулардан мурда же танапис маалында желдетилет.

Бөлмөнү тазалоо иштери. Абанын тазалыгы микроб жана чандардан сактайт. Ушул максатта ар күнү бөлмө ным чүпүрөк менен тазалап турулат. Бир жумада бир жолу жалпы тазалоо иштери — полдорду жууш, эшик, терезелерди ачып желдетүү, орун-көрпөлөрдү ачык абада кургатуу иштери аткарылат. Медициналык көрсөтмөнүн негизинде бөлмөнү ным хлорлуу эритме менен тазалоо сунушталат.

Тамактануу гигиенасы

Тамактануу саламаттыкты сактоо жана аны чындоо, кошуундардын күжүрмөндүк жөндөмдүүлүгүн кармап туруунун негизги факторлорунан бири саналат. Тамактануу армияда аскердик кызматчынын физиологиялык керектөөсүн рацион боюнча камсыздайт, бул болсо бир канча синип кетүүчү заттардын комплексин аныктап берет. Адам организмдинде туруктуу түрдө түрдүү заттардын жардамында кычкылдануу жана кайра калыбына келүү жараяндары жүрүп турат. Организм тарабынан сарпталган бардык күчтү кайра ордуна келтирүү үчүн организмге түрдүү азык заттары: белоктор, майлар, углеводдор, витаминдер, минералдык туз жана суу жеткирип берүү милдеттүү.

Белоктор жашоонун булагы эсептелет. Белоктордун негизи болуп жаныбар жана өсүмдүктөрдүн азыктары: эт, балык, жумуртка, сүт, нан, жарма жана жашылчалар эсептелет. Кишилердин белокко болгон бир күндүк талабы 80—100 г ды түзөт.

Углеводдор кубаттуулуктун негизи болуп, азык-түлүктүн энергетикалык кубатын (50—60%) түзөт. Углеводго болгон күндөлүк талап 400—500 г. Углеводдор өсүмдүк азыктарында кум шекер түрүндө болот. Углеводдун булагы болуп нан, картошка, жашылча жана жармалар эсептелет.

Майлар — кубаттын негизги булагы. Майдын ар бир граммы организмде белок же углеводго караганда эки эсе көп кубат берет. Майлар тамактын көлөмүн ашырбастан туруп анын энергетикалык гана баалуулугун арттыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Майлар майда эрүүчү витаминдердин (А, Д, Е) негизги булагы. Майга болгон күндөлүк талап 80—100 г ды түзөт (ар бир кг салмакка 0,7—1 г).

Минералдык заттар (туздар) — түрдүү система жана мүчөлөргө өз таасирин көрсөтүп турат. Алар организмде синтезделбейт, ошондуктан алар тамакурамынын

алмаштырылбай турган бөлүгү эсептелет. Кальций, калий, натрий, магний, фосфор жана темир туздары организм үчүн чоң мааниге ээ.

Кальций, фосфор, магний туздары сөөк системасынын негизги курамдык бөлүгү саналат. Фосфор нерв талчаларынын курамына кирет. Темир заты болсо кандагы гемоглобиндин курамдык бөлүгү болуп, кычкылтекти ткандарга жеткирип берет. Натрий жана кальций суу алмашуусун башкарып, кислотанын негизги тең салмактуулугун кармап турат. Жез тузу кан иштеп чыгаруу жараянында чоң мааниге ээ. Фтор заты жетишпегенде тиштердеги кариес оорусуна алып келет. Иод затынын жетишсиздиги натыйжасында эндемикалык богок оорусу келип чыгат. Эт, балык, сүт, жашылча, нан жана жармаларда бир канча минералдык заттар бар.

Суу азык-түлүк өнүмдөрүндө түрдүү көлөмдөрдө болот. Бирок, анын белгилүү көлөмү сууну ичүү аркылуу организмге кирет. Суу ар бир мүчө жана ткандын курамында болуп, кээ бир ткандарда анын көлөмү көп болот, канда — 80% ды, боордо, мээ жана териде — 70% ды түзөт.

Витаминдер — биологиялык жактан түрдүү жогорку активдүүлүккө ээ болгон органикалык заттар болуп, ал зат алмашуу жараянында негизги орунду ээлейт. Витаминдер ички организм чөйрөсүн, анын негизги системаларынын иштөө активдүүлүгүн жакшылайт, түрдүү жугуштуу ооруларга чыдамдуулук даражасын ашырат. Витаминдер эки группага бөлүнөт — майда эрүүчүлөр (А, Д, Е, К) жана сууда эрүүчүлөр (В, С).

Эгерде организмдин витаминдерге болгон талабы азык-түлүктөрдө жетиштүү болбосо (кыш мезгилинде, өтө чарчаган абалда, ооруган абалда), врачтын көрсөтмөсү боюнча түрдүү витаминдүү препараттар кабыл алынат.

Тамактануу режими — саламаттыкты сактоо жана организмдин түрдүү күжүрмөн окуу көнүгүүлөрүнө болгон чыдамдуулугун ашырат. Өзүнүн энергетикалык кубаты боюнча суткалык рационалдык нормасы төмөнкүчө бөлүштүрүлүшү мүмкүн: эртең мененки тамакка — 30—35%, түшкү тамакка — 40—45%, кечки тамакка — 20—25%.

Даярдалган тамактын сапатын текшерүү: Даярдалган тамакты бөлүштүрүүдөн алдын врач (фельдшер, санитария инструктору) аскердик бөлүк кезекчиси менен бирге тамактын сапатын жана ашкананын санитардык абалын, ашкана идиштери о.э. аспаптарынын тазалыгын текшерет. Врач (фельдшер, санитария инструктору) текшерүү натыйжаларын «Даярдалган тамактын сапатын текшерүү китеби»не жазып коёт.

Талаа шартында тамактануунун озгочолуктору: Талаа шартында өздүк курамдын тамактануу режими аткарыла турган тапшырмалардын мүнөзүнө байланыштуу болот. Адатта, жылуу тамак күнүнө 3 жолу берилет. Эгерде 3

жолу жылуу тамак даярдоонун аргасы болбосо, анда 2 жолу жылуу тамак бышырылышы камсыздалат. Мындай жагдайларда эки жолку тамактануунун аралыгында кошумча тамак иретинде нан жана эттүү-өсүмдүктүү консервалар берилет. Даярдалган тамактар бөлүмдөрдүн өздүк курамына термостордо да жеткирилиши мүмкүн.

Текшерүүчү суроолор

1. Аскердик бөлүктөрдүн медициналык камсыздоосунун негизги багыттары кайсылар?
2. Тынчтык доорунда аскердик бөлүктүн медициналык пунктуна кандай милдеттер жүктөлөт?
3. Медициналык пункттун негизги бөлүмдөрү эмнелерден турат?
4. Аскердик пунктна багытынын негизги милдети эмнелерден турат?
5. Өздүк пунктнага эмнелер кирет?
6. Аскердик турак-жай пунктнасын баяндап бер.
7. Тамактануу пунктнасында эмнелерге көнүл буруу керек?

2-бөлүм. СОГУШ УБАГЫНДА КОШУУНДАРДЫН МЕДИЦИНАЛЫК КАМСЫЗДАНУУСУН УЮШТУРУУ НЕГИЗДЕРИ

Согуш убагында кошуундардын медициналык камсыздыгы аскердик кызматчылардын саламаттыгын сактоо, кошуундардын санитария-эпидемиялык абалын ойдогудай кармап туруу, жарадар жана оорулууларга өз убагында медициналык жардам көрсөтүү, аларды эвакуациялоо жана дарылоо о.э. өздүк курамдын күжүрмөн жөндөмдүүлүгүн (жумушчу жөндөмдүүлүк) кыска убакыт ичинде калыбына келтирүүгө каратылган комплекстүү иш-чараларды өткөрүүгө негизделген.

Жогоруда көрсөтүп өтүлгөн иш-чараларды аткаруу үчүн ар бир бөлүм, мекеменин (аскердик бөлүк) алдына анык тапшырмалар коюлат. Ар кандай күжүрмөн аракеттерди алып баруу маалында жаралануунун кесепети, оболу, биринчи медициналык жардамдын көрсөтүлүү убактына жана анын сапатына байланыштуу болот.

Жарадарларды согуш майданынан алып чыгып кетүү маселесин алсак, ал күжүрмөн аракеттердин шартына байланыштуу болбогон түрдө, сутканын ар кандай учурунда жана аба-ырайынын ар кандай шартында, үзгүлтүксүз түрдө алып барылышы керек.

2.1. Согуш убагында болүмдөр жана аскердик болүктөрдө дарылоо-эвакуация иш-чараларын өткөрүүнүн негиздери

Күжүрмөн аракеттерди жогорку темпте, үзгүлтүксүз, түнү-күн, кең фронт бойлоп алып баруу медициналык кызматтын алдына бир топ талаптарды коёт. Бул талаптарды аткаруу, күжүрмөн аракеттер алып баруу убагында бөлүмдөр жана аскердик бөлүктөрдү медициналык камсыздоо маселелерин ийгиликтүү чечүүдө чоң мааниге ээ болгон факторлордон эсептелет.

Күжүрмөн аракеттер алып баруу убагында өздүк курамдын арасында сезилерлүү даражада жана түрдүү характерге ээ болгон жоготуулардын болушу күтүлөт. Мындан сырткары, медициналык кызмат бөлүм жана бөлүктөрүнүн медициналык курамынын жабыркоо коркунучу дайыма бар болгон шарттарда иштөөгө туура келет. Согуш майданындагы жарадар жана оорулуулардын кайра жаралануу коопу дайыма бар.

Жогоруда айтып өтүлгөн бардык күжүрмөн, фронт арты жана медициналык кырдаал факторлору медициналык кызмат ишинин бардык жайларында өзүнүн чечүүчү таасирин көрсөтөт. Ошого байланыштуу түрдө жарадар жана оорулууларга медициналык жардам көрсөтүү, аларды дарылоону уюштуруунун атайын системасына ээ болуу талап кылынат. Мындай система жарадар жана оорулууларды эвакуация баскычтарында дарылоо системасы деп аталат.

Кошуундарды заманбап дарылоо-эвакуациясын камсыздоо системасынын мааниси медициналык эвакуация баскычтарында жарадар жана оорулууларга өз убагында, кезеги менен жана үзгүлтүксүз түрдө дарылоо иш-чараларын жасоо, кырдаалын жана анык шарттарын эсепке алган түрдө жарадар жана оорулуулардын медициналык көрсөтмөлөрүнө карай, атайын дарылоо мекемелерине эвакуациялоо менен бирге алып баруудан турат.

Жолдомого карай жарадар жана оорулуулардын медициналык эвакуациясы баскычтары дарылоонун заманбап системасынын негизинде өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт:

— жаракаттанган организмде болуп жаткан патологиялык жараянды бирдей түшүнүү;

— жарадарларды дарылоо жана анын терс натыйжаларынын алдын алууга бирдей көңүл буруу;

— медициналык эвакуация баскычтарында медициналык иш-чараларды өз убагында, кезеги менен жана үзгүлтүксүздүгүн сактаган түрдө аткаруу.

Бардык медициналык эвакуация баскычтарында медициналык документтерди туура толтуруп баруу, көрсөтүлө турган медициналык

жардамдын кезегин жана характерин аныктоо үчүн медициналык тандоону о.э. кийинки баскычтарга эвакуациялоону туура ишке ашырууну камсыздайт.

2.2. Медициналык жардамдын түрлөрү. Аскердик бөлүктөгү медициналык пункттун милдеттери

Заманбап дарылоо-эвакуациялоо иш-чаралары системасында жарадар жана оорулууларга медициналык жардамдын бөлүктөргө бөлүп көрсөтүлүшү көздө тутулат. Мында, жарадар жана оорулууларга медициналык жардам көрсөтүү согуш майданынан баштап ырааттуу түрдө аларды эвакуациялоодоң, аларды дарылануу жайына жеткиче алып барылышы кабыл алынган.

Бүтүн медициналык иш-чаралар комплекси өзүнчө медициналык жардам түрлөрүнө ажыратылган. Медициналык жардам түрү деп, согуш майдандарында жана медициналык эвакуация баскычтарында кошуундардын өздүк курамы жана медициналык кызматтын өздүк курамы тарабынан жабыркагандарга (жарадар жана ооруганда) көрсөтүлө турган бардык анык белгиленген дарылоо-профилактикалык иш-чаралардын комплексине айтылат.

Кошуундарды дарылоо жараянында төмөнкү беш түрдөгү медициналык жардам көрсөтүлүшү көздө тутулат: биринчи медициналык жардам, врач (фельдшерлик)ка чейинки медициналык жардам, алгачкы врач жардамы, тажрыйбалуу медициналык жардам, адистештирилген медициналык жардам.

Биринчи медициналык жардам жаракат алган жайдын өзүндө (согуш майданында, жалпы зыян тартуу очогунда) санитарлар жана санитария инструкторлору тарабынан о.э. жаракат алган аскердик кызматчынын өзүнө өзү жана өз ара бири-бирине көрсөтүлөт. Массалык санитардык жоготуулар болгондо, жаракаттангандар биринчи медициналык жардамды негизинен өзүнө өзү жана өз ара медициналык жардам көрсөтүү менен ишке ашырышат. Мындан сырткары, куткаруу иштерин жасоо үчүн ажыратылган бөлүмдөрдүн өздүк курамы тарабынан да көмөк көрсөтүлөт.

Врачка чейинки медициналык жардам аскердик бөлүк медициналык пунктунун күч жана каражаттары жардамында көрсөтүлөт. Бул курамга фельдшер, санитария инструктору жана санитарлар кирет.

Врачка чейинки медициналык жардам көрсөтүлгөн биринчи медициналык жардам иш-чараларын толтуруп, жарадар жана оорулуулардын өмүрүнө кооп салып жаткан жаракаттын кесепеттери менен күрөшүү максатында көрсөтүлөт.

Врачка чейинки медициналык жардам көрсөтүү үчүн аскердик бөлүк медициналык пунктунун табелдик жабдыктары жана жеке курамдын медициналык каражаттары иштетилет. Буларга: стерилдүү байлоо материалдарынын комплекти, кошуундардын медициналык сумкалары, өпкөнү жасалма вентиляциялоо үчүн колдонула турган ДГТ-10 маркалуу портативдүү кол аппараты, КИ-4 маркалуу кислороддук ингалятор, талаа фельдшери комплекти, санитардык замбилдер жана санитардык автомобиль кирет.

Алгачкы врач жардамы жалпы тажрыйбалуу врач тарабынан бригаданын медициналык пунктунда жана медициналык отряддарда көрсөтүлөт. Мында негизги максат жарадар жана оорулуулардын өмүрүнө кооптуудурган жаракат (оору)тардын кесепеттерин жоюу, ооруудан калган терс натыйжалардын (шок, жарадагы инфекция) болушунун алдын алуу жана кийинки медициналык эвакуация баскычына даярдоо. Жаракат алган убакыттан баштап алгачкы врач жардамын көрсөтүүгө чейинки эн оптималдуу убакыт 4—5 саат эсептелет.

Тажрыйбалуу медициналык жардам өзүнчө медициналык отрядда врач-хирург жана врач-терапевт (тажрыйбалуу хирург же тажрыйбалуу терапевтик жардам) тарабынан көрсөтүлөт. Керек болгондо бул көмөк аскердик талаа госпиталдарында да көрсөтүлөт.

Бул медициналык жардам көрсөтүүдөн негизги максат жаракаттануу жана ооруунун натыйжасында пайда болгон өмүр үчүн кооптуу оор кесепет жана алардын терс натыйжаларын (асфикция, агония, коллапс, өпкө шишиги, бөйрөктүн оор жетишсиздиги жана башкалар) жоюу. О.э., өнүгүшү мүмкүн болгон терс натыйжалардын алдын алуу, жарадар жана оорулууларды кийинки медициналык баскычтарда эвакуациялоо үчүн өткөрүлө турган иш-чараларды жасоо. Жаракат алган убакыттан баштап тажрыйбалуу медициналык жардам көрсөтүүгө чейинки эн оптималдуу убакыт 8—12 саат эсептелет.

Адистештирилген медициналык жардамды атайын дарылоо, диагноз коюу шаймандары менен камсыздалган дарылоо мекемелеринин врач-адистери өткөрүшөт.

Белгилүү бир группадагы жарадар жана оорулууларга медициналык жардам көрсөтүү үчүн арналган медициналык мекемелердин болгондугу аркылуу медициналык жардам адистештирилиши мүмкүн. Адистештирилген медициналык жардамды уюштуруу үчүн, медициналык отряддардын жардамында анык жолдонмого көрө эвакуациялоо жасалган болушу керек.

Аскердик бөлүктүн медициналык пунктунун ишин уюштуруу: Ар бир аскердик бөлүктө медициналык пункт уюштурулат. Медициналык пункттун негизги милдеттери согуш майданында жарадарларды издеп табуу, чогултуу,

аларды согуш майданынан, жалпы санитардык жоготуулар очогунан алып чыгуу (жүктөп алып чыгуу), батальон бөлүмдөрүндө активдүү оорулууларды аныктоо, жарадар же оорулууга врачка чейинки биринчи медициналык жардам көрсөтүү, аларды кийинки баскычка эвакуациялоо үчүн даярдоо, аскердик бөлүктө санитария-гигиена, эпидемияга каршы, аскердик бөлүк өздүк курамын душмандын жалпы кыргын куралдарынан коргоо иш-чараларын өткөрүү эсептелет.

Медициналык пункттун жоопкерчилигине аскердик бөлүктөр жайгашкан аймактарда жана күжүрмөн аракеттер алып барылган жайларда медициналык издөө жүргүзүү, аскердик бөлүктүн өздүк курамын профилактикалык о.э. биринчи медициналык жардам көрсөтүү каражаттары менен, санитария инструкторлору болсо медициналык жабдыктар менен камсыздоо жүктөлгөн болот.

Медициналык пункт жарадар жана оорулууларды чогултуу, аларга тийиштүү медициналык жардам көрсөтүү жана эвакуациялоо үчүн төмөнкүлөр менен камсыздалат:

«Талаа фельдшерлик комплекти», кошуундардын медициналык сумкасы, Б-1 «Стерилдик байлоо каражаттары» комплекти, Б-2 «Шиналар» комплекти, ДП-10.02 маркалуу өпкөнү жасалма вентиляциялоо үчүн колдонула турган портативдүү кол аппараты, КЛ-4 М кислороддук ингалятор, ШП-башынан жаралангандар үчүн шлем-маска, санитардык (тасма) о.э. атайын Ш-4 лямкасы, санитардык замбил жана башкалар.

Медициналык пункттун бардык медициналык курамы кызыл жарым ай сүрөтү түшүрүлгөн байлоо менен камсыздальшы керек. Мындан сырткары, аскердик бөлүк медициналык пункттун карамагында санитария автомобили жана байланыш каражаттары бар болушу керек.

Медициналык пункттун башчысы аскердик бөлүктө жайгашкан жана күжүрмөн аракеттер алып барылган аймакта медициналык издөө уюштурат. О.э., өздүк курамдын арасында эпидемияга каршы иш-чаралар өткөрүп, аскердик бөлүктүн санитария-гигиеналык абалы үстүнөн текшерүү өткөрүп барат. Медициналык пункттун башчысы душман жалпы кыргын куралдарын колдонуусу натыйжасында пайда болгон кесепеттерди жоюу үчүн аскердик бөлүк медициналык пункту өздүк курамын туруктуу шай абалда кармап турууга жооп берет.

Медициналык пункт башчысы күжүрмөн аракеттер алып баруунун арасындагы мезгилде аскердик бөлүктүн өздүк курамына биринчи

медициналык жардам көрсөтүү эрежелери жана каражаттарын үйрөтүп, жарадарларды күжүрмөн техникалардан чыгарып алуу, аларды согуш талаасынан алып чыгуу, жашыруу, медициналык жардам көрсөтүү каражаттары, өздүк аптечка о.э. кошуундар аптечкасынан пайдаланууну үйрөтөт.

Взвод санитария инструкторунун милдети. Ар бир аскердик бөлүк взводунда санитария инструктору болушу керек. Ал түздөн-түз взвод командирина, ички кызмат тартиби боюнча болсо взвод старшинасына баш иет. Атайын маселелер боюнча аскердик бөлүк медициналык пунктунун башчысынын көрсөтмөлөрүн аткарат.

Санитария инструктору күжүрмөн аракеттер маалында взводдун күжүрмөн тартибинде аракеттенет. Взвод санитария инструктору:

— взвод алдына коюлган милдетти, аскердик бөлүктүн медициналык пунктунун жайгашкан орду жана аракеттенүү тартибин билүү;

— согуш майданында жарадар жана оорулууларды издеп табууну уюштуруу, ишке ашыруу, биринчи медициналык жардам көрсөтүү, аларды бир жайга топтоо, жашыруу о.э. жайлардын белгиленишин билүү;

— жарадар жана оорулууларды экинчи жаракаттануудан сактоо үчүн «жарадарлар үйлөрүндө» бекитүү чараларын көрүшү, жашыруун жайларды шарттуу белгилер же радиосигналдык жабдыктар менен белгилөө үчүн комплекстүү иш-чараларды аткарууда жеке өзү катышуусу;

— согуш майданынан алып чыгып кетүүгө муктаж болгон жарадар же оорулуулардын саны, ушул максатта колдонуу үчүн керек болгон күч о.э. каражаттар жөнүндө взвод командири жана аскердик бөлүк медициналык пунктунун башчысына билдирүү бериши;

— аткыч-санитарлар тарабынан көрсөтүлгөн биринчи медициналык жардам жана өз-өзүнө, өз ара көрсөтүлгөн жардамдын өз убагында, сапаттуу көрсөтүлгөндүгүн текшерип барышы;

— взвод өздүк курамынын саламаттыгын сактоо, жайларда санитария-гигиена жана эпидемиялык абалды нормада кармап туруунун үстүнөн текшерүү алып барышы;

— взвод өздүк курамынын душмандын массалык кыргын куралдарынан коргоо үчүн чараларын жасашы керек.

Санитария инструктору взвод өздүк курамын жана штаттан сырткары аткыч-санитарларды өздүк байлоо пакеттери (ППИ, ППУ), өздүк химияга каршы пакеттер (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10), өздүк аптечка (АЛ-2), кан токтотуу үчүн колдонула турган резиналуу жгут, медициналык жоолук о.э. өздүк фляжкадагы сууну зыянсыздандыруучу таблеткалар менен камсыздайт.

Санитария инструктору төмөнкү табелдүү каражаттар: санитар лямкасы, танкчы бөлүмдөрдө Ш-4 атайын лямкасы (тасма), кошуундардын медициналык сумкасы (КМС), башынан жаракаттангандар үчүн ШР шлем-маска, ооздон оозго каражаты менен жасалма дем алдыруу үчүн ТД-1 түтүгү, зымдуу шиналар, «жарадарлар уясын» белгилөө үчүн атайын белгилер же радиопеленгация комплекти, түнү көрө турган аспап жана кызыл жарым ай белгиси түшүрүлгөн колго таңылуучу байлам менен камсыздалат.

Мындан сырткары, санитария инструктору ар бир аскердик кызматчыда боло турган өздүк курал, противогаз, жалпы аскердик коргонуу комплекти, өздүк флажка, кичи сапёрдук күрөк менен жабдылат.

Аткыч-санитарлардын милдеттери. Ар бир аскердик бөлүк группасын (секция)да бир штаттан сырткары аткыч-санитар дайындалат. 5—10 күндүк санитарларды даярдоо планы боюнча атайын окууну аяктаган аскердик кызматчы аткыч-санитар кылып дайындалат.

Аткыч-санитарлар күжүрмөн аракеттер алып баруу убагында аткыч милдетин аткарышат. Мындан сырткары, ал согуш майданында жарадарларды издеп таап, күжүрмөн кырдаалдын ар кандай шартында зарыл болгон биринчи медициналык жардамды көрсөтүүдө катышат. Аткыч-санитар согуш жүрүп жаткан майданды токтоосуз күзөтүп барышы керек. Жарадарлардын ордун эсинде сактап калышы, тез издеп табышы, биринчи медициналык жардам көрсөтүшү, оор жарадарларды кайра жаракаттануу жана күжүрмөн техникалар басып кетиши мүмкүн болгон жайлардан жашыруун жайларга сүйрөп, алып өтүшү керек. Согуш майданынан жарадарлар менен бирге, алардын өздүк куралы да алып чыгылат.

Жарадарлар жайгаштырылган жайларды жакшы көрүнө турган белгилер менен белгилеп коюу керек. Душман тарабынан массалык кыргын куралдары колдонулганда, аткыч-санитар жарадарларга өздүк химияга каршы пакеттин жардамында толук эмес санитариялык тазалоо өткөрөт. Аткыч-санитар кошуундардын медициналык сумкасы (КМС) менен да камсыздалат.

Текшерүүчү суроолор

1. Согуш убагында бөлүмдөр жана аскердик бөлүктөрдө дарылоо-эвакуация иш-чараларына эмнелер кирет?
2. Медициналык жардамдын түрлөрүн айтып бер.
3. Аскердик бөлүк медициналык пунктунун негизги милдети эмнелерден турат?
4. Взвод санитария инструкторунун милдеттерине эмнелер кирет?
5. Аткыч-санитарлардын милдеттерине эмнелер кирет?

3-бўлим. ЖАРАДАР БОЛГОНДО ЖАНА ЖАБЫК ЖАРАКАТТАНУУЛАРДА АЛГАЧКЫ МЕДИЦИНАЛЫК ЖАРДАМ КӨРСӨТҮҮ

Оорулуу жана жарадарлардын саламаттыгын калыбына келтирүү үчүн түрдүү дарылоо иштерин өткөрүү талап кылынат. Бир иреттик дарылоо иш-чаралары согуш майданында жана медициналык эвакуация баскычтарында көрсөтүлө турган өздүк медициналык жардам түрлөрүнө бөлүнөт.

Медициналык жардамдын беш түрү кабыл алынган: биринчи медициналык жардам; врачка чейинки (фельдшер) көмөк; алгачкы врачтык жардам; тажрыйбалуу медициналык жардам; адистештирилген медициналык жардам. Санитария инструктору биринчи медициналык жардам көрсөтүүдө катышуу жана врачка чейинки (фельдшер) жардамын көрсөтүүгө тартылат.

3.1. Алгачкы медициналык жардам түшүнүгү: Жаракаттын түрлөрү

Алгачкы медициналык жардам — эреже боюнча жаракат алган же оору өрчүгөн жайда өзүнө өзү (жарадардын өзү аткарат) же өз ара көмөк түрүндө (жолдошу тарабынан) о.э. аткыч-санитарлар, санитарлар, санитария инструкторлору жана башка медициналык курам тарабынан көрсөтүлөт. Ал үчүн өздүк аптечка (АЛ), өздүк байлоо пакети (ППИ), өздүк химиялык пакет (ИПП), кошуундардын медициналык сумкасындагы (СМВ) каражаттар, санитар сумкасы жана кол асты каражаттары иштетилет (62-сүрөт).

Алгачкы медициналык жардам көрсөтүүдөн негизги максат, жарадардын өмүрүн сактап калуу, алган жараатынын оор кесепеттеринин алдын алуу жана азайтуу, жарадарларды кийинки медициналык эвакуация баскычына коопсуз түрдө эвакуациялоону камсыздоо, жаракаттангандарга радиоактивдүү, ууландыруучу жана башка зыяндуу каражаттардын таасирлерин азайтуу же толук жоготуу болуп эсептелет.

Алгачкы медициналык жардам көрсөтүү иш-чаралары өтө эле жөнөкөй. Согуш майданында жаракат алгандарга көрсөтүлө турган алгачкы медициналык жардамга төмөнкүлөр кирет:

— жаракаттангандарды издөө, аларды күжүрмөн машиналар, түрдүү курулмалар, басып калган жайлардан куткаруу;

— жаракаттангандардын күйүп жаткан кийимдерин, анын денесинде күйүп жаткан күйүүчү аралашманы өчүрүү;

62-сурат. а — оздүк аптечка (АП); б — оздүк байлоо пакети (ППИ); в — оздүк химиялык пакет (ИПП); г — көпүүндүрдүн медициналык сумкасы (СМВ).

— ачык түрдөгү кан агышын убактылуу токтотуу (магистралдык кан тамырын бармак менен басып туруу, кан токтотуучу жгуттар же басып туруучу байлоолордун жардамында);

— асфикциянын алдын алуу же аны жоюу үчүн жогорку дем алуу жолдорун кан, былжыр зат жана жат предметтерден арылтуу;

— тилдин артка кетип калышынын алдын алуу үчүн фиксациялоо, дем алуу түтүгүн оозго киргизүү;

— дем алуусу, кан айлануусу аныкталбаганда жасалма дем алдыруу жана жүрөккө жабык массаж жасоо;

— жаракаттанган жерге же дененин күйгөн жерине коргоочу байлам коюу, ал эми ачык пневмоторакста болсо оздүк байлоо пакетинин резиналанган катмарынын жардамында окклюзиондук байлам коюу;

— жаракаттанган жайларды жөнөкөй кол астындагы каражаттар менен иммобилизациялоо;

— ооруу калтыруучу жана уудан дабаа (антидот) каражаттарын шприц-тюбиктерде булчундар арасына жиберүү;

— оздүк аптечкадагы радиопротектор жана антибиотиктерди ичүү үчүн берүү;

— жаракаттангандарга противогаз жана коргоо кийимдерин кийдируу (жабыркоо жайларында болгон убакыттарда) ошондой эле тездик менен жабыркаган аймактан алып чыгуу;

— жарадарларга толук эмес санитардык иштөөнү өткөрүү.

Өрттөнүп жаткан кийим-кечени жөп күйүүчү аралашмаларды очуруу: Кийим-кеченин күйүшү, күйүүчү заттардын таасири (напальм, термит, пирогель), атом бомбасынын жарылуусу натыйжасында бөлүнүп чыккан жарык нурлануусу, сокку толкунунун кызып кеткен абасынын таасири жана коргоо курулмаларында, имараттарда, күжүрмөн техникаларда пайда болгон өрттөрдүн жалыны таасири астында келип чыгат.

Тери же кийим-кечеге азыраак түшкөн напальм аралашмасы жаракаттангандын өзү же жолдошунун жардамында, күйүп жаткан жер колдо бар бушлат (шинель), куртка, плащ-накидка же ным топурак, кар менен калыңдатып жабылат. Дененин чектелген бөлүгүндө напальм күйүп жаткан болсо, ушул жерге бир нече кабат бинт байланат, адамдын жүзүндө күйүп жаткан болсо, тездик менен противогаз кийгизилет. Кыш маалында кийим-кеченин үстүнө калың кар таштап, жай мезгилинде топурак же кум себүү аркылуу өчүрүү мүмкүн. Кийим-кечектердеги өрттөр өчүрүлгөн соң өрт тутанган жайлардагы кийим-кечек жана ички кийим (көмүргө айланып, териге жабышып калганынан сырткары) акырындык менен кесип, алып ташталат. Ачылып калган жайларга асептикалык байлам (фосфор менен күйүүлөрдө нымдалган байлам) коюлат. Күйгөн жайлардын үстүнөн кийим-кечекти сыйрып алуу жана ыйлаакчаларды (руфаклар) ачууга кеңеш берилбейт. Тулкунун чон көлөмдө күйүшү келип чыкканда жаракаттангандарга оору калтыруучу дары берилет.

Кан кетишин убактылуу токтотуу. Кан кетиши оор терс натыйжаларга алып келип гана калбай, о.э. жарадардын өлүмүнө да себеп болушу мүмкүн. Ошондуктан жарадарга алгачкы медициналык жардам көрсөтүлүшүнөн негизги максат, кан кетишин убактылуу токтотуу болуп саналат.

Сырткы кан кетүүдө, ири артериялар бармактар менен басылат, жгут же басуучу байлам коюлат жана жарадардын кол-бут муундарын ийүү, бүгүү, кайыруу аркылуу да кан кетишин токтотуу мүмкүн.

Адамдын денесинде жгут (байлоо) коюп, кан кетишин токтотуу жайлары 20 жерде бар. Бирок иш жүзүндө бир канчасынан гана пайдаланылат.

Жара же күйгөн жайларга асептикалык байлоолор коюу. Асептикалык байлоолорду согуш аянтында коюу үчүн анык белгиленген эрежелерди сактоо керек. Жарага колду тийгизүү, жарадан кийим-кечек калдыктарын, бөлүктөрдү жана башка жат нерселерди алып таштоо сунушталбайт. Курсак көндөйүнөн чыгып кеткен ички мүчөлөрдү ордуна коюуга тыюу салынат.

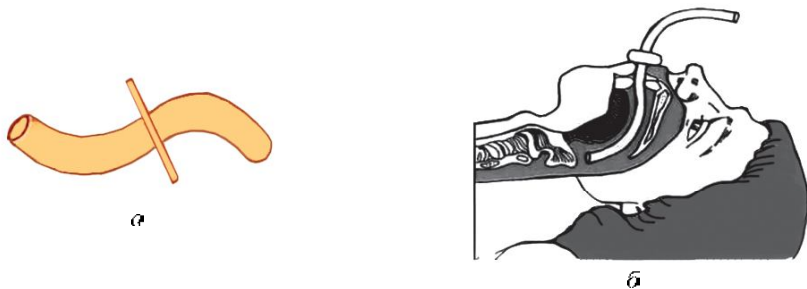
Асфикциянын алдын алуу же аны жоюу. Оор жаракаттануу жана уулануулар дем алуунун кокустан токтоп калышына алып келиши мүмкүн. Дем алууну калыбына келтирүү үчүн жасалма дем алдыруу көнүгүүлөрү өткөрүлөт. Жасалма дем алдыруунун бир канча натыйжалуу усулдары бар, бирок алар пайдалуу болушу үчүн дем алуу жолдорунун өткөргүчтүгү жолго коюлган болушу керек.

Тилдин артка кетиши дем алуу жолдорунун жабылып калышына себеп болот. Дем алуу жолдорунда топтолуп калган кан, шилекей, кусунду массалары

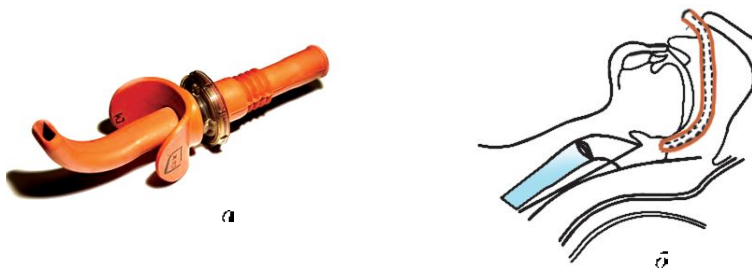
жана башка жат нерселер дем алуу жолдорунун бекилип калуусунун экинчи себепчиси болушу мүмкүн.

Дем алуу жолдорунун өткөргүчтүгү кайра жолго коюлгандан соң дароо жасалма дем алдырууга киришилет. Жасалма дем алдыруунун «ооздон оозго» жана «ооздон мурунга» каражаттары эң жөнөкөй жана натыйжалуу эсептелет. Эгерде дем алуу ордуна келбесе, S формасындагы аба өткөргүч (63-сүрөт, а) же ТД-1 дем алдыруу трубкасы (64-сүрөт, а) аркылуу жасалма дем алдырылат.

Жаракаттанган жайды убактылуу иммобилизациялоо. Сөөктөр сынышы натыйжасында айланасындагы ткандар, булчуңдар, кан тамырлары жана нервдер үзүлүшү күзөтүлөт. Мындай жагымсыз, оор кесепет (шок, кан кетүү) тердин алдын алуу үчүн ткань жана сөөктөрдүн кыймылсыз абалына жетишүү керек. Согуш талаасында сынган сөөктөрдү убактылуу иммобилизациялоо үчүн фанералуу, торго окшогон жана шаты сымал шиналардан, колдо бар каражаттар (тактайча, фанера, картон, чыбыктар тобунан ж.б.)дан пайдаланылат. Шиналарды сынган жайларга коюуда болсо орнотулган эрежелерди сактоо керек.

63-сүрөт. а — S формасындагы аба өткөргүчтүн жалпы көрүнүшү; б — аба өткөргүчтү оорудууга коюу усулу.

64-сүрөт. а — ТД-1 дем алдыруу трубкасы; б — дем алдыруу трубкасын оорудууга коюу усулу.

Денеге шприц-тюбик жардамында оору калтыруучу каражат жиберүү: Денедеги сөөктөрдүн сынышы, кең көлөмдөгү жаралар жана жумшак ткандар эзилгенде оору калтыруу үчүн тери астына оору калтыруучу препараттар (омнопон, морфин, промедол)ды шприц-тюбиктер жардамында жаракаттанган адамдын өзү же көмөк адам көрсөтүүчү жиберет.

Ичүү үчүн таблетка препараттарын (антибиотиктер жана башкалар) берүү — экинчи инфекция өнүгүүсүн алдын алуу үчүн бир убакыттын өзүндө өздүк аптечкадагы пеналдан 6 даана антибиотик (тетрациклин), өздүк фляжкадагы суу менен ичилет.

Жаракаттын түрлөрү: Тери, былжыр чел, терең жайгашкан ткандар жана ички органдардын сыртынын механикалык же башка таасир натыйжасында бузулушу ачык жаракаттануу же жаракат деп аталат.

Жаракаттоочу предметтин кандай экендиги жана анын формасына карай, *сайылган, кесилген, чабылган, эзилген, жыртылган, ок тийген, тишиелген жаракаттар* болот.

Предмет курч болуп, тез жаракаттанганда, жаракаттын чети ошончолук аз жабыркайт. Мокок буюмдун таасиринде пайда болгон жаракаттарда жаракаттын чети көп жабыркайт. Катуу ооруйт жана бул кээде шок абалынын күчөшүнө алып келет.

Сайылган жаракаттар сайылуучу предметтер, б.а. бычак, найза, шибеге, ийне сайылганда пайда болот. Ушул түрдө жаракаттын сырткы тешиги кичине болуп, өзү, адатта, терең болот. Жаракат каналы тар, ткандардын сорулушу натыйжасында (булчундардын кыскарышы, теринин сүрүлүшү) ийриленген болот. Бул болсо сайылган жаракаттарды кооптуу кылат. Анткени ички органдардын жаракаттангандыгын жана анын тереңдигин аныктоо кыйын болот. Ички органдардын байкалбай калган жаракаттары ички органдардан кан кетиши, перитонит (курсак диафрагмасынын сезгенүүсү) жана пневмоторакска себеп болушу мүмкүн.

Кесилген жаракаттар кескир миздүү буюм (бычак, устара, айнек, скальпел) кескенде пайда болот. Мындай жаракаттын чети тегиз жана эзилбеген болот.

Чабылган жаракаттар кескир, бирок оор буюм (балта, кылыч ж.б.) менен урулганда болот. Сырттан караганда ал кесилген жаракатты эстеттиши мүмкүн, бирок жаракат чоң көлөмдү ээлейт жана сөөктөрдүн жаракаттануусу менен жүрөт. Жаракаттын чети бир аз эзилген болот.

Эзилген жаракаттар мокок буюм (балка, таш ж.б.) дар менен ткандарга таасир эткенде пайда болот. Урулган жаракаттын четтери эзилген, тегиз эмес,

кан жайылган болот. Тамырлардын жаракаттануусу жана алардын тромбозго учурашы, жаракаттын четтеринин азыктануусу бузулат жана алар некрозго учурайт. Эзилген ткандар микробдордун көбөйүүсү үчүн ыңгайлуу чөйрө эсептелет. Ошондуктан уруп алынган жаракаттарга инфекция оңой түшөт.

Тиштеп алынган жаракаттар айбан же адамдын тиши аркылуу жетет. Ооздон инфекция түшүшү натыйжасында, бул башка жаракаттарга салыштырмалуу күчтүү инфекциянын өөрчүшү менен жүрөт. Тиштеп алынган жаралар кутуруу вирусу менен жабыркаган болушу мүмкүн.

Ууланган жаракаттар ууландыруучу заттар колдонулганда уулуу заттардын түшүшү, чаян же жыландын чагышы менен характерленет.

Ок тийген жаракаттар тулкунун ок атуучу куралдан атылган октон жаракаттануусу. Ок атуучу куралдарга: автомат, винтовка жана пистолеттер, жарылуунун натыйжасында осколкалар бөлүнүп чыгуучу куралдар, ошондой эле артиллерия снаряддары, мина, кол гранатасы, авиабомба, көлөмдүү жарылуучу ок атуучу куралдар жана башкалар кирет. Снаряддардын түрүнө карай, ок чачылма жана осколкадан жараланууларга бөлүнөт.

Ок атуучу куралдан жаракаттангандар арасында көптөгөн жана аралаш жаракаттануулар күзөтүлүшү көздө тутулат.

Ар түрдүү куралдардын таасири жана бир түрдөгү куралдын түрдүү жаракаттоочу факторлору таасирин эсепке алган түрдө: комбинацияланган, көптөгөн көлөмдөгү жана аралаш жаракаттар болот.

Комбинацияланган жаралануулар дейилгенде, түрдүүчө куралдар менен (мисалы, ок атуучу куралдан жарадар болуу жана ядро куралынын жарык нурлануусунан) же бир түрдөгү куралдын түрдүү жаракаттоочу факторлору таасиринде (мисалы, күйүү, жарадар болуу жана ядро куралынын көзөп өтүүчү нурлануусунан жаракаттануу) пайда болушу түшүнүлөт.

Биринчи орунда белгилүү бир врач-адис тарабынан көмөк көрсөтүлүшүнө муктаж болгон жаракаттануу негизги жаракаттануу болуп эсептелет.

Көптөгөн жаракаттануулар дегенде, кайсы бир курал эки же андан ашык жаракаттоочу снаряды менен киши денесинин бир нече анатомиялык мүчөсүнүн (мисалы, бир нече ок менен же граната, бомба же снаряддардын сыныктары менен жаракаттануу; тери катмары жана ички орган мүчөлөрүнүн ууландыруучу заттардын таасиринде жаракаттануусу) жаракаттануусу түшүнүлөт.

Аралиш жаракаттануулар дегенде, киши денесинин бир нече мүчөлөрүн бир снаряддын жаралоочу огу же сыныгы натыйжасында күйүшү жана жаракаттануусу түшүнүлөт (мисалы, торакоабдоминал мүчөсүнүн жаракаттануусу).

3.2. Кан кетүүдө алгачкы медициналык жардам корсотуу: Кан кетишин токтотуу

Кан кетиши деп, кан тамырларынын жаракаттануусу, кандайдыр оорунун айынан жемирилиши же өткөргүчтүгүнүн ашып кетиши себептүү, алардан кан агуусуна айтылат.

Кан кетиши келип чыгышына карай эки түргө бөлүнөт. Бири жаракаттануу (травмалык) түрү болуп, ал сырткы күчтүн таасиринде тамырлардын бүтүндүгү бузулганда (кандайдыр нерсе сайылышы, урулуу, созулуу, үзүлүү, хирургиялык каражат колдонулганда да) келип чыгат.

Кан кетүүнүн экинчи түрү жаракаттанууга эмес, тескерисинче тамыр каналдарынын жабыркоосуна (патологиялык өзгөрүү) байланыштуу болот.

Кан кетүүнүн классификациясы жабыркаган кан тамырларынын анатомиялык түзүлүшү, себептери жана сырткы чөйрөгө байланыштуулугун эсепке алган түрдө төмөнкү группаларга бөлүнөт.

Жабыркаган кан тамырынын белгилерине карай, артериалдык, веналык, капиллярдык жана паренхиматоздук кан агуусу бар. Алардын клиникалык белгилери менен бири-биринен айырмаланат (65-сүрөт).

65-сүрөт. Жабыркаган кан тамырынын белгилери.

Артериалдык кан кетүү жарадар жана оорулуу үчүн оор кечет. Мында ачык кызыл кан тез-тез катуу атылып чыгат. Артериалдык кан агышы, адатта, күчтүү болот жана көп кан жоготулат. Ири артериялар, аорта жабыркаганда бир нече минуттун ичинде өмүргө коркунуч сала турган даражада көп кан жоготуп, жарадар өлөт.

Веналык кан кетүү веналар жабыркаганда келип чыгат. Веналарда басым артериялардагыга караганда өтө эле төмөн. Ошондуктан кан секин, бирдей нормада, токтоосуз агат. Мындай кан көчкүл кызыл түстө болот. Кемден кем абалдарда өмүр үчүн кооптуу болот. Моюн жана көкүрөк көөдөнү веналары жараланганда өлүм кооптуу келип чыгат. Моюн жана төш клеткасы веналарда дем алуу учурунда оң басым пайда болот. Веналар жараланганда, терен дем алуу убагында ичине аба кириши мүмкүн. Аба көбүкчөлөрү кан агымы менен жүрөккө кирип, жүрөк же кан тамырларын тосуп коюшу аба эмболиясы болушу жана тез эле өлүмгө алып келиши мүмкүн.

Капиллярдык кан кетүү көбүнчө аралаш болуп, майда артерия жана вена тамырлары жабыркаганда болушу мүмкүн. Мындай кан кетүү теринин сырткы бөлүгүнө кесүүчү буюм тийгенде, шилингенде күзөтүлөт. Кандын уюшу нормалдуу болгондо, капиллярдык кан кетүү токтойт.

Паренхиматоздук кан кетүү паренхиматоздук мүчөлөр, боор, көк боор, бөйрөк, өпкө жабыркаганда күзөтүлөт. Тамырлар органдардын ткандарынын ичинде болгондуктан жана жыйрылбагандыктан кан агуусу дээрлик эч качан өзүнчө токтобойт.

Кандын жабыркаган тамырдан каерге агышына карай, ички жана сырткы кан кетүүгө бөлүнөт.

Сырткы кан кетүү кандын теридеги жаракаты аркылуу сыртка чыгуусу менен мүнөздөлөт. *Ички кан кетүүдө* кан кандайдыр бир боштукка (курсак көңдөйү, плевра боштугу) түшөт. Сырткы чөйрө менен туташа турган көңдөй органдын боштугуна (ашказан, ичеги, табарсык, трахеяга) кан куюлушу *сырткы жабык кан кетүү* деп аталат. Кандын ткандар арасында боштуктарга (булчундарга, май клеткасына) агуусу *гемотоманы* пайда кылат.

Кан кетүүсү пайда болуу мезгилине карай 3 кө бөлүнөт:

а) биринчилик кан кетүү — жабыркагандан соң дароо кан тамырларынан кан агуу абалы менен белгиленет;

б) экинчилик эрте кан кетүүсү — бир нече сааттардан эки суткага чейинки мезгилди өзүнө камтыйт. Адатта, ушул мезгил аралыгында жаракатка инфекция түшкөн, бирок ириндүү жараян башталбаган болот. Экинчилик кан кетүүсү көбүнчө ок тийген жаракаттарда болот;

в) созулган экинчилик кан кетүүсү — жаракатта инфекциянын таасиринде ириңдүү жараян күчөгөн мезгилге туура келип, адатта, 2 күндөн соң пайда болот.

Экинчилик кан кетүүнүн себептери: алгачкы медициналык жардамдын этиятсыздык менен берилиши, начар иммобилизация, жаракаттанган адамдын эвакуация убагында транспортто силкинүүсү, жаракатта ириңдөөнүн пайда болушу, алгачкы хирургиялык тазалоодо, операция маалында кан тамыры жакшы байланбагандыгы же кан кетиши жетерлүү токтотулбаганда күзөтүлүшү мүмкүн.

Кан кетүүсүн токтотуу: Алгачкы көмөк көрсөтүү шартында жабыркаган жарадар же оорулууну дарылоо мекемесине алып барганга чейин өтө турган мезгил аралыгында кан кетүүсүн убактылуу гана же баштапкы токтотуу мүмкүн. Врач дарылоо мекемесинде кан кетүүсүн толук токтотот.

Кан агышын убактылуу токтотуу усулдары төмөнкүчө:

а) тулкунун жабыркаган бөлүгүн денеге салыштырмалуу жогору абалда коюу. Мында кан агышын бир аз азаюусуна оң таасир этет. Көбүнчө бул усул вена тамыры жабыркаганда колдонулат;

б) каны агып турган тамырды басып туруучу байламдын жардамында жабыркаган жайынан басып туруу. Бул усулду вена жана капиллярдан кан кеткенде колдонуу мүмкүн. Артериалдык кан кеткенде жгуттан пайдаланган оң. Ал үчүн кан кеткен жайга өздүк пакеттердеги стерилдүү байламдардан пайдаланылат. Пакеттеги жаздыкчалардан бири бүктөлүп кан аккан жайга коюлат жана айландырып тартып байланат. Эгерде бинт болбосо, таза кездеме же кол жоолугунан да пайдаланса болот. Байлам майда тамырлардын жумшак ткандарына басып турулганда, кан кетиши тез токтойт;

в) артериянын узундугун бармак менен басып туруу (66-сүрөт). Убактылуу кан токтотуунун бул усулунда тамырга жакын сөөккө басып турулат.

Уйку артериясын төш-акырек булчуңунун ички бөлүгү аркылуу моюн омурткасын туурасынан жайгашкан өмөгө басуу мүмкүн (VI моюн омурткасын туурасынан жайгашкан өсмөсүнүн жогорку бөлүгүн, айтып өтүлгөн булчуңдун орто бөлүгүн). Акырек артериясын төш-акырек салаа сымал өскөн булчуңдун сырткы жагынан 1-кабыргага басуу мүмкүн. Ийин артериясы эки баштуу булчуңдун ички жагынан далы сөөгүнө басылат. Сан артериясын бут сөөгүн горизонтал бөлүгүндөгү байламынын астына жайгашкан чекитке басылат. Денеси арык жарадарларда курсак аортасын омуртка тутумуна басып туруу мүмкүн.

66-сүрөт. Артерия узундугун бармак менен басып туруу.

Бармак менен басып, кан кетүүсүн узак убакыт токтотуп болбойт. Анткени ал чоң физикалык күчтү талап кылат. Бул усул жардам берүүчүнү чарчатат жана транспортировкалоо мүмкүнчүлүктөрүн жок кылат. Бирок, канды тездик менен токтотуу үчүн ыңгайлуу усул саналып, жаракатка инфекция түшүрбөгөн абалда, канды токтотууну камсыздайт о.э. кан агышын токтотуунун бир канча ыңгайлуу усулу үчүн керек болгон, басып турган байлам, бурама (закрутка) жгугу даярдап коюу мүмкүнчүлүгүн берет;

г) жабыркаган бөлүктү кысылган жерде мүмкүн болушунча бүгүп же жазып турган абалда бекем кармап, кан кетишин токтотуу (67-сүрөт). Колтук асты артериясы жаракаттанганда чыканактан бүгүлгөн колдорду артка узатып, чыканак муундары бийиктигинен фиксациялоо аркылуу кан агышын токтотуу мүмкүн. Тизе арты артериясы жабыркаганда тизе мууну, ийин артериясы жабыркаганда чыканак мууну жана сан артериясы жабыркаганда көчүк бөлүмүндө чычан-сан муунун максималдуу бүгүү жакшы көмөк бериши мүмкүн;

67-сүрөт. Кол-буттарды максималдуу катуу бүгүү аркылуу кан кетишин токтотуу.

68-сүрөт. Резинадуу Эсмарх жгуту.

д) жабыркаган бөлүгүн жгут менен айландырып, кысып байлоо. Жгутту биринчи жолу 1873-жылда Эсмарх иштеткен. Эсмарх жгуту (68-сүрөт) кенири тараган болуп, ал серпилме резинадан турат. Бир учунда чынжыры, экинчи учунда болсо илмеги бар. Жгуттун узундугу 1,5 метр, кеңдиги 1,5 см келет.

Колго жгут байлоодо ийиндин үчтөн бир жогорку бөлүгү, бутка байлоодо болсо сандын үчтөн бир орто бөлүгү ыңгайлуу жай эсептелет. Бут-кол артерияларынан күчтүү артериалдык кан акканда гана жгут байлоого уруксат берилет. Калган бардык абалдарда бул каражатты колдонуу сунушталбайт.

Жгут байлоо техникасы. Теринин жгут астында кысылып калуусунун алдын алуу үчүн жгут астына сүлгү жана жумшак материал коюлат. Жгут коюлуп жатканда кол-бут бир аз жогоруга көтөрүлөт, жгут анын астына коюлат, чоюлат жана кан кетүүсү токтогонго чейин кол-бут айланасында айландырып оролот. Жгут оромдору терини кыспаган түрдө жанаша түшүшү керек. Алгачкы оромду бекем кысуу, экинчисин бошураак, калгандарын андан да бош ороо керек. Жгут учтары чынжыр жана илмек менен оромдордун үстүндө бекемделет. Жгутту кан кетүүсүн токтотконго чейин гана кысуу керек. Жгут туура байланганда артериалдык кан кетүү тез эле токтойт, бут же кол агарат, жгут байланган жайдан ылдыйда тамырлардын пульсу токтойт.

Жгут артыкча кысып байланса, жумшак ткань (булчун, нерв, тамыр) эзилиши жана жабыркаган жай паралич (шал) болуп калышы мүмкүн.

Жгут бош байланса, кан агышы токтобойт, тескерисинче, веналык кан айланбай калат (бут же кол агарбай, тескерисинче көк түскө кирет) жана веналык кан кетүү күчөйт. Жгут байлангандан соң кол-бутту иммобилизациялоо керек.

Жгут байлоодо жол коюлган каталыктарга көрсөтмөлөр болбосо да, б.а. веналык жана капиллярдык кан кетүүдө байлоо, ачык денени жана жаракаттан

узакта байлоо, бош же ашыкча катуу байлоо, жгут учтарын бекемдебөөдөн турат.

Жгуттун төмөнкүдөй кемчилдиктери бар:

— артериялардын кысылышы менен жумшак ткань жана нерв жолдору да эзилет. Бул болсо парез жана шал болууга алып келиши мүмкүн;

— жгут 2 сааттан ашык коюлса, андан ылдыйдагы ткандарда кайра калыбына келтирип болбой турган гангрена пайда болот;

— кан айлануусунун токтошу кычкылтектин ткандарга жетиштүү болбостугуна алып келет.

Байлап коюлган жгут көрүнүп турушу керек. Жгут байланган убакыттан соң 2 сааттын ичинде жабыркаган кишини дарылоо мекемесине кан агышын толук токтотуу үчүн алып баруунун бардык чараларын көрүү зарыл.

Жгут байланган убактысын текшерип туруу, аны өз убагында чечүү же бошотуу үчүн жгут астына же жаракаттанган кишинин кийимине жгут байланган күнү жана убакыты (сааты, минути) жазылган кат тигип коюлат.

Атайын жгут болбогондо бут-колго бел кур, жоолук, кездеме байлап тартылса да болот. Катуу нерселер нервдерди оңой эле жабыркатып коюшу мүмкүндүгүн унутпоо керек. Кошумча каражаттардан даярдалган жгут *бурама (закрутка)* деп аталат. Бурама үчүн иштетилген нерсе керектүү жайда бош кылып байланат. Пайда болгон бурамадан таякча, тактай өткөрүлөт жана аны бурап, бурама кан агышын толук токтотконго чейин айландырылат. Ушундан соң таякча бут же колго бекемделет (69-сүрөт). Бурама коюу ооруга себеп болот, ошондуктан бураманын астына, айрыкча, түйүлгөн жайдын астына кандайдыр бир нерсени кыстырып коюу керек. Жгут байланганда

69-сүрөт. Канды токтотуу үчүн коюлуучу бурама.

күзөтүлө турган бардык каталык, кооп жана оорунун натыйжасы бурама үчүн да тиешелүү;

е) жарааттагы кан агып турган тамырга жажим коюп кан агышын токтотуу. Бул дарылоо мекемелеринде врач тарабынан ишке ашырылат.

Кээ бир сырткы жана ички кан кетүүдө алгачкы медициналык жардам корсотуу: Жалаң жараланганда эмес, о.э. оору жана мокок нерселерден жабыркаганда да кан агышы мүмкүн.

Мурун каноодо алгачкы комок корсотуу: Мурундан кээде аябай көп кан агышы мүмкүн жана бул шашылыш жардам берүүнү талап кылат. Мурун канашынын себептери түрдүү болот: жергиликтүү жабыркоолор; тырмалуу, мурун тосмосунун жарасы; мурунду катуу чимкирүү; баш сөөгүнүн сынышы жана башкалар.

Алгачкы жардамды берип жаткан киши кан агышын күчөткөн бардык себептерди жоюшу керек. Жарадарды жубатуу, ага кескин аракеттер кылуу, жөтөлүү, сүйлөшүп, алдан таюу кан агышын күчөтүшүн түшүндүрүп өтүү керек. Жарадарды жаткызып коюу, мурун-тамагына кан кетүү мүмкүнчүлүгү азыраак жагдайды түзүү керек. Мурун кызып кетүүнүн айынан канаган болсо, оорулууну салкын жайга өткөрүп, башы жана көкүрөгүнө муздак компресс жасоо керек.

Кан кетүүсү токтобосо, мурундун эки тешигин мурун тосмосуна катуу кысып, токтотууга аракет жасап көрүү керек. Мында жарадардын башы бир аз алдыга ийилет жана мурун мүмкүн болушунча жогорудан катуу кысылат. Жарадар ооз аркылуу дем алышы керек. Мурунду 3—5 мүнөткө чейин кысуу жана оорулуу киши оозуна түшкөн канды түкүрүп ташташы керек.

Мурунду кысуунун ордуна мурун жолдорун стерилдүү кургак пахта же 3% дуу суутек пероксидине нымдалган пахта бөлүкчөсү менен тампондосо болот. Мурун жолдоруна пахта шариктери тыгылгандан кийин жарадардын башы алдыга энкейtilет.

Угуу жолу жана ички структуралары жабыркаганда (сокку тийүүсү, тытылуу, баш сөөктөрүнүн сынышы) кан агышы келип чыгышы мүмкүн. Сырткы угуу жолуна воронка формасында оролгон марля тыгып токтотулат. Марляны кулаккагы марля байлам кармап турат.

Өпкөдөн кан кеткенде алгачкы жардам корсотуу: Өпкө жабыркаганда (көкүрөккө катуу урулганда, кабыргалар сынганда), өпкө жана жүрөктүн башка бир топ оорууларында өпкөдөн кан кетиши мүмкүн. Жарадар жөтөл жана байламында ачык-кызыл-кызгылт көбүктүү кан түкүрөт. Кээде өпкөдөн аябай көп кан агат.

Какырыкта кан пайда болгондо, дем алууну оордотуучу кийимдер чечилет. Жарадарды дароо жарым отуруу абалына келтирилет. Жарадарды мүмкүн болушунча тынчтандыруу, ага шыпаа табуу үчүн толугу менен физикалык жана психологиялык тынчтык зарылдыгын түшүндүрүү керек.

Өпкөдөн ар кандай кан кетүү бул оор оорунун кооптуу симптому саналат. Ошондуктан алгачкы жардамдын милдети жарадарды дарылоо мекемесине тез жеткирүүдөн турат.

Курсак көңдөйүнөн кан кеткенде биринчи жардам корсотуу: Курсак көңдөйүнөн кан кетүү курсак мокок нерседен жабыркаганда, боор, көк талдын жарылуусу натыйжасында болот. Курсактын ичине кан агышына боор жана көк талдын кээ бир оорулары себепчи болушу мүмкүн.

Курсак көңдөйүнөн кан кетүүсү курсакта катуу оору пайда болушу менен билинет. Тери кабаттары агарып, тамыр урушу (пульс) тездешкен болот. Көп кан кеткенде эстен тануусу мүмкүн. Жарадарды горизонтал абалда жаткызып, курсагына муз салынган баштык коюу керек. Тамактануу жана суюктук ичүүгө тыюу салынат. Жарадар тезинен транспортто медициналык пунктуна эвакуацияланат.

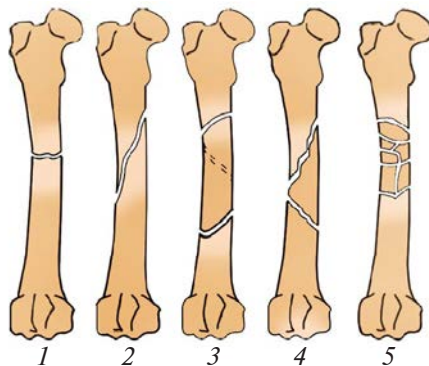
3.3. Сооктор сынышында алгачкы медициналык жардам корсотуу

Сөөктөр сынышы көп учурай турган жабыркоо түрүнө кирет. Механикалык таасир жана патологиялык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында сөөктөрдүн жабыркашы менен белгиленет. Ар бир сынууда сөөктөрдүн чоң-кичинелигине карабай, айланадагы жумшак ткандарга да жаракат таасир этип, оор кесепеттерге алып келет.

Сөөк сынышынын келип чыгуу себебине карай, травмалык жана патологиялык сынууларга бөлүнөт. Түрдүү жабыркоолордун натыйжасында травмалык сынуулар болот. Травмалык сынуу сөөккө, анын катуулугун жеңүүчү механикалык күч таасири натыйжасында келип чыгат. Күчтүн таасир этүү механизмине карай, мындай сынуулар төмөнкү түрлөргө бөлүнөт (70-сүрөт):

- ийилген;
- буралган (ротация);
- кысылган (компрессия);
- түз урулган (о.э., ок тийишинен жаракаттануу);
- үзүлгөн сынуулар.

Сынуулар ачык жана жабык болот (71-сүрөт). *Жабык сынуу* деп, тери бүтүндүгү бузулбаган абалда болуп, сөөк жана анын айланасындагы ткандардын жаракаттануусуна айтылат.

70-сурат. Синуунун түрлөрү:

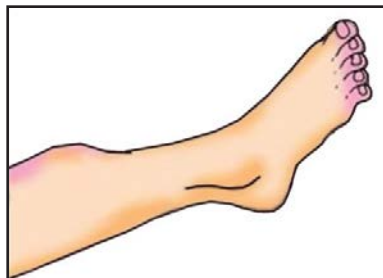
1 — түзурилган; 2 — ийилген; 3 — буралган; 4 — кысылган; 5 — үзүлгөн.

Ачык синууларга жаракат пайда болгон, теринин бүтүндүгү бузулган абалда болгон жабыркоолор кирет.

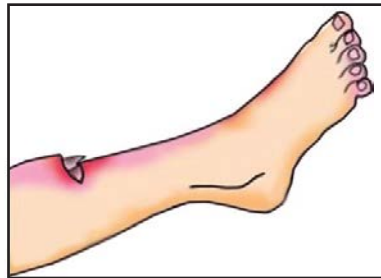
Сынуулар толук, толук болбогон жана сөөк жарылууларына бөлүнөт. Сөөктүн толук сынышында сөөк бүтүндүгү толук бузулат. Толук болбогон сынууда сөөктүн бир бөлүгү гана жабыркайт. Сөөк жарылганда бөлүктөргө ажыралбаган жабыркоо жүз берет.

Сынуу багытына карай, туурасынан, узунунан, кыйшык, винтсымал жана майдаланган болот. Сынууларда бир же бир нече сөөктөр көп жайдан зыянданышы мүмкүн. Ошондуктан сынуу бир эле жерден жана көп сандуу сынууларга бөлүнөт.

Сөөк сынуулары жөнөкөй, калдыктуу, татаал жана комбинацияланган болот. Кол-бут сөөктөрүндө көп учурай турган сынууларда сынган жайдын

а

б

71-сурат. Синуунун көрүнүштөрү:

а — жабык; б — ачык.

айланасында күчтүү оору, шишик, кан уюшу, муундан сыртка бүгүлө турган бөлүктөрдүн пайда болушу, жалпы өлчөмүнүн чоңоюшу сыяктуу белгилер күзөтүлөт. Сөөктүн ачык сынууларында жаракаттанган сөөктүн сыныгы сыртка чыгып калышы күзөтүлөт. Мында кол-буттун ушул бөлүгүндө муундан сырткары кошумча кыймылдуулугу күзөтүлөт жана кыймылдаганда сөөк сыныктарынын өз ара тийишинен кычыраган үн угулат. Кээде сөөк сынууларында бардык белгилер көзгө көрүнбөйт. Бирок күчтүү ооруу жана кыймылдын оордугу сөзсүз сезилет.

Кабыргалар сынганда ушул бөлүк басып көрүлгөндө жаракаттанган дем алганда же кол тийгизилгенде күчтүү ооруу сезилет. Плевра же өпкө тканы да жабыркаган болсо, плевра көңдөйүнө кан кетиши же көкүрөк көңдөйүнө аба кириши күзөтүлөт жана алардын бардыгы дем алуунун бузулушуна алып келет.

Омуртка сынган учурда белде күчтүү ооруу, сынган жайдын төмөнкү бөлүгүндө булчуңдун парез жана параличи күзөтүлөт.

Жамбаш сөөктөрү сынганда жаракаттанган киши жайынан тура албайт жана буттарын кыймылдата албайт. Капталга да оодарыла албайт. Мындай сынууга ичегилер жана табарсыктын жаракаттануулары да кошулушу мүмкүн.

Сөөк сынуулары ага жакын өткөн кан тамыр жана нервдердин жабыркоосуна алып келип, кан кетиши, сезүү жана кыймылдын жоголушу сыяктуу кесепеттер пайда болот о.э. шок абалынын өөрчүшүнө себеп болот.

Сөөк сынууларында алгачкы көмөк көрсөтүүнүн жалпы эрежелери. Сөөк сынган жайды көрүү жана жаракатка (ачык сынууда) стерилдүү байлам коюу керек болсо, кийим-кечек жана бут кийим чечилбейт, кесилет. Биринчи кезекте кан кетиши токтотулуп, асептикалык байлам коюлат. Кийин жабыркаган жай ыңгайлуу абалга келтирилет жана иммобилизациялоочу байлам коюлат.

Тери астына же булчуң арасына шприц-тюбик жардамында оору калтыруучу препарат жиберилет.

Сөөк сыныктарын иммобилизациялоо үчүн Б-2 «Шиналар» комплектиндеги стандарттык шина же колдо бар каражаттардан пайдаланылат. Колдо бар каражаттар катары тактайдын бөлүгү, таяк, фанеранын бөлүгү, камыш байламдары жана башкалардан пайдаланса болот.

Кол-буттарга коюлган шина бинт менен бекемделет. Бекемдөө үчүн бел кур, шарф, жоолук, аркан жана башкалардан пайдалануу мүмкүн.

Эгерде сөөк сыныктарын иммобилизациялоо үчүн шина жана колдо бар каражаттар болбосо, кол тик бурч абалында бүгүлүп, денеге тыгыз байлап коюлат. Жабыркаган бут соо бутка бинт менен бекемдеп байлап коюлат.

Шиналоону түздөн-түз окуя болгон жерде өткөрүү керек жана жарадар же оорулууну санитардык транспортто эвакуациялоо мүмкүн. Сөөк сыныктарын жылдырбоо үчүн шиналарды этияттык менен коюу керек. Сөөк сыныктарын тууралоо үчүн, аларды бири-бирине жакындатуу сунуш кылынбайт. Сөөктүн курч учу түртүп чыгып терини жабыркатуу коркунучу болгон абалдар буга кирбейт. Жаракаттанганды аябай этияттык менен көтөрүү, бут-кол жана көөдөнүн бир убакытта, дайыма бирдей деңгээлде көтөрүш керек.

Шок жана башка жалпы окуялардын профилактикасы жабыркаган органды туура иммобилизациялоо, ошондой эле ал ооруу сезими аз боло турган абалда бекем байлоо жолу менен камсыздалат. Жарадарды жылуулап ороо, жылуу чай, кофе берүү керек. Мүмкүн болушунча ооруу калтыруучу препаратты тери асты же булчуңдар арасына жиберүү керек.

Колу сынып жабыркагандарды транспортко салып, бут, жамбаш сөөгү, омуртка тутуму сынгандарды болсо жаткырып алып баруу керек.

Кээ бир озунчо соок сынууларында шиналарды коюу. Ийин сөөгү сынганда, ийин жана чыканак муундары жаракаттанганда Крамер (шаты сымал) шиналарынан пайдаланган абалда иммобилизациялоо ыңгайлуу. Соо тарап күрөгүнүн орто бөлүмүнөн баштап коюлат жана коюла турган шина белге тийип турат. Тик бурчтук пайда болгон абалда ийин мууну үстүнөн кайрылып өтүп, билек жана манжага тыгыздалып тийген абалда бармактын негизине чейин жетип барат. Көмөк көрсөтүүчү адам, шинаны коюудан алдын ага тийиштүү форманы берүү үчүн, мурда өзүнүн денесине коюп ылайыктап алышы керек. Ал үчүн ал өз билегин шинанын аягын бир жагына коёт, бош колу менен шинанын экинчи бош жагын кармайт. Шинаны билектин арка-сырткы бетин бойлоп, билек үстү жана бел аркылуу башка тарап ийин астына багытталып барылат. Шинага керектүү форма берилгенге чейин моделировка кылынат.

Билек бөлүмүндө шинага арык сымал форма берилет. Ал пахта катмары же башка бир кездеме менен оролуп чыгылат жана коюлат. Шина жылып кетпесин үчүн анын жогорку бөлүгүн эки кабаттуу марля байлагыч жардамында манжа бөлүмүнөн төмөнкү бөлүгүн бойлоп байлап коюлат.

Байлагычтар билек муунунун четинде алды жана артынан, сынган жайдын карама-каршы жагына өтөт. Шина коюудан алдын жабыркаган колдун колтук асты тереңдигине пахта тогологу же жоолук орому коюлат. Коюлган шина бинт менен байланып бекемделип чыгылат.

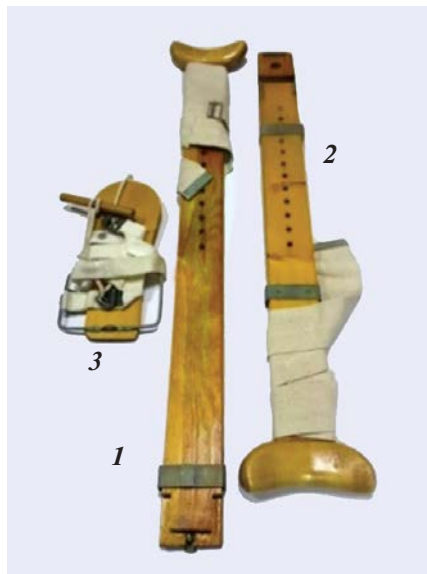
Билек соокторунун сынышы. Шаты сымал шина туура үч бурчтукту пайда кылып бүгүлөт. Мында анын бир жагынын узундугу билек жана манжа бармактарынын негизине туура келиши, экинчи жактын узундугу желкенин $3/2$ бөлүгүнө туура келиши керек. Чыканак боюнча тик бурч пайда кылып бүгүлгөн кол шинага коюлат жана бинт менен бекемдеп чыгылат. Эгерде шина жана колдо бар каражаттар болбосо, туура үч бурчтук пайда кылып, чыканак муунунда бүгүлөт, жоолук, бел кур жана башка каражаттар менен денеге бекемдеп коюлат.

Манжа соокторунун сынышы. Билек узундугунча болгон шаты сымал шина алынат жана узундугу боюнча арык сымал кылып ийилет, экинчи жагы рулон кылып оролот. Шина бинт менен бекемделет (72-сүрөт). Манжа жана билек анча чоң болбогон фанера жана тактайчалардын жардамында иммобилизацияланат. Мындай абалдарда бармактар жарым бүгүлгөн абалда алаканга пахта же кездеме бөлүгү коюлат.

72-сүрөт. Манжа соокторунун сынган учурда шаты сымал шина коюу.

Сан жана балтыр соогунун жогорку $3/2$ бөлүгүндөгү сынуулар. Сан сөөгү сынганда Дитерихс шинасы жакшы транспорттук шина эсептелет (73-сүрөт, 1, 2, 3). Бул жамбаш-сан, тизе жана балтыр-манжа муундарын жакшы иммобилизациялоо (кыймылсыздыкты камсыздайт) мүмкүнчүлүгүн берет.

73-сурат. Дитерихс шинасы.

Шина узундугун оной өзгөртсө боло турган эки даана жыгачтан даярдалган бранш (тактайдан, 1, 2), таман асты шайманы жана бурамадан турат (3).

Шинаны коюу тартиби. Шина 2—3 киши менен коюлат. Жарадар чалкасынан жатат. Алгач шина жасалат, ал үчүн сырткы жана ички шиналар жарадардын боюна ылайыктап алынат:

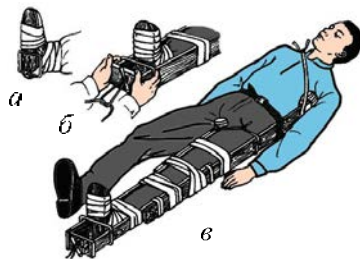
а) каптал бранштар сырт жактан колтук асты о.э. таманга чейин түздөлөт. Ичкиси болсо чат бөлүгүнө бранштын эркин жагы тамандан 10—15 см чыгып тура тургандай кылып коюлат;

б) жатак жара жана некроздун алдын алуу үчүн сөөктүн бөртмөлөрү (жамбаш сөөктүн чети, кызыл ашыктар)нө жана тамандын арткы бетине жумшак кездеме коюлат;

в) таман астына коюла турган төшөмө бут кийимдерге бекем байланат;

г) таман астына төшөмө коюлгандан соң сырткы шинаны коюуга киришилет. Ал үчүн төмөнкү учу таман шайманынын сырткы браншына киргизилет. Кийин шина буттан колтук астына чейин орнотулат. Тасма же бинттин учтары бранштын жылчыгынан өткөрүлөт жана көкүрөк көңдөйүн ороп байланат. Бутка шина байланбай турулат;

д) кийин ички шина орнотулат. Ал үчүн төмөнкү учу таманга коюла турган төшөмө ички рамкасынан киргизилет. Ички шинанын башкы бөлүгү

74-сүрөт. Буттун Дитерихс шинасы менен иммобилизациялашышы.

а — таман асты пайманып бекемдөө; *б* — шиналарды таман асты шайманында скобаларга киргизүү жана денени бойлой тегиздеп коюп чыгуу; *в* — бел кур жана байлагычтар жардамында шинаны сан жана денеге байлап чыгуу; *г* — буттун Дитерихс шинасынын жардамында иммобилизациялашып болгондог кийинки көрүнүшү.

буттун аласына такалып турат. Сырткы бранштын жылчыгынан чыгарылган тасма же бинттин учтары сандын айланасынан айландырып байланат;

е) таман астына коюла турган төшөмөсүнө бириктирилген жипгоризонтал планканын тешигинен чыгарылып, учтары байланат жана бурап тартууга киришилет (74-сүрөт). Колдор менен жаракаттанган буттун таманынан кармап тартылат, мында бранштын башы колтук асты жана чатка такалып турушу керек. Ушундан соң жиптер аркылуу тартуу таякчаны буруонун жардамында ишке ашырылат. Тартуу буттар теңдешмейинче улантылат. Бурама таякча горизонталдык планкага бинт менен бекемделет.

Тартуу бүткөндөн соң шинанын бранштары бут жана денеге бинтти спирал сымал кылып оролгон абалда бекемдеп коюлат;

ж) буттар асылып калбасын үчүн, сан жана балтырга арт жактан фанералуу же Крамер шинасы коюлат. Нормадан ашыкча тартуу ооруу жана тарамыштарда жатак жараларды пайда кылышы мүмкүндүгүн эсте тутуу керек.

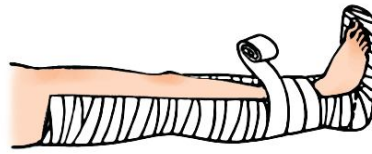
Балтыр соокторунун сынышында 3 даана шаты сымал шина менен иммобилизациялоо ыңгайлуу. Алардан бири балтырдын арка жагына коюлат. Бул шина бут манжасын үзөңгү көрүнүшүндө кармап туруу керек. Балтырдын ички жана сырткы жагына фанералуу шиналарды колдонуу мүмкүн (75-сүрөт).

Баш соогунун сынышы. Жабыркаган адам замбилге жаткырылат жана баш астына ортосу терең кылынып, жумшак нерсе төшөлөт. Баштын эки четине узуну бойлоп жумшак валиктер коюлат.

Эгерде жараларды кандайдыр бир курулмадан вертикал абалда алып чыгуу керек болсо, баштап анын моюн бөлүгүнө пахта-марля жака коюлат.

а

б

75-сүрөт. Балтырга шина коюу:

а — шиналарды бүтүп бүт формасына келтирүү; б — шинаны бутка байлоо.

Ал үчүн моюн бир нече кабат пахта менен оролот. Анын үстүнөн тыгыз кылып, бирок анчалык катуу кыспастан бинт оролот. Моюн омурткалары жабыркаганда жогоруда көрсөтүп өтүлгөндөй окшош пахта-марлялуу валик коюлат.

Кабыргалардын сынышы. Бинттөөдөн мурда жаракаттанган адамдан терен аба чыгаруусу суралат. Жарадардын көкүрөк көңдөйүнүн төмөнкү жагы катуу кысып бинттелет. Дем алып жаткан маалда бинтөө убактылуу токтотулат. Ушул убакытта бинттин бош турган учу тартып турулат. Оорууну азайтуу үчүн ооруу калтыруучу препарат тери асты же булчун арасына шприц-тюбикте жиберилет.

Жаактын сынышы. Убактылуу иммобилизация жүгөн сымал байлам коюу менен, ишенимдүү иммобилизация стандарттык жаак астына коюлуучу шинанын жардамында ишке ашырылат (76-сүрөт).

Жаак астына коюлуучу стандарттуу шина башка кийиле турган атайын байлам жана жаак астына коюлуучу пластмассалуу шинадан турат.

76-сүрөт. Төмөнкү жаак сынганда стандарттык басуучу байламды коюу.

Жүгөн сымал байлам башка кийиле турган байламга резинанын жардамында бекемделет. Ооруунун алдын алуу максатында жаак астына коюла турган пластмасса шинанын ичи пахта-марлялуу төшөмө менен толтурулат. Коюлган пахта-марлялуу шинанын чети чыгып турушу керек.

Ылдыйкы жаак жана моюндун жаракаттануусунда асфикциянын өнүгүшүнүн алдын алуу максатында стандарттык басуучу байлам коюлбайт.

Омуртканын сынуулары. Омуртка тутумдарынын сынышы аябай оор жабыркоо болуп саналат. Азыраак эле кыймылдоодо белде күчтүү ооруунун пайда болушу анын белгиси эсептелет.

Жабыркаган кишини отургузуу, тик тургузуп коюуга тыюу салынат. Аны, оболу, тегиз, катуу тактайга жаткырып, ага тынч шарт жаратуу керек. Дал ушул нерселерден транспорт имобилизациясында да пайдаланылат. Тактай болбогондо жабыркаган киши эси ооп калган абалда, анын желкелери жана башы астына куртка же буюмдар кабынан кылынган валик коюп, замбилде бети менен жаткырылып, транспортто эвакуациялоо коопсуз болот.

3.4. Көз, кулак, мурун, тамак жаракаттанганда алгачкы медициналык жардам көрсөтүү

Көз химиялык, механикалык, термикалык, радиациянын өтүүчү таасири жана ууландыруучу заттардан жаракаттануусу мүмкүн. Механикалык жабыркоолор кабактын жаралануусун, көз контузиясын жана жаралануусун келтирип чыгарат.

Кабак жаракаттанганда ажыраган көз алмасы жаракаттанган жана жаракаттанбаган абалда болушу мүмкүн. Көздүн жаракаттануусу тешип өткөн жана тешип өтпөгөн (оюп кирбеген), жат нерселер түшкөн же түшпөгөн болот.

Көздүн чел кабыгы тешилип жаракаттануу катуу ооруу, көз жашы агышы жана конъюнктиванын кызаруусу менен мүнөздөлөт. Жөнөкөй кароо өткөрүү убагында көздө жат нерсе барлыгын аныктоо кыйын болгондуктан, лупадан пайдаланылат. Мындай жаракаттангандарга өз убагында туура медициналык жардам көрсөтүлсө, чон кооп туудурбайт.

Көздүн чел кабыгы аябай назик эсептелет. Эгерде инфекция түшсө, көздүн көрүү жөндөмдүүлүгү жоголот.

Көздүн алдыңкы уюлу жок болушу мүмкүн. Канталаган, көз карегинин ачылып турган жаракаты болсо, көздүн ички кабаттары, чечекейи жана айнек сымал тунук тело агып түшөт.

Көздүн контузиясы. Мокок буюм, нерсе же муштум менен урганда жана жарылуунун сокку толкуну урушу натыйжасында көз контузиясы күзөтүлөт. Көздүн ичи басымынын бат көтөрүлүп кетиши натыйжасында көздүн ичиндеги ички чел, көздүн бөлүктөрү пигменттүү кабыкча, чечекей, кан тамырлуу катмар жана тор сымал катмарлар жабыркайт.

Контузия маалында көздө ооруу, жарыктан коркуу, көрүү толук эмес же бүткүл жоголушу, көздүн алдыңкы уюлу, айнек сымал тунук тело жана кабакка кан уюшу күзөтүлөт.

Кээ бир абалдарда көздүн алдыңкы уюлу жарылып кетиши жана көздүн ичинен ички бөлүктөрдүн агып түшүшү күзөтүлөт.

Көздүн термикалык күйүшү. Көзгө күйүп жаткан газ, суюктук, кызыган темир сыныктарынын түшүшү натыйжасында күйүү өөрчүйт. Көз ткандарынын белогу уюп, жансызданып калышы натыйжасында тырык пайда болушу мүмкүн.

Көздүн күйүү абалы ядро куралы жарылуусунда ажырап чыга турган жарык нурланышы кесепетинде да болот.

Ядро куралынын жарылуусу натыйжасында ажырап чыккан жарык нурланышы көрүү жөндөмүнүн төмөндөп кетишине же таптакыр көр болуп калууга алып келет. Көрбөй калуу бир мүнөттөн бир суткага чейин уланышы мүмкүн. Кийинчерээк көрүү жөндөмдүүлүгү дагы өз абалына кайтат.

Курамында ультракызгылт-көк нур көп болгон нурлануу энергиясы таасиринде көздүн күйүшү электр ширетүү, кар каптаган тоолуу жайларда ультракызгылт-көк нурлардын чагылуусунун таасиринде күзөтүлүшү мүмкүн. Ультракызгылт-көк нурлар таасир эткен учурда 6—8 сааттан кийин кабак териси жана конъюнктива кызарып кетип, жарыктан коркуу жана көздөн көп жаш агуусу келип чыгат. Бул көрүнүштөр бир нече күндөн соң өтүп кетет.

Көздүн химиялык күйүшү кислота, щелочь жана башка эритме тамчыларынын түшүшү натыйжасында болот. Кислоталар таасиринде кургак кара котур пайда болот. Кийинчерээк ал ажырап түшөт. Щелочтор менен күйүү оор өтөт. Ткандар терең ичкериге кирип, эритип жиберет жана нымдалган кара котур пайда болот. Ал узак убакыт ажырап түшпөйт о.э. астында ткандардын бузулушу уланат.

Алгачкы медициналык жардам. Жаракаттанганда, термикалык күйгөндө, көз контузиясында көзгө дароо стерилдүү байлам коюлат жана тездик менен жаракаттанган кишини медициналык пунктка жиберилет. Көздү тешип өтүүчү жаракаттанууларда бинокулярдык байлам коюлат. Бул жакшы тынчтык абалын камсыздайт.

Жаракаттанган жана күйгөн көзгө дары-дармек коюу же аны жууш мүмкүн эмес. Бул көзгө инфекция түшүшү же радиоактивдүү заттардын сорулуп кетишине алып келет. Көзгө түшкөн жат телолорду алып таштоого аракет кылбастык керек. Жалаң гана көз жана анын айланасындагы топурак, ылай бөлүктөрү жана башка нерселер алып ташталат.

Көздүн химиялык күйүшү о.э. көзгө көп өлчөмдө радиоактивдүү чандар түшкөн учурда дароо муздак суу менен жууп таштоо жана жаракаттанганды тездик менен эвакуациялоо керек.

Эгерде көздүн уялышы, бир убакыттын өзүндө көрүү жөндөмдүүлүгүнүн жоголушунда ооруу сезилсе, көз сезилерлүү даражада жаракаттанса жана көздүн көрүү жөндөмдүүлүгүн 0,5—1 сааттан көп убакыт жоготкон болсо, жаракаттанган киши тездик менен медициналык жардам көрсөтүү үчүн медициналык пунктка эвакуацияланат.

Мурун жаракаты кан кетиши менен кооптуу. Мындай абалда оорулууну чалкасынан жаткыруу мүмкүн эмес. Анткени кан кетиши созулганда жана кан жутулуп ашказанга келип түшөт. Кийинчерээк көңүл айнуу жана кусуу абалы күзөтүлүп, оорулуунун абалы начарлайт. Мындай учурда оорулууну башын ылдый ийген абалда отургузуу же бетин ылдый каратып жаткыруу керек (курсакка). Мурунга муздак суу, муз же кар салынган идиш коюу керек. Мүмкүн болушунча мурун тешиктерине водород пероксиди эритмесине нымдалган пахталуу тампон же сасык тумоого каршы тамчылар менен нымдалган тампон коюлат.

Кулак калканы жаракатынын клиникалык жүрүшү жана көрсөтүлүшү керек болгон медициналык жардам башка органдардын тери катмары жабыркаганда көрсөтүлүшү керек болгон жардамдан айырмаланбайт. Кулак калканы тез бүткүч болгондугун эсепке алып, атүгүл кулак үзүлүп түшкөн болсо да аны мүмкүн болушунча кармап турууга аракет кылуу керек.

Сырткы угуу жолу төмөнкү жаак мууну сынганда, ок атуучу куралдан жаракаттанганда, баш сөөгүнүн негизи сынганда жабыркайт. Кээде жаргак пардасынын жыртылуу абалы күзөтүлөт.

Сырткы угуу жолдорунан кан агышы оор жаракат алган жана сөөктүн негиз бөлүгү сынганынан кабар берет. Мындай абалда, адатта, угуу жөндөмдүүлүгү кескин начарлайт, кан жүлүн суюктугунун чөкмөлөрү менен аралашуусу эсебинен начар уюйт. Мындай абалда кулакка стерилдүү байлам коюп, жаракаттанган жаткан абалда медициналык жардам көрсөтүү үчүн медициналык пунктка эвакуацияланат. Кулактан кан кеткенде, аны токтотуу максатында байламдын үстүнөн муз салынган капчык коюу мүмкүн.

Сырткы кулак угуу жолунун ичине курт-кумурска кирип калса, угуу жолуна бир нече тамчы жылуу суу же вазелин майы 30 мүнөткө тамызылат. Кийин пипеткада жылуу суу менен жууп ташталат. Кулактан башка жат нерселерди алып таштоонун башка усулдарын санитария инструктору колдонушу мүмкүн эмес.

Угуу жаргагынын жаракаттануусу, адатта, сырткы угуу жолунда аба басымы кескин көтөрүлгөндө (ок-дары жарылганда, кулакка шапалак менен соккондо, сууга секиргенде жана башкаларда) пайда болот. Угуу жаргагынын жыртылышы ооруу, кан кетүү, угуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшү жана кулакта чуунун угулушу менен күзөтүлөт. Мында, ортоңку кулакка суук тийүүсүнүн алдын алуу максатында жаракаттанган кулак жуулбай жана дары тамызылбастан, стерилдүү байлам коюу керек. Мүмкүнчүлүк болсо, байлоонун үстүнөн муз салынган идиш канды токтотуу үчүн коюлат.

Алкым, кызыл оңгоч, кекиртек (трахея) жараланган жана жаракаттанганда көбүнчө кан кетүүнүн натыйжасында кан дем алуу жолдоруна түшөт. Бул өпкөнүн суук тийүүсүн келтирип чыгарат жана өлүм абалына алып келет.

Алкым жана кекиртек жаракаттанганда үн буулат же шыбырап сүйлөшкөндөй добуш чыгат. Кээде буулуу абалдары пайда болот. Жөтөлгөн убакытта жара бөлүгүндө ооруу күчөйт, жарадан аба чыгышы мүмкүн. Алкымдын жараланышы жутунуунун бузулушуна алып келет.

Алкым, кызыл өңгөч жана кекиртек жаракаттанганда алгачкы медициналык жардам өмүр үчүн кооп туудуруучу кан кетишин токтотуу жана буулуп калуунун себептерин жоюудан турат. Жабыркаган жайга стерилдүү байлам коюш керек.

Текшерүүчү суроолор

1. Алгачкы медициналык жардам түшүнүгү.
2. Согуш талаасында жаракаттангандарга көрсөтүлө турган алгачкы медициналык жардамга эмнелер кирет?
3. Жаракаттын түрлөрүн айтып бер.
4. Кан кетүүнүн түрлөрүн жана белгилерин айтып бер.
5. Кан кетүүдө алгачкы медициналык жардам көрсөтүүнүн чараларына эмнелер кирет?
6. Кан кетүүнү токтотуу усулдарына кайсылар кирет?
7. Сөөктүн сынуусунун мүнөзүн айтып бер.
8. Сөөк сынууларында биринчи жардам көрсөтүүнүн жалпы эрсжелерин эмнелерден турат?
9. Шиналарды коюунун жалпы эрсжелерине эмнелер кирет?

4-болжум. РАДИАЦИЯДАН ЖАРАКАТТАНУУ ЖАНА УУЛАНДЫРУУЧУ ЗАТТАРДАН ЖАБЫРКООНУН АЛДЫН АЛУУ ЖАНА АЛГАЧКЫ МЕДИЦИНАЛЫК ЖАРДАМ КӨРСӨТҮҮ

4.1. Ядро куралынын жарылуусу натыйжасында бөлүнүп чыккан заттар менен жабыркаганда санитардык иштөө берүү: Ядро куралынын жарылуу очогуна дарылоо-эвакуация иш-чараларын уюштуруу о.э. көрсөтүлүп жаткан алгачкы медициналык жардамдын колдому

Ядро куралынын жарылуусу натыйжасында бөлүнүп чыккан өнүмдөр менен жабыркаганда санитардык иштөө берүү иргөө постунда тери катмары жана кийим-кечектердин радиоактивдүү заттар менен жабыркагандык даражасы, дозиметриялык текшерүүлөрдөн алынган маалыматтарга негизделип өткөрүлөт.

Радиоактивдүү заттар менен жабыркаган өздүк курамга санитардык иштөө берүү толук эмес же толук өткөрүлүшү мүмкүн. Бөлүмдөрдүн өздүк курамы өздөрүнүн ээлеп турган жайларынан чыгарылып, радиоактивдүү заттар менен жабыркагандыгы аныкталгандан кийин толук эмес санитардык иштөө берүүсү өткөрүлөт. Радиоактивдүү заттардан жабыркаганда, жабыркоо болгон убакыттан кийин алгачкы сааттар ичинде дезактивация өткөрүлөт.

Радиоактивдүү жабыркоо очогуна чыккандан кийин толук эмес санитариялык иштөө берүү төмөнкүчө өткөрүлөт: өздүк куралды сууга нымдалган тампондор менен эки ирет сүртүп дезактивацияланат, эгерде ИДП-1 пакети болсо, анда бул дегазациялоочу пакеттин жардамында иштөө берилет; өздүк коргонуу каражаттары чечип кагып-силкип (шыпырып) ташталат же ным кездеме менен сүртүп чыгылат; кийим-кечек чечилет жана силкип кагылат же шыпырып ташталат, мында противогаз чечилбейт; курал-жабдыктар, бут кийимдер чечилет жана нымдалган кездеме менен сүртүп чыгылат же колдо бар каражаттар менен шыпырылат. Адамдын ачык жайлары: колдору, моюну таза суу менен жуулат, противогаздын бет бөлүгү сүртүлүп жана таза суу менен жуулат, соң противогаз чечилет, бет суу менен абдан жуулуп, ооз жана тамак чайкалат (77-сүрөт). Жарадар жана оорулууларга толук санитардык иштөө берүү медициналык дарылоо мекемелеринин санитардык иштөө берүүнү аткаруу бөлүмдөрүндө өткөрүлөт.

Толук атайын иштөө өткөрүү өздүк курамга толук санитардык иштөө берүүнү өткөрүүнү жана курал-жарак, техника, кийим-кечектер, бут кийимдер, жабдыктар о.э. өздүк коргонуу каражаттарын толук дезактивация, дегазация жана дезинфекциялоону өз ичине алат.

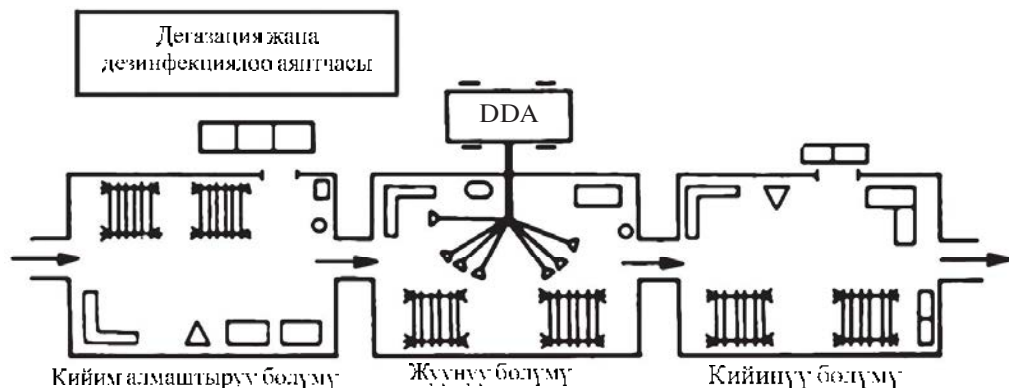

77-сурат. Радиоактивдүү заттардан жабыркаганда толук эмес санитардык иштөө берүүнү өткөрүү усулдары.

Толук атайын иштөө берүү кошуундардын алдына коюлган күжүрмөн милдеттери аткарылгандан кийин о.э. согуштан чыккандан кийин аскердик бөлүк командиринин буйругу менен өткөрүлөт. Толук атайын иштөө берүүнү өткөрүү аскердик бөлүктөрдүн туруктуу турак жайлар (же кошуундар топтолгон жайлар)да, аракеттенип жаткан багыттарда жана атайын иштөө берүү аймагында өткөрүлөт. Атайын иштөө берүү мүмкүн болушунча зыян тартпай турган жайларда өткөрүлөт.

Атайын иштөө берүүнү өткөрүү пунктунда төмөнкү жайлар уюштурулат жана керектүү каражаттар менен жабдылат: бөлүштүрүүчү-текшерүү посту; аскердик техниканы жана курал-жаракты дегазация, дезинфекциялоо аянтчасы; өздүк коргоо каражаттарын дегазация, дезактивациялоо аянтчасы; санитардык иштөө берүүнү өткөрүү аянтчасы, жабыркаган үстүнкү кийимди алмаштыруу аянтчасы; командалык байкоо пункту (78-сүрөт).

Ядролук куралдын жарылуу очогунда, ядролук куралдын чабуулу астында калган жана күжүрмөндүк жөндөмүн сактап калган бөлүмдөрдүн өздүк курамы тарабынан өзүнө өзү жана бири-бирине көмөк көрсөтүү чаралары өткөрүлөт. Бул өз ичине өздүк аптечка курамындагы, биринчи реакциянын алдын алуу үчүн колдонула турган каражатты кабыл алууну камтыйт. Эгерде организмдин ичине радиоактивдүү заттардын кириши күзөтүлгөн болсо, абсорбент кабыл алынат жана кийинчерээк ашказан жуулат.

78-сурат. Атайын иштөө берүүнү откорүү аймагы.

Комбинацияланган жабыркоодо, биринчи кезекте, механикалык жана күйүү факторлорунун таасирин жоюуга каратылган иш-чараларда кан кетишин токтотуу жана дем алууну калыбына келтирүү аракеттери көрүлөт. Керек болгондо өздүк коргонуу каражаттары (респираторлор, противогаздар, коргонуу кийимдери) колдонулат. Тери катмарлары жана кийимдер радиоактивдүү заттар менен жабыркаганда толук эмес санитардык иштөө берүү өткөрүлөт. Жабыркаган очоктон жана аймактан кыска убакыт ичинде, тездик менен чыгып кетүү (алып кетүү) иштери уюштурулат. Ядролук курал жарылуусу болгон очокто жана радиоактивдүү заттар менен жабыркаган жайларда биринчи орунда эвакуацияга муктаж болгон оор жарадарлардын тобу ажыратылат.

Санитария инструктору алгачкы медициналык жардам элементтеринин туура аткарылышынын үстүнөн текшерет, керек болгон учурда оор жарадарларга жана жабыркагандарга медициналык жардам көрсөтүлөт. Санитария инструктору жабыркагандар жана жарадарларды согуш талаасынан издеп табууда жана аларды медициналык пунктка эвакуациялоодо катышат. Мында санитария инструктору жарадарлар жана жабыркагандарга ядро жарылуусу очогунан өз алдынча түрдө чыгып кетүү үчүн жакын болгон жолдорду көрсөтөт о.э. санитария транспортторунун келүүсүн эсепке алган түрдө оор жарадар жана жабыркагандарды чогултуу жайын аныктайт. Оор жарадарлар жана жабыркагандардын согуш аянтында чогулган жайларын сутканын бардык убакыттарында жакшы көрүнө турган белгилер же «Роза-МТ» радиопеленгациялык прибор менен белгилеп коюлат.

Врачка чейинки (фельдшер) медициналык жардам (батальон, бригада медициналык пункттарда) өз ичине алып келинген жарадар жана жабыркагандардын жаракаттануусунун оордук даражасын эсепке алган түрдө иргөөнү камтып алат. Булар эки топко бөлүнөт: оор жабыркагандар биринчи кезекте эвакуацияланат; жеңил жабыркагандар (мүмкүн болушунча кыска убакыт ичинде) болсо экинчи орунда.

Врачка чейинки (фельдшер) медициналык жардам: биринчилик реакцияны алуу үчүн колдонула турган каражатты кайра кабыл алуу үчүн берүүнү; радиоактивдүү заттардын ичине түшүү күмөн кылынып жаткан болсо — антидотту берүүнү жана кийинчерээк ашказанды жууп таштоону; комбинацияланган жабыркоодо — ооруу калтыруучу каражаттарды жана антибиотиктерди кайра берүү; көрсөтмөлөргө негизделип жүрөк-кан тамырларынын дарылары жана дем алуу аналептиктери (кофеин, кордиамин), антигистамин препараттары (димедрол, супрастин жана башкалар), транквилизаторлорду берүүнү өзүнө камтыйт.

Көрсөтүлүп жаткан медициналык жардам өз ичине жалаң шашылыш түрдө көрсөтүлө турган иш-чараларды — түздөн-түз жарадар жана жабыркагандардын өмүрүн сактап калууга каратылган жумуштарды өткөрүүнү о.э. радиация нурлануусу аз болгон жайларга аларды тездик менен эвакуациялоону камтыйт.

4.2. Химиялык курал колдонулушу натыйжасында жабыркагандарга алгачкы медициналык жардам корсотүү

Ууландыруучу заттар менен жабыркаганда толук эмес иштөө берүү: Толук эмес атайын иштөө берүүнү өткөрүүнү, адатта, аскердик бөлүм же бөлүктүн алдына коюлган күжүрмөн милдети токтотулбастан, командирдин буйругу менен же ар бир аскердик кызматчы өз алдынча түрдө өзүнө жана бири-бирине жасайт. Мындай ууландыруучу заттар менен жабыркаганда төмөнкүлөр өткөрүлөт: ачык калган тери катмарлары, кийим-кечек, противогаздын жүз бөлүгү тездик менен дегазация кылынат. Мындан сырткары, өздүк курам күжүрмөн милдетти аткаруу маалында курал-жарак жана аскердик техниканын кээ бир бөлүктөрүнө тиет. Ошондуктан бул жайлар да дегазацияланат.

Толук эмес санитардык иштөө берүүнү откорүүнүн тартиби. Ууландыруучу зат колдонулган учурда өздүк курам противогаз жана өздүк коргонуу каражаттарында болсо, кишинин тери катмарлары жана кийим-кечеги ушул ууланган очоктон чыккандан кийин дегазацияланат.

Коргонуу каражаттарын кийбеген өздүк курам ачык жайда жайгашкан убакта, кокусунан душман ууландыруучу заттарды колдонсо, тездик менен противогаз кийилет, коргоо плашы болсо жамынгыч абалында кийилет. Дароо жабыркаган тери катмарлары, кийим-кечектин жабыркаган бөлүктөрү жана противогаздын бет бөлүгү химияга каршы өздүк пакет (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10) менен дегазацияланат. Курал-жарак жабыркаган жайдан чыккандан кийин дегазацияланат. Командир (башчы)дин буйругу менен коргонуу плашы, коргонуу кол кабы, коргонуу байпагы чечилет. Эгерде бул каражаттар ууландыруучу заттар колдонулуп жаткан убакта кийилген болсо, коргонуу каражаттары чечилишинен мурда дегазацияланат. Толук эмес санитардык иштөө берүүнү өткөрүп болгондон кийин противогаз чечилбейт.

Өздүк курам бир убакыттын өзүндө ууландыруучу, радиоактивдүү заттар жана бактериялык каражаттардан жабыркаган убакта, химияга каршы каражаттар менен аларга толук эмес санитардык иштөө берүү жасалат. Биринчи орунда ууландыруучу заттар дегазацияланат жана бактериялык каражаттар дезинфекцияланат, кийин радиоактивдүү заттар дезактивация кылынат.

Толук эмес санитардык иштөө берүүнү өткөрүү үчүн колдонула турган каражаттар. Талаа шартында толук эмес санитариялык иштөө берүүнү өткөрүү үчүн аскердик комплект жана аспаптардан пайдаланылат. Мындан сырткары, химияга каршы өздүк пакеттер ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10, курал жана кийим-кечекти дегазациялоочу ИДПС-69 комплекти, порошоктуу дегазациялоочу ДПП пакети иштетилет.

Химияга каршы ИПП-8 өздүк пакети (79-сүрөт) — теринин ачык жайларына түшкөн ууландыруучу заттарды дегазациялоо жана теринин ачык жайларына (моюн, бет, колдор) тийип турган кийим-кечектин жеңи, жакасы о.э. противогаздын бет бөлүгүн дегазациялоого арналган.

Химияга каршы өздүк пакет кандалган полиэтилен капчыктан турган болуп, анын ичинде дегазациялоочу суюктук салынган айнек флакон (135 мл көлөмдө суюктук менен толтурулган) жана төрт 7x10 см лүү пахта-марля тампон бар. ИПП-8, противогаздын бет бөлүгү сактала турган противогаз капчыгында алып жүрүлөт (79-сүрөт, а).

Пакеттен төмөнкүчө пайдаланылат:

— ууландыруучу зат териге түшкөн учурда тезинен пакет сол колго алынат, пакети жыртып коюлган жайынан тартып аягына чейин жыртылат жана суюктук толтурулган айнек идиш жана пахта-марлялуу тампон алынат;

79-сурат. ИПП-8 оздук пакети: а — жалшы көрүнүшү; б — суюктук салынган айпек флакон; в — пахта-марля тампон.

— айнек идиштин капкагы ачылат;

— пахта-марлялуу тампон суюктук менен нымдалат; тулкуну ууландыруучу зат тийген жайлары (ушул суюктук менен 1—2 минут ичинде) жакшылап сүртүлөт. Бетти сүртүп жатканда көзгө суюктук түшүрбөөгө аракеттенүү керек.

Эгерде ууландыруучу заттын суюк тамчысы кийимге тийген болсо, флакондун тешиги толук эмес бекитилип, кийимдин ууландыруучу зат тийген жайлары нымдалат жана тампон менен сүргүлөп сүртүлөт.

Иштөө берүүнү өткөрүп болгондон кийин тери катмарында артып калган суюктук кургак пахта-марлялуу тампон менен кургатылат.

Флакондун капкагын бекитип кайра противогаздын капчыгына салып коюлат. Согуш талаасында көрсөтүлө турган алгачкы медициналык жардам өз-өзүнө, өз ара, санитарлар жана санитария инструкторлору тарабынан көрсөтүлө турган медициналык жардамдан турат. Мында жабыркагандарга:

— тездик менен противогаз кийгизилет;

— оздук аптекадагы же кошуундар сумкасынан ууга каршы (афин, будаксим) антидот жиберилет;

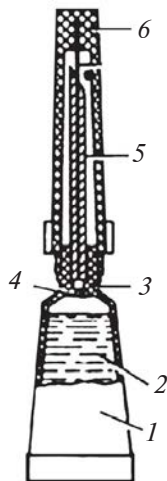
— ИПП-8, ИПП-10 жана башка каражаттар менен толук эмес иштөө берүү өткөрүлөт;

— жабыркагандарга көрсөтмө боюнча жасалма дем алдырылат;

— жабыркаган очоктон чыгып кетилет (алып кетилет);

— жабыркагандар тездик менен медициналык пунктка санитардык же башка транспорттордо, коргонуу каражаттарында (оболу, оор жабыркагандар) эвакуацияланат.

Улануунун алгачкы клиникалык белгилери пайда болушу менен (көз карегинин тараюусу, миоз, дем алуунун оордошу ж.б.) фосфорорганикалык

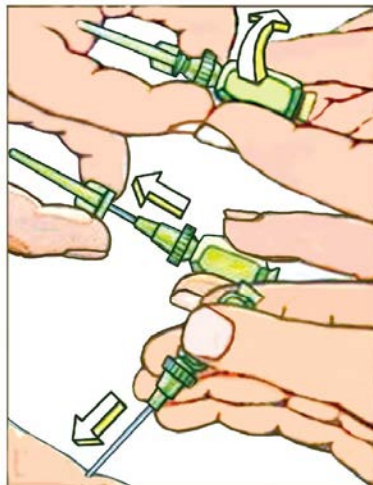
80-сурат. Шприц-тюбик: 1 — антидот салынган пластмасса туюбик; 2 — антидот; 3 — канюла; 4 — мембрана; 5 — ийне; 6 — калпакча.

ууландыруучу заттарга каршы антидот шприц-тюбик (80-сүрөт) менен өзүнө өзү же өз ара көмөк көрсөтүү аркылуу тери астына же булчуңдар арасына жиберилет.

Антидотту булчун арасына жиберүү үчүн кырлуу тегеректи канюладагы (3) оюгу бойлоп чектегичке тийгенге чейин сүрүлөт жана күч менен 2—3 жолу буралат. Мында инъекция ийненин ички бөлүгү (4) пластмасса туюбиктеги парданы тешет, ийнени (5) бекитип турган калпакча (6) алынат, кийин туюбикти (1) негизинен кармап туруп, ийненин учунда суюктук (2) пайда болгонго чейин абаны кысып чыгарат жана жабыркаган кишинин териси астына же булчуңдары арасына ийне сайып киргизилет жана суюктук жиберилет (81-сүрөт). Шприц-тубикте суюктуктун азыраак бөлүгү калаарын эсте сактоо керек.

Шприц-тубик иштетилгенден соң жабыркаган кишинин чөнтөгүнө салып коюлат же төөнөгүчтүн жардамында кийим-кечегине тагып коюлат. Бул болсо антидот жиберилгендигин билдирет.

Соңку кездери жабыркаган химиялык аймактарда пайдалануу үчүн көп жолу иштетиле турган автоматтык шприцтер иштеп чыгарылууда. Көп жолу иштетиле турган автоматтык шприцтерди ишке салуучу курулма, көп жолу иштетиле турган кабык жана бир жолу колдонула турган ууга-каршы эритме менен толтурулган стерилдүү капсуладан турат.

81-сурат. Циринг-тюбикти иштетүү усулу.

Душман тараптан ууландыруучу заттарды колдонуу коркунучу туулганда, командирдин буйругунун негизинде фосфорорганикалык заттарга каршы эки даана таблетка «препарат П-6» профилактикалык антитоту суу менен ичилет, 5 саат өткөндөн соң дагы эки даана таблетка суу менен ичилет.

Текшерүүчү суроолор

1. Ядролук куралдын жарылуусу натыйжасында бөлүнүп чыккан өнүмдөр менен жабыркаганда санитардык иштөө бsrүүнү өткөрүү иш-чаралары эмнелерден турат?
2. Ядролук куралдын жарылуу очогунда дарылоо-эвакуация иш-чараларына эмнелер кирет?
3. Ядролук куралдын жарылуу очогунда көрсөтүлүп жаткан алгачкы медициналык жардамга эмнелер кирет?
4. Ууландыруучу заттар менен жабыркаганда толук эмес санитардык иштөө бsrүүнү өткөрүү тартибин айтып бер.

5-ба.т.и. ЖАРАНДЫК КОРГОНУУ МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТЫН УЮШТУРУУ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ. ЖАБЫРКАГАН АДАМГА АЛГАЧКЫ МЕДИЦИНАЛЫК ЖАРДАМ КӨРСӨТҮҮНУ УЮШТУРУУ

5.1. Жарандык коргонуу медициналык кызматын уюштуруу жана анын милдеттери. Жарандык коргонуунун аскерде иштирилбеген медициналык түзүмдөрүнүн мүнөздөмөсү жана милдети

Мамлекетибизде жарандык коргонуу — калкты, материалдык байлыктар о.э. айыл чарба объекттерин табигый, техногендик жана экологиялык мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардан, о.э., согуш доорунда жалпы кыргын куралы жана башка түрдөгү куралдардан коргоо максатында, тынчтык о.э. аскердик абалда ишке ашырыла турган жалпы мамлекеттик коргоо чараларынын системасынан турат.

Жарандык коргонуу түрдүү жабыркоо очокторунда куткаруу, шашылыш калыбына келтирүү иштерин уюштурат жана ишке ашырат. Мына ушул иш-чараларды аткаруу үчүн мамлекетибиз масштабында, Каракалпакстан Республикасы, облус, шаар, район жана айыл чарбасынын башка объекттеринде Жарандык коргонуу штабдары жана кызматтары түзүлөт. Учурда бул штабдын курамында медициналык кызматка да өзгөчө маани берилет.

Жарандык коргонуу медициналык кызматы (ЖКМК)нын негизги милдеттери:

— жарадар жана оорулууларга бардык түрдөгү медициналык жардамды өз убагында көрсөтүү, алардын саламаттыгын мүмкүн болушунча тезирээк калыбына келтирүү жана эмгек өндүрүшүнө кайтаруу максатында аларды дарылоо;

— элдин санитариялык жактан жакшы абалда болушун камсыздоо жана душман тараптан жалпы кыргын куралдары колдонулушун ыңгайсыз санитариялык кесепеттерин жоюу боюнча санитариялык-гигиеналык иш-чараларды аткаруу менен бирге эпидемияларга каршы иш-чараларды уюштуруу;

— калк арасында жугуштуу оорулардын пайда болушу жана таралышынын алдын алуу.

ЖКМК тынчтык доорундагы саламаттыкты сактоо мекемелери базасында, алардын кайсы мекеме же ишканаларга караштуу болушунан көз карандысыз түрдө, аймактык-өндүрүштүк принцибине ылайык түзүлөт.

Тийиштүү саламаттыкты сактоо мекемелеринин жетекчилери ЖКМК башчылары эсептелет. Медициналык күчтөр жана каражаттарга жетекчилик

кылып баруу үчүн башчылардын алдында медициналык кызмат штабдары түзүлөт, бул штабдардын курамына саламаттыкты сактоо системасынын жетекчи кызматчылары кирет.

Жарандык коргонуу медициналык кызматынын бардык күч жана каражаттары душман тараптан жалпы кыргын куралдары жана башка чабуул каражаттары колдонулганда, калкка медициналык жардам берүүнү уюштурууга арналган болуп, алар тынчтык мезгилинде даярдап барылат. Мына ушул милдеттерди аткаруу үчүн ЖКМК аскердештирилбеген медициналык түзүмдөрүн жана медициналык мекемелерди ишке даярдап барат, о.э., тынчтык убагында бар болгон дарылоо, профилактика жана санитария-эпидемиология мекемелеринен жергиликтүү шарттарда пайдаланууну пландаштырат.

Жарандык коргонуунун аскердештирилбеген медициналык түзүмдөрүнө төмөнкүлөр кирет:

— башчы жана санпостчулардан турган санитария посту (СП);

— медициналык кызмат дружинасы, мунун курамына төмөнкүлөр кирет: дружина башчысы, саясий жетекчи, байланышчы, сандружиначылар (булар төрт кишиден турган звенолорго бириктирилет);

— тынчтык убагындагы дарылоо-профилактика мекемеси базасында уюштурулган алгачкы медициналык жардам берүү бөлүмү;

— тынчтык убагында бар болгон санитария-эпидемиология станциялары базасында түзүлө турган эпидемияга каршы көчмө бөлүм.

ЖКМКнын медициналык мекемелери катарына төмөнкүлөр кирет: иргеп алуу-эвакуация госпиталдары, борбордук ооруканалар, адистештирилген жана көп тармактуу ооруканалар.

Бул мекемелер шаардын сыртында жайгашкан болот жана оорукана коллекторлоруна бириктирилет. Бир нече оорукана коллекторлору оорукана базасын түзөт.

5.2. Күйүү; тоңуу жагдайлары жана башка кайгылуу окуялар болгондо алгачкы медициналык жардам корсотуу

Күйүүдө алгачкы медициналык жардам көрсөтүү

Күйүү — жогорку температура (термикалык күйүү), химиялык заттар (химиялык күйүү), рентген жана күн нурлары, ядролук бомбалардын жарылуусундагы нурлануу (нурдан күйүү), электр тогу таасиринен пайда боло турган ткандардын жабыркоосу.

Термикалык күйү — денеге жогорку температура (жалын, кайнаган суу, ысык суюктук, газ, чок болгон о.э. эритилген металлдар ж.б.)нын түздөнтүз таасиринен келип чыгат. Жаракаттануунун оор-жеңилдиги таасир этип жаткан температуранын жогорулугу, таасир этүү мөөнөтү, күйгөн бөлүктүн чоң-кичүүлүгү жана күйгөн бөлүккө байланыштуу болот. Басым астындагы жалын жана буунун таасиринде оор күйүү учурлары күзөтүлөт. Бул абалда атмосфера менен байланыша турган ооз көңдөйү, трахея жана башка мүчөлөр күйүшү мүмкүн. Көбүнчө кол, бут жана көз, дене о.э. баш күйөт.

Күйүүнүн оор-жеңилдиги анын канча жайга таралгандыгы жана тулкунун кандай тереңдикте жабыркагандыгына байланыштуу. Күйгөн жай канчалык чоң жана жараат терең болсо, оорулуунун өмүрү үчүн кооп ошончо чоң болот. Тулкунун 1/3 бөлүгү күйгөндө көбүнчө ноокас (орулуу) каза болот. Жабыркаган жайдын тереңдигине карай, күйүктүн төрт даражасы бар.

I даражалуу күйүү (эритема) теринин кызарышы, шишиги жана ооруу менен келип чыгат. Күйүүнүн бул жеңил даражасы териде ооруунун күчөшү менен мүнөздөлөт. Сизгенүү абалдары кыйла тез (3—6 күндө) өтүп кетет. Кийинки күндөрдө териде кабык таштоо күзөтүлөт.

II даражалуу күйүү (ыйлаакчалардын пайда болушу) бир кыйла олуттуу байкалган сизгенүү реакциясынын күчөшү менен мүнөздөлөт. Катую ооруу теринин кызарышы жана эпидермис катмары көчүп, тунук же күңүрт суюктук менен толгон ыйлаакча (шарча) пайда болушу менен өтөт. II даражалуу күйүүдө теринин терең катмарлары жабыркабайт. Ошондуктан күйгөн жайга инфекция түшпөсө, бир жумадан кийин, теринин бардык катмарлары айыгып, тырык калбайт. 10—15 күн өтүп, оорулуу таптакыр айыгат. Үйлаакчаларга инфекция түшкөндө калыбына келүүсү кескин бузулат жана күйгөн жай акырын бир канча убакыттан соң айыгат.

III даражалуу күйүү теринин бардык катмарлары некрозго учурайт (жансызданат). Тери клеткаларындагы белок жана кан уюп калат. Катую кабык пайда кылат, кабык астында жабыркаган жана жансызданган ткандар болот. III даражалуу күйгөн жай тырык болуп экинчилик тартипте айыгат. Жабыркаган жайда гранулалык ткань өнүгөт. Ал тутумдаштыруучу ткань менен алмашып, терең жайгашкан жылдызсымал тырык пайда кылат.

IV даражалуу күйүү (көмүрлөнүү) тканга аябай жогорку температура (вольт жаасынын жалыны, эриген металл) таасиринде пайда болот. Бул күйүүнүн эн оор формасы болуп, тери, булчуң, тарамыш, сөөк жана башкалар жабыркайт.

Күйүүнүн III жана IV даражасы эсекин айыгат жана күйгөн жайдын терисин көчүрүп өткөрүү жолу менен гана жабууга болот.

Күйүү оор ксепеттерди келтирип чыгарат. Бул абал, бир тараптан, борбордук нерв системасындагы өзгөрүүлөр (ооруудан шокко түшүү), экинчи тараптан, кан жана ички органдардын функциясындагы өзгөрүүлөр (интоксикация)дун айынан келип чыгат. Термикалык күйүүдө алгачкы көмөк көрсөтүү тартиби жогоруда айтып өтүлгөн.

**Суук алган, күндүн нуру жана жылуу жел урган, сууга чөккөн,
уулуу жылан жана курт-кумурскалар чаккандарга
алгачкы медициналык жардам**

Суук алышы (суук урушу) организм ткандарына төмөн температуранын таасир этүүсү натыйжасында ушул ткандардын жабыркашы менен мүнөздөлөт. Ткандардын температурасы 0°C тан жогору болуп турганда да суук алышы мүмкүн, айрыкча, күндөр ысып-сууп турганда ушундай болот. Бут кийимдин ным жана тар болушу, суук күндө, карда, суук жамгыр астында узак убакыт кыймылсыз туруп калуу суук алышын тездетет. Көбүрөк кол-буттарды, айрыкча, буттарды суук ала турган болот. Суук таасир кылган маалда баштап ошол жай сайгылап, суук тийгени сезилет, ачышып турат, кийин териси агарып же көгөрүп, сезбей турган болуп калат. Кол же бут активдүү аракеттене албайт. Жабыркоонун канчалык терең жана кең жайылганын сууктун таасири токтогондон кийин, кээде бир нече күн өткөндөн кийин аныктаса болот (үшүк алган жай шишип, анда сезгенүү башталат же ткандар өлөт — некрозго учурайт).

Ткандардын канчалык терең жабыркаганына карай, үшүк алуусу төрт даражага бөлүнөт: жеңил (I), орточо оор (II), оор (III) жана аябай оор (IV) (82-сүрөт).

82-сүрөт. Үшүк алуунун көрүнүшү.

Үшүк алуунун I даражасы тери кан айлануусунун калыбына келе турган бузулуулары абалындагы жабыркоо менен мүнөздөлөт. Жабыркаган кишинин териси агарып, бир аз шишиген, сезгичтиги кескин төмөндөгөн же таптакыр жоголгон болот. Жылытуудан соң тери көгүш-кызыл түскө кирет, шишик азаят. Мында көбүнчө лыкылдаган ооруу болот. Сезгенүү (шиш, кызаруу, ооруу) бир нече күнгө чейин сакталып, аста-секин жоголот. Кийинчерээк теринин кабык таштоосу жана кычышуусу күзөтүлөт. Үшүк алган жай көбүнчө суукка чыдамсыз болуп калат.

Үшүк алуунун II даражасы тери бетиндеги катмарларынын некрозу менен пайда болот. Жылытуудан соң жабыркаган кишинин агарган териси кызыл-көгүш түскө кирет. Дароо ткандардын шишиги өнүгүп, үшүк алган жайдын айланасында тунук же ак түстүү суюктук менен толгон ыйлаакчалар пайда болот. Жабыркаган жайда кан айлануусу аста-секин калыбына келет жана териде сезгичтик бузулушу узак убакытка чейин сакталып калышы мүмкүн. Бирок узак убакытка чейин бир кыйла ооруу болушу мүмкүн. Үшүк алуунун бул даражасында жалпы өзгөрүүлөр пайда болот: дене температурасы көтөрүлөт, табит жана уйку начарлайт. Бул жайдагы тери узак убакытка чейин көгүш, сезгичтиги төмөн болуп калат.

Үшүк алуунун III даражасы кандын камсыздалышынын бузулушу (тамырлар тромбозу), теринин бардык катмарлары жана жумшак ткандардын ар түрдүү терендигинде некрозго алып келет. Мында канчалык терең жабыркагандык аста-секин аныкталат. Алгачкы күндөрү тери некрозу катталат. Геморрагиялык жана кочкул коңур түстүү суюктук менен толгон ыйлаакчалар пайда болот. Терең ткандардын жабыркоолору 3—5 күн өтүп, күчөп жаткан ным гангрена көрүнүшүндө аныкталат. Үшүк алуунун бул даражасында жалпы өзгөрүүлөр кыйла көп чыгат. Мисалы, интоксикация оорулуунун катуу калтырап какшашы жана тердеши, маанайынын бузулушу, айланадагы окуяларга кайдыгер карашы байкалат.

Үшүк алуунун IV даражасы ткандардын бардык катмарларынын, сөөктөрдүн да жансызданышы менен мүнөздөлөт. Мында терең үшүк алууда тулкунун жабыркаган бөлүгүн жылытып болбойт. Ал үшүгөн бойдон калат жана эч нерсени сезбейт. Тери кара суюктукка толгон шарчалар менен капталат. Жабыркоонун чеги акырын аныкталат. Демаркациялык сызык 10—17 күн өткөндөн кийин пайда болот. Жабыркаган жайдын айланасы тез карарат жана кургай баштайт (мумуяланат). Некрозго учураган жайдын көчүп түшүү жараяны көпкө созулат (1—2 ай) жана жаракат аябай секин бүтөт.

Аба суук, айрыкча, шамал болуп турганда дене терисинин ачык жайларын бекитип алуу керек. Адам катуу суукта болгон учурда жүзүнүн ачык бөлүктөрүнүн сезгичтигин тез-тез текшерип турушу керек. Үшүк алышына жол бербөө үчүн түрдүү сүртмө дарылар, б.а. бальзамдарды иштетүүнүн пайдасы жок.

Алгачкы медициналык жардам көрсөтүүдө жабыркаган адам жылуу үйгө алып кирилип, жылуу суулуу ваннага салынат, бирок мунун мүмкүнчүлүгү болбосо, аны ошол жайдын өзүндө сууктан этият кылып, ага жылуу чай, кофе ичирилет. Нымдуу кийим жана бут кийим мүмкүн болушунча кургагына алмаштырылат. Ткандарда өзгөрүүлөр башталбаган болсо (териде кабарыктар, эти өлгөн жайлар жок болсо), суук алган жайлар спирт, атыр менен сүртүлүп, пахта тампон менен же жууп, кургатылган колдор менен тери кызарып чыкканга чейин акырын сыйпаланат.

Жабыркаган адамдын ткандарында жогорудагы өзгөрүүлөр башталган болсо, мындай абалдарда жабыркаган жайлар спирт менен сүртүлүп, үстүнөн стерилдүү байлам менен байлап коюлат. Үшүк алышынын ар кандай даражасында да жабыркаган жайлардын терисин кар менен сыйпалоо сунушталбайт. Бул жабыркагандын абалынын начарлоосуна алып келиши мүмкүн.

Жылуу желдин урушу жогору температура узак таасир этүүсү натыйжасында бүткүл дене-мүчө өтө ашыкча кызып кеткенде башталат. Күндүн урушу да жылуу желдин урушунун бир түрү эсептелет. Күндүн нурлары ачык денеге түздөн-түз таасир этүүсү натыйжасында адамды күндүн нуру урат. Ошол учурда организмди жел урат, б.а. терморегуляция изден чыгып, баш ооруусу пайда болот, адамдын кулактары шуулдап, башы айланат, алсырайт, көңүлү айланат жана кусат.

Оор абалдарда адамдын дене температурасы 40°C га чейин көтөрүлүп, жөөлүйт, көз каректери кеңейип кетет, деми тездеп, минутна 35—40 ка чейин, пульсу болсо 140—160 ка чейин жетет, кээде адам эстен танып калат. Алгачкы медициналык жардамды көрсөтүүдө оорулууну ысып кеткен жайдан алып чыгып, кысып турган кийимдерин чечип алуу, башын бийигирээк көтөрүп, жаткырып коюу керек. Башына жана жүрөк тушуна муздак нерсе басуу, нашатырь спиртин жыт татуу, көп суюктук — чай, кофе ичирүү зарыл.

Эстен тануу мээде кан айлануусунун кыска мөөнөткө изден чыгуусу менен өтө турган кан тамыр жетишсиздигинин бир көрүнүшү саналат. Мындай жагдай рухий жаракаттар, катуу баш оорусу убагында жана кан кетип турган убакта, оорулуулар кескин аракеттенип, ордунан турган убакта болушу мүмкүн. Адам эстен танганда, жалпысынан, таптакыр шалдырап,

башы айланат, кулактары шуулдайт, көз алды карангылап, бир нече минут өзүн билбей калат. Оорулуу адам жыгылып түшөт, денеси агарып, тердеп турат. Пульсу начарлап, минутуна 40—60 жолудан согот.

Алгачкы медициналык жардам көрсөткөндө, оорулуунун бутун бир аз көтөрүп, жаткырып коюу (башы бийик турбагандай болушу керек), жакасын чечип, бетин муздак суу менен аарчуу, нашатырь спиртин жыттатуу керек. Адам өзүнө келе албай турган болсо, жасалма дем берүү керек.

Сууда чогуу деп, дем алуу жолдорунун суюктукка, көп бөлүгү сууга толуп калышына айтылат. Сууга чөккөн адамдын бронхтору жана өпкөсүнө суу кирип, дем алышы токтойт, кычкылтек жетишпестиги башталып, жүрөк иши да токтоп калат. Мындай абалда мүмкүн болушунча тез суудан чыгарып алуу зарыл (83-сүрөт). Аны суудан чыгарып алгандан кийин белине чейин чечинтип, оозу менен мурдун ылай жана былжыр заттардан абдан тазаланат, тоголоктоп ороп бийигирээк кылып коюлган нерсенин үстүнө же бир

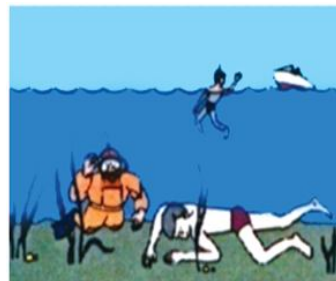
Куткаруу үчүн бардык колдо бар каражаттардан пайдалан.

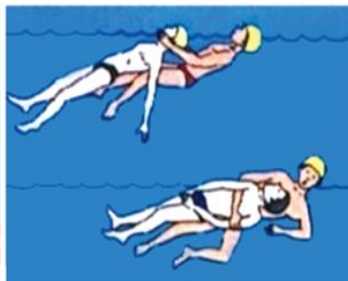
Оодарылган кайыктап узакка сүзүп кетпе, аны жээкке сүзүптүргүш жардам күт.

Чөгүп жаткан адамды кайыктыга ады жагынып тана кайыкка тартып чыгар.

10 минуттун ичинде чоккоп адамды суу астынан көтөрүп чыгууда аракетинди токтотпо.

Чөгүп жаткан адамды өзүңдү кармап калышына жол берб. Аны жээкке сүзүп алып чыгууда башың суудан сыртка чыгып турушуна көңүл бур.

Чоккоп адамды жээкке чыгарып, ооз коңдойун тазалап, аба жолуңа, оңкодоң жапа ашказандың сууну чыгарып ташта.

83-сүрөт. Сууга чөккөн адамды куткаруунун тартиби.

адамдын тизесине курсагы менен жаткырылат жана ошондон кийин көкүрөк көңдөйүн басып, өпкөсү менен ашказанындагы суу чыгарып ташталат. Кийин жабыркаган адамды чалкалатып жаткырып, дароо жасалма дем алдырууга жана жүрөктү укалоого киришилел.

«Ооздон оозго» усулунда жасалма дем алдыруу баарынан көп жардам берет (84-сүрөт). Мындай жасалма дем алдыруу жабыркаган адамдын дем алышы өзүнө келгиче улантылат. Дем алуу калыптанып, жабыркаган адам өзүнө келбесе, анда жасалма дем алдыруу жана жүрөктү түздөн-түз укалоо өлүмдүн объективдүү белгилери пайда болгондон кийин гана токтотулат (көз каректери кеңейип, көздөрдүн жарыкка таптакыр реакция бербеш, узак убакытка чейин жүрөктүн сокпой туруусу, өлүк тактарынын пайда болушу).

Дем алуу менен жүрөк иши калыбына келип, өзүнө келгенде жабыркаган адамдын денесин жылытуу аракеттери көрүлүшү, ага ысык чай ичирүү жана медициналык мекемеге алып баруу керек.

Улуу жыландар: жөнөкөй кара жылан, гьюрза, көз айнектүү жана башка жыландар, о.э., каракурт жана тарантул сыяктуу жөргөмүштөрдүн чагышы өмүр үчүн кооптуу. Анда алгачкы медициналык жардамды дароо көрсөтүү керек. Жаракаттан соң 4—5 минут ичинде бир нече тамчы кан сыгып чыгарылат. Жаракаттан ууну соруп алуу үчүн ага кан соргуч банка коюлат. Ууну ооз менен соруп алып таштоого болбойт — адамдын ооз былжыр челинде жабыркоолор же оорулуу тиштери болсо, бул кооптуу. Жылан (гьюрза, көз айнектүү жылан) чаккан адамга жылан чакандан кийин бир сааттан кечиктирбей антигьюрза вакцинасын укол кылуу зарыл. Мындай вакцина болбосо, жылан чаккан жайды күйүп турган ширеңке менен күйгүзүү сунушталат. Сорулуп өтүүгө үлгүрбөгөн уу талкаланып кетет. Адамды бал аары, түктүү аары, сары аарылар чакканда, жаракаттан аары найзасы алып

84-сүрөт. «Ооздон оозго» усулунда жасалма дем алдыруу.

ташталып, үстүнө нашатырь спирти аралаштырылган суу менен нымдап коюп коюлат.

Байлоонун түрлөрү; аларды коюунун эрежелери. Байлам жаракатты бекитип, байлап коюу үчүн колдонула турган материал. Байламды жаракатка коюу жараянына *байлоо* деп айтылат. Байлам эки бөлүктөн: жаракатка такалып турган ички жана байламды тутуп, кармап туруучу сырткы бөлүктөн турат. Байламдын ички бөлүгү стерилдүү болушу керек.

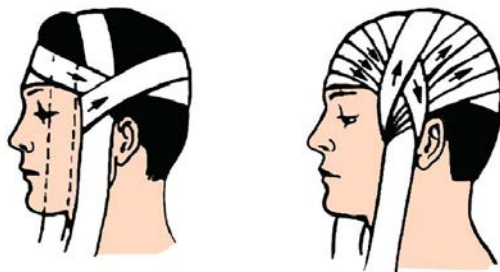
Биринчи жолу коюп байлана турган байлам *биринчилик стерилдүү байлам* дейилет. Байламдарды коюу убагында ашыкча ооруу болбостугуна аракет кылуу зарыл. Бинтти оң колдо кармап, сол кол менен болсо байламды тутуп туруу жана бинт оромдорун оңдоп баруу керек. Бинтти байламдан үзбөстөн туруп, солдон оңго карай, жайып барылат жана кезектеги ар бир оромун менен алдынкысынын жарымына чейин каптап оролот. Кан айланышына тоскоолдук кылбоо үчүн байламды катуу баспай турган (басып тура турган атайын байлам коюу керек болуп жаткан абалдардан сырткары) жана жаракаттан түшүп кетпестиги үчүн анча кыспастан коюлат.

Биринчилик байламды коюудан мурда, жаракатка булганыч нерсе түшүрбөй жабыркаганга оору бербеген абалда жаракатты ачып, жылаңачтоо керек. Жаракаттын оор-жеңилдиги, аба жана жергиликтүү шартты эсепке алып, үстүнкү кийим чечип алынат же кыркып ташталат. Кийим баштап саламат тараптан, кийин жабыркаган тараптан чечилет.

Аяздуу убактарда жабырлануучу үшүп калбастыгы, о.э., абалы оорлорго шашылыш түрдө алгачкы медициналык жардам көрсөтүлгөндө, кийимдин жаракат аймагындагы бөлүгү кыркып алынат. Жаракатка жабышып калган кийимди үзүп алууга болбойт, аны кайчы менен секин кесип алуу жана байлам коюу керек. Чечип алынган кийимди тескери тартипте: мурда жабыркаган тарапка, кийин болсо соо тарапка кийгизилет.

Баш жана көкүрөккө стерилдүү байламдар коюу. Баш жабыркаган убакта, ар түрдүү бинт байламдар, жоолуктар, стерилдүү салфеткалар жана жабышкак пластырдан пайдаланып, байлап коюу мүмкүн.

Баштын чачтуу бөлүгү жаракатына «чепес» байлам коюлат (85-сүрөт). Мындай байлам бинт менен төмөнкү жаакка байлап бекемделет. Бинттен 1 метрдей кылып кыркып алынып, ортосу жаракатты жаап турган стерилдүү салфетканын үстүнө, баштын үстүнкү бөлүгүнө коюлат, анын учтары кулактардын алдынан тик ылдый түшүрүлүп, тыгыздап тартып турулат. Баштан тегерете айландырып кармап туруучу бинт өткөрүлөт, кийин түйүлө

85-сүрөт. Башты «чечес» көрүнүшүндө байлоо.

турган жайга жеткенден кийин бинтти ушул жайдан кайтарып, кыйшык абалда чокуга карай алып барылат.

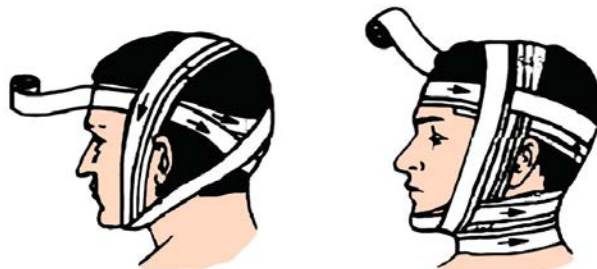
Бинт экинчи жактан да түйүлө турган жайдын айланасынан кайтарылып, кыйшык абалда маңдайга карай жүргүзүлөт. Ушундай түрдө бинтти бир жолу чокудан жана кийинки жолу маңдайдан өткөрүп жана ар жолу тике жүргүзүп барып, баштын бүтүн чачтуу бөлүгү бекитип чыгылат. Ушундан кийин бинтти 2—3 жолу тегерете айландырып ороп, байлам бекемделип коюлат. Түйүндүн учтары ээк астынан көпөлөк сымал кылып байланат.

Адамдын моюну, тамагы же башынын арты жаракаттанган болсо, бутсымал байлам коюлат (86-сүрөт). Баштап бинтти башка тегерете айландырып байланат, соң сол кулактын үстү жана артынан аны кыйшык багытта моюнга карай ылдыйга түшүрүлөт.

Кийин бинт моюндун оң каптал бетин бойлой барып, алдыңкы бетин бекитет жана баштын артына кайтып келет, оң жана сол кулактан жогорураак өтүп, алдыңкы оромдорун кайталайт. Башты тегерете айландырып бинт менен ороп, байлам бышыктап коюлат.

86-сүрөт. Баш арты айланасын бут сымал кылып байлоо.

87-сүрөт. Башты «жүгөнчө» көрүнүшүндө байлоо.

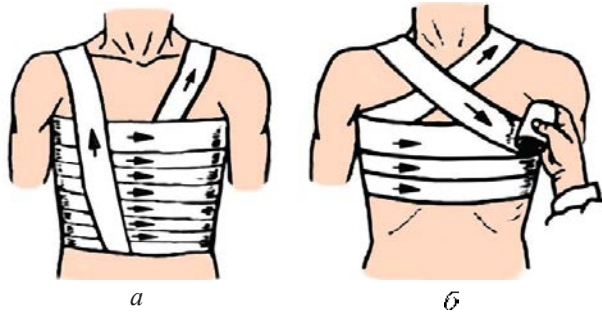
Башта чоң жаракаттар пайда болгондо, жүз айланасы жаракаттанганда «жүгөн» көрүнүшүндө байлам койгон оң (87-сүрөт). Бинтти бешенесинен 2—3 жолу айландырып кармап тура турган кылып ороп алгандан кийин баш артынан моюн жана ээкке карай жүргүзүлөт, баш арты менен баштын үстүнөн өткөрүп бир нече жолу тикелей оролот, соң бинт ээк астынан өтүп, баш арты бойлоп барат жана кийин аны мурдагыдай кылып дагы айландырып оролот. Бет жаракаттанган болсо, кошумча оромдор кылып, жүздүн баарын бекитип ороо мүмкүн.

Мурун, маңдай жана баш арты жаракатында жүгөнсымал байламдан пайдаланылат (88-сүрөт). Байлам астынан жаракатталган жерге стерилдүү салфетка же бинт коюлат.

Көкүрокко спираль же бутсымал байлам коюлат. Спираль байлам коюу үчүн (89-сүрөт, а) бинттин уч жагынан болжол менен 1,5 м узундукта кесип алынып, аны соо желкеге салынат жана көкүрөктө кыйшык кылып асып коюлат. Бинтти спираль түрүндө жүргүзүп, көкүрөк көндөйүнүн арка жагын

88-сүрөт. Жүгөнсымал байлам: а — мурунду; б — маңдайды; в — ээкти байлоо.

89-сүрөт. Көкүрөктү байлоо: а — спираль сымағ; б — бут сымағ.

астынан баштап бинттеп чыгылат. Бинттин эркин асылып турган учтары байланат.

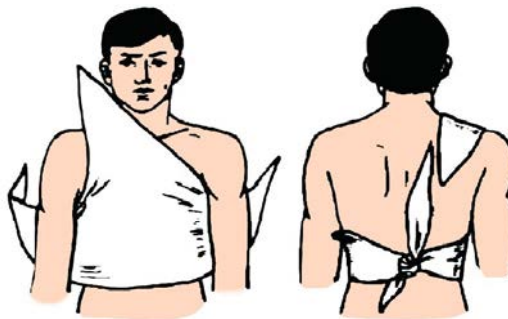
Көкүрөккө бут сымағ байламды бинтти (89-сүрөт, б) кармап тура турган кылып 2—3 жолу айландырып ороо жолу менен ылдыйлатып салып барылат, соң арканын оң жагынан сол желкеге өткөрүлөт, кийин кармап тура турган кылып айландырып оролот, төмөндөн оң желкени ашып, дагы көкүрөк көңдөйү айландырып оролот; айландырып оролгон соң бинт оромунун учу төөнөгүч менен бекемдеп коюлат.

Көкүрөк көңдөйүн тешип откон жаракат болгондо, герметикалык (окклюзиондук) байлам коюлат. Баштап жаракатка 3—4 кабат кылып стерилдүү салфетка же стерилдүү бинт, кийин бир кабат пахта, соң аба өткөрбөй турган бир бөлүк кездеме (өздүк байлоо пакетинин резина сиңдирилген сырты, жабышкак пластыр тасмалары, клёнка) коюу жана таңып бинттеп керек. Аба өткөрбөй турган кездеме жаракатты толук каптап, четтеринен 1—2 см чыгып тура турган болушу керек.

Баш же көкүрөктүн чоң жайлары күйгөндө косынка байлам баарынан көрө көбүрөөк абайлоочу болот. Күйгөн жайдын үстүнө стерилдүү салфеткалар жабылып, 90-сүрөттө көрсөтүлгөнүндөй таңып байлап коюлат.

Курсак жана колго стерилдүү байламдар коюу. Курсак айланасы жаракаттары арасында курсакты тешип киргени өмүр үчүн баарынан көрө көбүрөөк кооптуу. Мына ушундай жаракатта ички органдар, ичек майлары жана ички май сыртка чыгып калышы, аябай көп кан жоготушу мүмкүн.

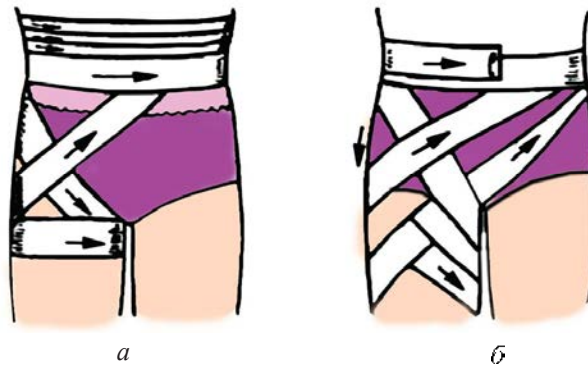
Ички органдар чыгып калган болсо, аларды курсак көңдөйүнө кайтарып түшүрүп коюуга болбой. Чыгып калган ички органдардын айланасындагы жаракатты стерилдүү салфетка же стерилдүү бинт менен ороп бекитип коюу керек. Салфеткага жумшак пахта-марлялуу алкак коюу жана байламды көп катуу кысып байлабоо керек. Курсакка тешип кирген

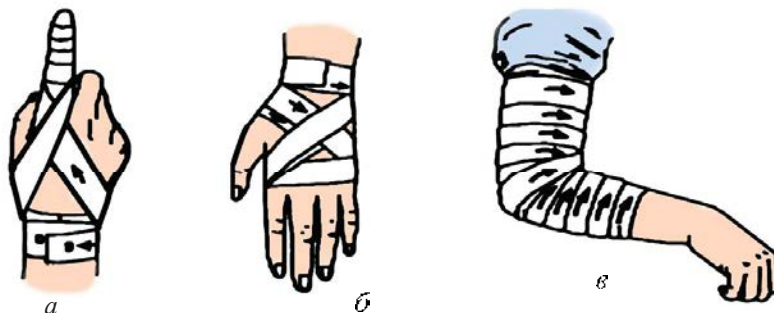
90-сүрөт. Көкүрөктү косынка менен байлоо.

жаракаты болгондорго суу ичирүүгө болбойт, эриндерин гана нымдап туруу мүмкүн. Курсактын жогорку бөлүгүнө стерилдүү байлам коюлат, мындай бинт ылдыйдан жогоруга карай айландырып ороп чыгылат. Курсактын төмөнкү жагына спираль байлам коюла турган болсо, түшүп кетет, ошондуктан мында курсак жана аланын айланасына машак сымал байлам коюлат (91-сүрөт, а, б). Мындай байлам курсакты бинт менен айландырып ороодон башталат, соң бинт сандын сырткы айланасы бойлоп аны ороп өтөт жана кийин курсакты дагы айландырып ороп барат.

Колго, адатта, спираль, машак сымал жана бут сымал байламдар коюлат. Бармакка спираль байлам коюу (92-сүрөт, а) алакандын үстүн айландырып ороп алуудан башталат, соң бинтти кол манжасынын артынан тырмак фалангасына алып барылат жана бармактын учунан негизине чейин бинт

91-сүрөт. Курсактын төмөнкү айланасы (а) менен аланын айланасын (б) машак сымал кылып байлоо.

92-сурат. Байламдар: *a* — бармакты спираль сымал кытып байлоо; *б* — кол манжасын бут сымал кытып байлоо; *в* — чыканак муунун спираль сымал кытып байлоо.

спираль кылып ороп чыгылат, дагы кол манжасынын артынан өткөрүп, бинтти алакан үстүнө байлап коюлат.

Кол манжасынын алакан же арт жагы жабыркаганда, бут сымал байламды алакан үстүндө кармап тура турган ором салуудан башталат. Андан соң бинт 92- *б* сүрөттө көрсөтүлгөндөй кылып, кол манжасынын артынан алаканына алып өтүлөт. Ийин жана билекке спираль сымал байламдар салынат, мындай бинтти тез-тез кайырып, ылдыйдан жогоруга ороп барылат.

Чыканак муунуна байлам (92-сүрөт, *в*) бинтти спираль сымал кылып ороп салынат, мындай бинт оромдору чыканак чуңкурчасында кесилиштирилип, бир жолу билекке, дагы бир жолу желкеге салып барылат.

Ийин муунуна байлам салууда (93-сүрөт) бинтти мурда соо жагындагы колтук асты чуңкурунан көкүрөк жана аркадан колтук асты чуңкуру ошол бетин бойлой жабыркаган желкенин сырткы бөлүгүнө өткөрүп, соо колтук

93-сурат. Ийин муунун байлоо.

94-сүрөт. Таманды байлоо.

асты чункуру ошол аркадан алып келинет жана муундун баары жабылганга чейин бинт оромдору кайталанат, бинттин учу көкүрөккө төөнөгүч менен бекемделип коюлат.

Билек же ийин чокусунан кан кетүүсү токто-тулгандан кийин косынка байлам салып байланат. Косынканын астына жаракаттын бетине стерилдүү салфетка жана бир кабат пахта коюлуп, косынка жоолук менен бекем байланат.

Бут манжасы жана балтыр айланасына байлам буттан бут кийимди чечип алгандан кийин коюлат. Таман айланасына байлам (94-сүрөт) коюуда бинттин алгачкы оромун таманынын баарынан көрө көбүрөөк томпоюп чыгып тура турган жайынан өткөрүп салынат, кийин бинттин алгачкы оромунан кезеги менен жогоруга жана ылдыйга алып оролот, байламды бекемдеп коюу үчүн бинтти кыйшык жана сегиз сымал кылып жүргүзүп ороп барылат.

Балтыр-манжа муунуна сегиз сымал байлам коюлат (95-сүрөт). Бинтти кармап туруучу алгачкы ором кызыл ашыктан жогору кылып салынат, соң ылдыйга, буттун асты жагына өткөрүп, бут манжасы оролот, кийин бинтти бут манжасынын арка айланасынан кызыл ашыктан жогору кылып жүргүзүлөт кайра бут манжасына, соң кызыл ашыкка кайтарып келинет, бинтти кызыл ашыктан жогоруда айландырып ороп, учу бекемделип коюлат.

Балтыр менен санга стерилдүү байламдарды кудум билек менен желкеге салынгандай кылып коюлат.

95-сүрөт. Балтыр-манжа муунуна сегиз сымал кытып байлоо.

Тизе муунуна байлам салууда мурда тизе көзүн айландырып байлап алынат, кийин болсо, бинтти такым чункурунда кесилиштирип, бир жолу ылдыйга, дагы бир жолу жогоруга кылып ороп барылат.

Кандайдыр бир жабыркоодон бут үзүлүп кеткенде, оболу, жгут же бурама салуу жолу менен кан токтотулат, кийин болсо ооруну калтыруучу укол жасалып, буттун үзүлгөн жери байлап коюлат. Жаракатка пахта-марля жаздыкча коюлуп, үстүнөн бинтти бир жолу айландырып, кийинки жолу узунунан алып, жаздыкчасы буттун үзүлгөн жерине бышыктап байланат.

Текшерүүчү суроолор

1. ЖКМК системасында аскердештирибеген кандай медициналык структуралар болот?
2. Санитария посттору жана медициналык дружиналар кандай милдеттерди аткарат?
3. Жарандык коргонуунун «Аба коркунучу», «Радияциялык коркунуч», «Химиялык коркунуч» кабарлары эмне үчүн белгиленген?
4. Күйүүдө алгачкы медициналык жардам көрсөтүү тартибин айтып бер.
5. Үшүк алганда көрсөтүлө турган алгачкы медициналык жардам эмнелерден турат?
6. Адамдын эстен тануусунда кандай алгачкы көмөк берилет?
7. Адамды күндүн нуру урганда жана жел урганда кандай алгачкы жардам берилет?
8. Сууга чөккөндө алгачкы медициналык жардам эмнелерден турат?
9. Адамды уулуу жылан жана курт-кумурскалар чагып алганда кандай алгачкы жардам көрсөтүлөт?
10. Байлам жана байлоо деген эмне?
11. Түрдүү жаракаттарда көрсөтүлө турган алгачкы медициналык жардам жана байлоолор коюу тартибин көрсөтүп бер (мугалим тандаган жаракатка көрө).

ТЕРМИНДЕР

Авария — курулмалар жана (же) чыгаруу объекттеринде колдонула турган техникалык курулмалардын бузулушу, камсыздандыруу келишими амал кылган кезде болгон көзөмөлдөөгө болбой турган жарылуу жана (же) кооптуу заттардын бөлүнүп чыгуусу.

Жайылган сап — мында бөлүмдөрдүн бир же эки шеренгага Жобо же командир белгилеп койгон аралыкты сактаган түрдө тизилүүсү. Жайылган сап текшерүү, эсептөө, кароо иштери, парад, о.э., башка зарыл учурларда колдонулат.

Жарандык коргонуу күчтөрү — куткаруу жана башка кечиктирилгис жумуштарды ишке ашыруу үчүн түзүлгөн жарандык коргонуунун аскердик бөлүктөрү, жалпы жана атайын аймактык, функционалдык жана объекттик структуралары.

Жетекчи — белгилүү бир багыт боюнча аракеттенүүчү биринчи аскердик кызматчы (бөлүм). Калган аскердик кызматчылар (бөлүмдөр) жетекчилерге карай өз аракет багытын белгилеп алышат.

Жүрүү сабы — мында бөлүм же бөлүмдөрдүн Жобо же командир белгилеп койгон аралыкты сактаган түрдө коллоналарга тизилүүсү. Жүрүү сабы бөлүмдөрдүн маршын аткарууда, салтанаттуу марш жана ыр менен өтүү сыяктуу бир орундан экинчи орунга которулуусу, о.э., башка зарыл абалдарда колдонулат.

Катар — эки аскердик кызматчынын шеренгада удаалаш турушу. Эгерде биринчи шеренгада турган аскердик кызматчынын артында эч ким турбаса, мындай катар толуксуз эсептелет. Эки шеренга артка бурулган убакытта толуксуз катарда турган аскердик кызматчы алдыңкы шеренгага өтөт.

Колонна — аскердик кызматчылар жана бөлүмдөрдүн Жобо же командир белгилеп койгон аралыкты сактаган түрдө удаалаш туруусу.

Кол салуу — чабуулга өтүү убагында оперативдүүлүк менен душмандын алгачкы позициясын ээлөөгө каратылган жоокерлердин аракеттери.

Коргонуу курулмалары — элди жана өндүрүш кызматчыларын заманбап кыргын каражаттарынан коргоого арналган атайын инженердик курулмалардын комплекси.

Пестициддер — өсүмдүк зыянкечтери, оорулары жана отоо чөптөргө каршы күрөштө иштетиле турган химиялык заттар, о.э., айыл чарбасы өсүмдүктөрүнүн өнүгүшүнүн регуляторлору жана дефолианттары.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

⊕
К — группа командири

УА — улук аткыч

|
СК — секция командири

П — пулемётчу

МЭ — мээлсгич

АЙ — айдоочу

М — мерген

Г — гранатамётчу

А — аткыч

ГЖ — гранатамётчунун жардамчысы

МА — механик айдоочу

ГКО — группа командиринин орун басары

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *И.А. Каримов*. O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat. — Т., «O‘zbekiston», 1992.
2. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. — Т., 2008.
3. Учебник. Военная топография. — М., 1990.
4. Учебник сержанта танковых войск. — М., «ВИ», 1989.
5. Учебник сержанта мотострелковых войск. — М., «ВИ», 1989.
6. Учебник. Тактика мотострелковой, танковой роты и батальона. — М., «ВИ», 1986.
7. Боевой устав Сухопутных войск. Часть II. Батальон, рота. — М., «ВИ», 2001.
8. Огневая подготовка. Материальная часть стрелкового оружия, наступательных и оборонительных гранат. Часть I. УБП. — М., 2003.
9. Начальная военная подготовка. — М., «Просвещение», 1985.
10. Приёмы и способы действий солдата в бою. — М., «ВИ», 1988.
11. *Ю.А. Науменко* и др. Подготовка офицеров запаса сухопутных войск. — М., «Воениздат», 1989.
12. Otish tayyorgarligi (оқуу колдонмо). — Т., «Sharq», 2004.
13. Начальная военная общевоинская подготовка. Учебное пособие. МО РУз. — Т., 2005.
14. Начальная допризывная подготовка. Оқуу колдонмосу. II бөлүм. ӨзР Жогорку жана атайын орто билим берүү министрлиги. — Т., 2005.
15. Рекомендации по подготовке и ведению боевых действий во внутреннем вооружённом конфликте. — М., 2004.
16. Система вооружённой борьбы в тактическом звене. Усулдук колдонмо. ГШ ВС РФ. — М., «ВИ», 2004.
17. Наставление по физической подготовке в ВС РУз. (НФП-97). — Т., 1997.
18. Boshlang‘ich umumqo‘shin harbiy tayyorgarligi. Оқуу колдонмо. Өзбекстан Республикасынын Коргоо министрлиги. — Т., «Sharq», 2005.
19. Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik. 1—2-бөлүктөр. Оқуу колдонмо. — Т., «ILM ZIYO», 2009.
20. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Umumharbiy Nizomlari. — Т., «O‘zbekiston», 1996.
21. Saf tayyorgarligi nizomi. 2013-yil 28-oktabr №13/34/6/84 Qarori bilan tasdiqlangan.
22. *Ф.А. Абдуллаев, Э.Х. Расулев, А.Р. Рахманов*. Qurolli to‘qnashuvlar huquqi. — Т., «Adolat», 2001.
23. *И.К. Абдукаримов*. Men general bo‘laman. — Т., Cho‘lron атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү, 2001.

24. Vatan himoyasi — muqaddas burch. — Т., «O‘zbekiston», 2001.
25. Armiya davlat tayanchi, tinchlik kafolati. — Т., Коргоо министрлиги, 2004.
26. *Х.Жораяв*. Chaqiriqqacha yoshlarni tayyorlash. — Т., «Sharq», 2004.
27. Xalqaro gumanitar huquq. Jeneva konvensiyalari to‘plami. — Т., «Adolat», 2002.
28. Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishning huquqiy asoslari. *Өзбекстан Республикасы Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин жарандык коргонуу институту*: Нормативдик-укуктук документтердин жыйнагы. 1-том. — Т., 2017.
29. Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishning huquqiy asoslari. *Өзбекстан Республикасы Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин жарандык коргонуу институту*: Нормативдик-укуктук документтердин жыйнагы. 2-том. — Т., 2017.
30. Tinglovchilar uchun fuqaro muhofazasi masalalari bo‘yicha o‘quv qo‘llanmasi. *Өзбекстан Республикасы Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин жарандык коргонуу институту*: — Т., 2008.
31. Sanitariya yo‘riqchilari uchun o‘quv qo‘llanma. Коргоо министрлигинин басма бөлүмү. — Т., 2012.
32. Гражданская защита. Учебное пособие. — М., 1977.
33. Учебное пособие для слушателей по вопросам защиты населения от чрезвычайных ситуаций. МЧС РУз. Институт гражданской защиты. — Т., 2009.
34. *В.В. Мясников*. Защита от оружия массового поражения. — М., «Воснпздат», 1989.
35. Это должен знать каждый. Памятка для населения. — М., 1984.
36. Подготовка и обучение команд добровольных общественных спасателей. (Пособие для тренеров по обучению добровольных спасателей.) Ташкентский государственный технический университет. Международная стратегия ООН по снижению бедствий. — Т., 2008.
37. Первая медицинская помощь на месте происшествия. (Ыктыярдуу куткаруучулар үчүн окуу колдонмо.) Ташкент мамлекеттик техникалык университети. БУУ жакырчылыкты төмөндөтүү боюнча эл аралык стратегиясы. — Т., 2008.
38. Международное право ведения военных действий. Гаага конвенцияларынын жана башка эл аралык документтердин жыйнагы. — М., Кызыл чырым Эл аралык Комитети, 2000.
39. Учебно-методические материалы по международному гуманитарному праву. Для преподавателей и студентов общественно-гуманитарных дисциплин. Выпуск 1. — Т., А.Кадырий атындагы Элдик мурастар басмасы, 2003.

МАЗМУНУ

Алгы сөз.....3

1-БӨЛҮК. ЖАРАНДЫК КОРГОНУУ. ӨМҮР КООПСУЗДУГУНУН НЕГИЗДЕРИ. КООПСУЗДУК ЖАНА ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАРДА АДАМДЫН КОРГОНУУСУ

1-бөлүм. ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАРДЫН АЛДЫН АЛУУ ЖАНА АРАКЕТТЕНҮҮНҮН БИРДИКТҮҮ СИСТЕМАСЫН УЮШТУРУУ

1.1. Өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана аракеттенүүнүн мамлекеттик системасы (ӨКМС).....4
1.2. Мектепте өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана жоюу аракеттери планынын түзүлүшү..... 11

2-бөлүм. АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮН ТЕРС ТААСИРЛЕРИНДЕ, ЖУГУШТУУ ЖАНА ЖУГУШТУУ ЭМЕС ООРУЛАРДА САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО

2.1. Айлана-чөйрөнүн адам организмине терс таасири.....12
2.2. Негизги жугуштуу жана жугуштуу эмес ооруларга себеп болуучу кооптуу факторлор.....14
2.3. Тамак-аш азыктары жана суу менен байланыштуу кооптуу факторлор.....16

3-бөлүм. ЗАМАНБАП КҮЖҮРМӨН ЖАБЫРКАТУУЧУ КАРАЖАТТАР

3.1. Ядролук курал.....18
3.2. Химиялык куралдар.....23

3.3. Биологиялык (бактериологиялык) куралдар жана оору таратуучу микробдор.....	31
3.4. Заманбап жөнөкөй кыргын куралдары.....	32

**4-бөлүм. ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАР БОЛГОНДО КАЛКТЫ
КОРГООНУН НЕГИЗГИ ИШ-ЧАРАЛАРЫ**

4.1. Өзгөчө кырдаалдарда кабар берүүнүн бирдиктүү системасы.....	34
4.2. Дем алуу мүчөлөрү жана терини коргоо каражаттары.....	39
4.3. Элдик коргоонун инженердик каражаттары (далдажерлер).....	45
4.4. Радиациядан жашынуу жайлары, жер төлө жана башка жайларды коргоо имараттарына ыңгайлаштыруу.....	48
4.5. Өзгөчө кырдаалдарда айбан жана айыл чарба өсүмдүктөрүн коргоо	51
4.6. Куткаруу иштерин уюштуруу, өткөрүүнүн негиздери жана алып баруу усулдары. Куткаруу иштеринин максат жана мааниси.....	56
4.7. Зыянсыздандыруу: Адамдарды санитардык текшерүүдөн өткөрүү	60
4.8. Өзгөчө кырдаалдарда эвакуация чараларын уюштуруу жана өткөрүү.....	62

II БӨЛҮК. САПКА ТУРУУ ДАЯРДЫГЫ

**1-бөлүм. КУРАЛСЫЗ АТКАРЫЛА ТУРГАН
САПТЫК АМАЛДАР ЖАНА АРАКЕТТЕР**

1.1. Турган ордунда жана куралсыз аракеттенгенде аскердик учурашуу.....	70
1.2. Саптан чыгуу жана сапка кайтуу. Башчынын алдына баруу жана анын алдынан кетүү.....	71

**2-бөлүм. СЕКЦИЯ ЖАНА ГРУППАЛАРДЫН САПКА
ТУРУУСУ, ЖҮРҮҮ САБЫ ЖАНА ЖАЙЫЛГАН САП**

2.1. Секциянын сапка туруусу. Жайылган сап.....	73
2.2. Жүрүү сабы.....	77
2.3. Группанын сапка тизилүүсү. Жайылган сап.....	78
2.4. Группанын сапка тизилүүсү. Жүрүү сабы.....	84

III БӨЛҮК. АСКЕРДИК КЫЗМАТЧЫНЫН

УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

1-бөлүм. АСКЕРДИК ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫ

1.1. Аскердик окуу жайлары.....	86
1.2. Жогорку аскердик окуу жайларына кабыл алуу тартиби жана эрежелери.....	92

2-бөлүм. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КУРАЛДУУ КҮЧТӨРҮ КОШУУНДАРЫНДА ТАРБИЯЛЫК ЖАНА КҮЖҮРМӨН САЛТТАРДЫН ОРДУ

2.1. Командирлер, башчылар жана атардын өздүк курамды тарбиялоодогу орду.....	94
2.2. Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнүн күжүрмөн салттары.....	95

IV БӨЛҮК. АСКЕРДИК ИШТИН НЕГИЗДЕРИ

1-бөлүм. ЖАЛПЫ КОШУУНДУН СОГУШТУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Ыктымалдуу каршылаш душман менен бетме-бет келүү абалында чабуулга өтүү жана кокустан чабуулга өтүү усулдары.....	101
1.2. Жөө тартипте чабуулга өтүү.....	105

2-бөлүм. ТУРГАН ОРДУНДА КАРТАСЫЗ ОРИЕНТИР АЛУУ

2.1. Турган ордунда түрдүү шарттарда картасыз ориентир алуунун өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү.....	106
2.2. Предметтердин күнгө салыштырмалуу жайгашуусуна карап горизонттун жактарын аныктоо.....	109

V БӨЛҮК. АТУУ ДАЯРДЫГЫ

ОРДУНДА ТУРУП КЫЙМЫЛСЫЗ ЖАНА ПАЙДА БОЛУУЧУ БУТАЛАРГА ОК АТУУ

Турган ордунда кыймылсыз буталарга күндүзү ок атуу. Баштапкы атуу көңүгүүсүн автоматта (пневматикалык куралда, атуу тренажёрунда же талаа шартында) аткаруу	111
---	-----

**VI БӨЛҮК. ПРАКТИКАЛЫК АСКЕРДИК ДЕНЕ
ТАРБИЯЛЫК ДАЯРДЫК**

1-бөлүм. ЖАЛПЫ ДЕНЕ ТАРБИЯЛЫК ДАЯРДЫК

1.1. Экинчи эркин көнүгүүлөр комплекси.....	114
1.2. Күчтүк көнүгүүлөрдүн комплекси.....	119
1.3. Шамдагайлык көнүгүүлөрүнүн комплекси.....	120

**2-бөлүм. ЖАЛГЫЗ ТОСКООЛДУКТАР ТИЛКЕСИ
(КАТАРЫ)НЕН ӨТҮҮ**

2.1. Тоскоолдуктар тилкесин элементтери жана ашып өтүү тартиби менен таанышуу. Жалгыз тоскоолдуктардан өтүү усулдары жана аларды ашып өтүү көнүгүүлөрү. Тоскоолдуктар тилкесиндеги тоскоолдор комплексинен толук өтүүнү үйрөнүү.....	122
2.2. Тоскоолдуктар тилкесиндеги тоскоолдор комплексинен толук өтүүнү үйрөнүү. Үйрөнгөн көнүгүүлөрдү өркүндөтүү.....	126

VII БӨЛҮК. МЕДИЦИНАЛЫК БИЛИМДИН НЕГИЗДЕРИ

**1-бөлүм. ТЫНЧТЫК ДООРУНДА КОШУУНДАРДЫН
МЕДИЦИНАЛЫК КАМСЫЗДООСУН УЮШТУРУУНУН
НЕГИЗДЕРИ**

1.1. Тынчтык доорунда аскердик бөлүктүн медициналык пунктунун иши.....	127
1.2. Аскердик гиппенаанын негиздери.....	129

**2-бөлүм. СОГУШ УБАГЫНДА КОШУУНДАРДЫН
МЕДИЦИНАЛЫК КАМСЫЗДАНУУСУН
УЮШТУРУУ НЕГИЗДЕРИ**

2.1. Согуш убагында бөлүмдөр жана аскердик бөлүктөрдө дарылоо-эвакуация иш-чараларын өткөрүүнүн негиздери.....	135
2.2. Медициналык жардамдын түрлөрү. Аскердик бөлүктөгү медициналык пунктун милдеттери.....	136

**3-бۆлүм. ЖАРАДАР БОЛГОНДО ЖАНА ЖАБЫК ЖАРАКАТТАНУУЛАРДА
АЛГАЧКЫ МЕДИЦИНАЛЫК ЖАРДАМ КӨРСӨТҮҮ**

3.1. Алгачкы медициналык жардам түшүнүгү. Жаракаттын түрлөрү.....	141
3.2. Кан кетүүдө алгачкы медициналык жардам көрсөтүү. Кан кетишин токтотуу.....	147
3.3. Сөөктөр сынышында алгачкы медициналык жардам көрсөтүү.....	154
3.4. Көз, кулак, мурун, тамак жаракаттанганда алгачкы медициналык жардам көрсөтүү.....	162

**4-бۆлүм. РАДИАЦИЯДАН ЖАРАКАТТАНУУ ЖАНА УУЛАНДЫРУУЧУ
ЗАТТАРДАН ЖАБЫРКООНУН АЛДЫН АЛУУ ЖАНА
АЛГАЧКЫ МЕДИЦИНАЛЫК ЖАРДАМ КӨРСӨТҮҮ**

4.1. Ядро куралынын жарылуусу натыйжасында бөлүнүп чыккан заттар менен жабыркаганда санитардык иштөө берүү. Ядро куралынын жарылуу очогуна дарылоо-эвакуация иш-чараларын уюштуруу о.э. көрсөтүлүп жаткан алгачкы медициналык жардамдын көлөмү.....	166
4.2. Химиялык курал колдонулушу натыйжасында жабыркагандарга алгачкы медициналык жардам көрсөтүү.....	169

**5-бۆлүм. ЖАРАНДЫК КОРГОНУУ МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТЫН
УЮШТУРУУ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ. ЖАБЫРКАГАН
АДАМГА АЛГАЧКЫ МЕДИЦИНАЛЫК ЖАРДАМ
КӨРСӨТҮҮНУ УЮШТУРУУ**

5.1. Жарандык коргонуу медициналык кызматын уюштуруу жана анын милдеттери. Жарандык коргонуунун аскердештирилбеген медициналык түзүмдөрүнүн мүнөз-мөсү жана милдети.....	174
5.2. Күйүү, тоңуу жагдайлары жана башка кайгылуу окуялар болгондо алгачкы медициналык жардам көрсөтүү.....	175
Терминдер.....	190
Шарттуу белгилер.....	191
Пайдаланылгана дабияттар.....	192

O'quv nashri

**SHUHRAT SHAVKATOVICH UBAYDULLAYEV,
BAHODIR BERDIYEVICH GAFUROV,
DILNOZA RUZIMATOVNA UBAYDULLAYEVA**

**CHAQIRUVGA QADAR
BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK**

*O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus,
kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik*

1-nashri

(Qirg'iz tilida)

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2018

Кўзгўрғондор *III. Надилов, Г. Усманова*

Редактору *К. Токтобаев*

Кўркем редактору *Д. Хамидуллаев*

Техникалык редактору *Т. Грешникова*

Корректору *А. Зултихорова*

Басманын лицензиясы АИ № 275, 15.07.2015-yil.

2018-жыл 10-июлда басууга уруксат берилди. Форматы 70×90^{1/16}.

«Times» арибинде терилип, офсеттик усулда басылды. Басма табагы 12,5.
Эсептик басма табагы 16,9. Шартуу басма табагы 14,6. 786 пускада басылды.
Букюртма № 183.

Оригинал-макет «ILM ZIYO» басма үйүндө даярдалды. «ILM ZIYO» басма үйү.
Ташкент, Паваний көчөсү, 30-үй. Келишим № 8–18.

**«SHARQ» басма-полиграфиялык
акционердик компаниясынын басмаканасы,
100000, Ташкент шаары, Буюк Турон көчөсү, 41-үй.**

Ижарага берилген оқуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Оқуучунун аты-жөнү	Оқуу жылы	Оқуу китебинин альпининдагы абалы	Класс жетекчисинин колу	Оқуу китебинин тапшырылгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Оқуу китеби ижарага берилип, оқуу жылынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат:

Жаңы	Оқуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, оқуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, жыртылбаган, көчпөгөн, беттеринде жазуу жана сызыктар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эзилген, бир аз сызылып, четтери жыртылган, оқуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлуу оңдолгон. Ажыраган барактары кайра калыбына келтирилген, айрым беттеринс сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабасага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган жетпакыр жок талап даражасында оңдолбогон. Беттери жыртылган, барактары жетишпейт, сызып, боёп ташталган. Оқуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.